

Т.Тошпўлатов, Я.Гаффоров.

***Тарих ўқитиш
методикаси***

Тошкент — 2002 й.

Ўзбекистон Олий ва Ўрта махсус
таълим вазирлиги
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон
Миллий Университети
Тарих факультети

Т.ТОШПЎЛАТОВ, Я. ҒАФҒОРОВ

ТАРИХ ҲҚИТИШ МЕТОДИКАСИ
(бакалавриат йўналишидаги талабалар учун ўқув —
услубий қўлланма)

1910

Мазкур қўлланма тарих методикаси самарадорлигини ошириш муаммоларини ва амалий жihatдан маълум даражада умумлаштирилган ва Ўзбекистон Республикасининг илғор мактаблари тарих ўқитувчилари иш тажрибаларда синаб кўрилган экспериментал, илмий—методик ва педагогик ишлар натижасидир.

Қўлланма университетлар тарих факультетининг методист ўқитувчилари ва талабаларига, шунингдек умумий ўрта таълим ва махсус, касб—хунар таълим ўқув юртлири ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Тузувчилар: т.ф.н.доц. Т.Тошпўлатов.
т.ф.н.доц. Я.Х. Гаффоров

Тақризчилар: т.ф.д проф. Р.Х. Муртазаева
т.ф.н.доц. Р.Алимова.

Маъсул муҳаррир: т.ф.д. Холлиев Г.Г.

Қўлланма ЎзМУ тарих факультети Илмий—услубий кенгашининг 2002 йил 29 август (баённома №1) мажлиси қарори билан тарихчи мутахассислиги йўналишлари бўйича ўқув қўлланма сифатида тавсия этилди.

© “Университет” нашриёти 2002 й.

МУҲДАРИЖА

Муқаддима	4
I — БЎЛИМ.	
Тарих дарслари ҳақида назарий маълумотлар.	
Тарих дарслари унинг хиллари ва тузилиши	7
Тарих дарслари ва унга бўлган замонавий талаблар.	13
Тарих дарслари самарадорлигини ошириб боришнинг асосий омиллари.	22
Тарихий билимларни шакллантириш жараёни.	30
Тарих ўқитишда экологик таълим тарбиянинг асосий йўналишлари ва этаплари.	48
Миллий қадриятни англамоқ ватанни англамоқдир.	60
Тарих дарсларида фуқаролик муаммолари.	68
Таълим — тарбия тизимида тарихни ўрганишга интеграцион ёндашишнинг баъзи муаммолари.	74
II — БЎЛИМ.. НАМУНА ДАРСЛАРИ	
<i>Темурнома дарслари.</i>	89
1 — ва 2 — дарслар.	
Мавзу: XIV асрнинг иккинчиярмида Мовароуннахрдаги ижтимоий — иқтисодий ва сиёсий ҳаёт.	112
“XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннахрдаги ижтимоий — иқтисодий ва сиёсий ҳаёт» мавзусини ўрганиш жараёнида тарих ўқитувчисига методик тавсиялар.	112
3 — ва 4 — дарслар.	
Мавзу: Амир Темурнинг ҳарбий юришлари.	122
Мустақиллик дарслари.	132
1 — дарс.	
Мавзу: «1 — сентябрь — Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик куни».	147
2 — дарс.	
Мавзу: «Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш Давлат сиёсатининг бош йўналишидир».	163
3 — дарс.	
Мавзу: Мафкураларнинг тарихий шакллари».	176
4 — дарс.	
Мавзу: «Ёшларнинг ғоявий дунёқарashi ва маънавий фазилатлари».	182

МУҚАДДИМА

«Чуқур таҳлил, мантиққа асосланмаган бирёқлама фикр одамларни, энг аввало, тарих ўқитувчиларини чалғитади. Улар эшитганларни ҳақиқат шу экан, деб ўқувчиларга ҳам етказишади. Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»¹.

ИСЛОМ КАРИМОВ

Ўз истиқлолига эришган ўзбек халқининг маънавий ва маърифий ҳаётида Ўзбекистон халқлари тарихи ёшларимизга таълим – тарбия асосларини давр талаби даражасида олиб боришда алоҳида аҳамият касб этади,

Президент И. А. Каримов ўзининг 1997 йил 29 августида Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқида алоҳида қайд этиб ўтганларидек, "дарсликларда миллат фикрининг, миллат тафаккури ва миллат мафқурасининг энг илғор намуналари акс этиши керак.

Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларни ҳосил қилишдан иборат эканлиги кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз"²,

Дарҳақиқат Президент И.Каримов алоҳида қайд этиб ўтганларидек, бугунги кунгача Ўзбекистонимиз умумий ўрта таълим ва ўрта махсус, касб – ҳунар таълими ўқув юртлири гуманитар факультетлари учун тарихдан давр талаби даражасида яратилган, илмий – методик жиҳатдан теран дарсликлар ва ўқув – методик қўлланмалари мавжуд эмас, Шунинг учун ҳам юртбошимиз ўзларининг Президентлик фаолиятларида тарих таълимининг илмий асосда ўрганишга алоҳида эътибор бериб "Мулоқот" журнаliga берган интервьюларида "ўзбек халқининг тарихий ўтмиши, ўзлиги маънавияти ҳақида гапираётганда, бизда чуқур илмий асосга таянган таҳлил, муайян масалаларда аниқ ёндошув етишмаяпти, Илмий тилда айтганда, яхлит концепция йўқ. Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади, Исботталаб бўлмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсати даражасига кўтарилиши зарур"³ деб кўрсатди,

¹ Ислол Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. «Шарқ», 1998, 6 – бет.

² Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. «Шарқ», 1997, 8 – 9 бет.

³ Ислол Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998, «Шарқ», 5 – бет.

Одатда, ҳар бир фанда бўлганидек, тарих фанидан ҳам маълум ўқув юртида ўқув режасига асосланган илмий—методологик ва услубий — дидактик талабларни ҳисобга олган дастур тайёрланади. Мазкур дастур асосида танланган тарихий материаллар мўлжалланган ўқув соатлари давомида синовдан ўтказилади, Тажриба давомида дастурдаги мавзулар, уларга киритилган ўқув материаллари, уларнинг ҳажми ва мазмуни илмий—методик ва дидактик томондан таҳлил этилиб, сўнг зарурият бўлса айрим тузатишлар киритилади, Шундан сўнг илмий—педогогик, услубий—дидактик жиҳатдан таълим—тарбия жараёнида синаб кўрилган ана шундай дастур асосида чегараланган нусхада экспериментал дарслик яратилади ва у ҳам тажрибада обдон синаб кўрилгандан кейин тажриба дарслари олиб борган илғор ўқитувчиларнинг фикр—мулоҳазалари асосида давр талаби даражасида қайта ишлаб чиқилади ва оммавий равишда нашр этилади.

Бу албатта юқорида қайд этганимиздек ҳар қандай фанни, жумладан тарих фанини ўқитишнинг самарадорлигини ошириб бориши учун қўйилган умумий аксиома ҳисобланган талабдир. Бироқ, шўролар даврида миллий республикалар учун, жумладан Ўзбекистондаги умумий ўрта таълим ва ўрта махсус касб ҳунар таълим ўқув юртлари учун Ўзбекистон тарихидан махсус дастур ёки дарслик йўқ эди.

Гап шундаки, собиқ шўролар Иттифоқига кирадиган республикалардан Грузия, Арманистон, Латвия, Литва, Эстониялардаги мактабларда миллий тарих 180—212 соат махсус курс сифатида ўрганилган ҳолда Ўзбекистон мактабларининг V—X синфларида 22 соат давомида СССР тарихи курсининг "ажралмас" қисми сифатида ўқитилар эди ҳолос. Шундай экан, Ўзбекистонда умумтаълим ва ўрта махсус таълим юртлари СССР тарихи умумий курсини ўрганиш учун айрим тарихий материаллар тавсия этилар эди ҳолос. У ҳам бўлса кўпинча тарихий фактларни сохталаштирилган ҳолатида шархлашга қаратилиб: "Ўрта Осиёни Россия томонидан кўшиб олиншининг прогрессив аҳамияти", "Ўзбекистон халқлари маданиятини ривожлантиришда буюк рус халқининг роли", "Ўзбекистонда совет хокимиятининг ўрнатилишида буюк рус халқининг роли" ва ҳоказо. Натижада Ўзбекистонда умумий ўрта ва ўрта махсус ўқув юртлари учун Ўзбекистон тарихидан махсус ўқув дастурларига дарсликлар мавжуд бўлмаганлиги учун, унинг ўқитишнинг илмий—методик ва дидактик асосларини ишлаб чиқиш ҳам мумкин эмас эди.

Шунга қарамасдан 80—йилларда республикада тарих ўқитиш методикасидан мактаб тажрибасида ҳаётий амалиётда синаб кўрилмаган айрим «асослар» нашр этилди. Бироқ, улар

аслида Россия тарихига доир мавзуларни ўрганиш атрофидаги умумий методик тавсияларнинг Ўзбекистон тарихига оид мавзуларга мослаштиришга қаратилган уринишдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам 80 йиллар охирида Ўзбекистонда тарих ўқитиш методикаси самарадорлигини ошириш хусусида республика даврий матбуотида қатор илғор тарихчи педагог олимларнинг танқидий фикр — мулоҳазалари эълон қилинган эди. Мазкур методик қўлланмада шу хусусида, алоҳида олинган мавзулар асосида таҳлилий фикрлар баён этилади.

Муаллифларнинг мазкур қўлланмадан кузатган мақсадлари тарих ўқитиш методикасидан мавжуд бўлган, методик қўлланмалардаги айрим чалкашликларни бартараф этиш ва ёш авлодга Ватанимиз тарихини аслида қандай бўлса ўзи шундайлигича ўргатишга эришиш, тарих таълими мазмунини инсонпарварлаштириш демократлаштириш ва айниқса интеграциялаштириш йўлида Республикамиз илғор тарихчи — методистлари диққат эътиборларини тарих ўқитиш методикаси фанини такомиллашувига жалб этишдан иборатдир. Зероки, Республикамизнинг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида алоҳида қайд этилганидек, "сифатли ўқув — услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги, кадрлар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчиликлар сирасига киради"¹.

Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек "Маънавий ва жисмоний баркамол авлодни вояга етказиш масаласи биз учун умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги вазифа бўлиб, бу эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларимизни изчил ва қатъиятлик билан давом эттириш бутунги сиёсатимизнинг диққат марказида турганини яна бир марта ўқтириб ўтмоқчиман"².

Янги нашрда нафақат мавзулар баёни, балки улар бутунги миллий истиқлол ғояси талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта кўриб чиқилди ва янги педагогик технология асосида ишлаб чиқилган ва тажрибада ижобий самаралар берган мавзулар ҳам киритилди. Жумладан "Темурнома дарслари", "Мустақиллик дарслари ва бошқа.

¹ Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. «Шарқ», 1997, 36 — бет.

² Ислам Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз. Т. «Ўзбекистон» 2001 йил, 9 — жилд, 186 — бет

I — БУЛИМ. ТАРИХ ДАРСЛАРИ ҲАҚИДА НАЗАРИЙ МАЪЛУМОТЛАР.

ТАРИХ ДАРСИ, УНИНГ ХИЛЛАРИ ВА ТУЗИЛИШИ.

Маълумки дарс мактабда ўқув ишларининг ягона шакли эмас. Экскурсия, ўзлаштирмовчилар билан олиб бориладиган индивидуал ва гуруҳларда олиб бориладиган машғулотлар, имтихонлар олдидан ўтказиладиган маслаҳатлар ҳам ўқув жараёнининг турли шакллари ташкил этади. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммаси машғулотларнинг ёрдамчи турларигина бўлиб, дарснинг ўқув жараёнида ҳал қилувчи функцияси ўрнини эгаллай олмайди, Бошқа фанлар каби тарих ўқитишда ҳам дарс ўқиш турини асосини ташкил этади.

Дарснинг мазмуни тарихни ўрганиш, яъни ўқувчиларга ўқув дастурида мўлжалланган меёрадаги маълум тарихий билимлар мажмуасини ва шу тарихий ашёлар асосида ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбияламоқ лозим.

Тарих таълими мураккаб ва кўп қиррали жараёни ташкил этади. Дарс жараёнида биз сўраш ёки суҳбат давомида ўқувчилар билимини текшираемиз, уларни илгари ўтилган мавзулар юзасидан олган билимларини янада мустаҳкамлаймиз, ўрганилаётган тарихий материални таҳлил этиш ва умумлаштириш йўли билан унинг мазмунини ўқувчилар томонидан атрофлича ўзлаштириб олишларига ҳаракат қиламиз. Шунингдек, дарс давомида ўқувчиларни янги тарихий тушунчаларни самарали ўзлаштиришлари учун ўзларида мавжуд бўлган илгариги тарихий билимларидан фойдаланишларига ундаймиз. Янгидан ўрганилаётган тарихий материал асосида уларнинг билимларини чуқурлаштириш, кенгайтириш ва тизимлаштириш ҳусусида изчилик билан иш олиб борилади. Энг асосийси дарс давомида ўқувчиларни ўрганилаётган тарихий материал устида самарали ишлаш қобилиятлари ва малакаларини шакллантириб боришга эришмоғимиз лозим. Чунончи; ўқувчи дарс жараёнида тарихий хариталар билан эркин ишлаши ва уларга қараб аниқ мўлжалламоқлари, тарихий ҳужжатлар ва ўлкашунослик материаллари устида мустақил ишлай билиши, уларни қиёсий таққослаши, тарихий фактларини тўғри таҳлил эта билмоғи лозим. Буларнинг ҳаммаси тарих дарсининг (умуман ижтимоий фанлардан, жумладан инсон ва жамият курсидан ўтказиладиган ҳар қандай дарснинг) дидактик томонини характерлайди, унинг ғоявий мазмунини атрофлича очиб беришга хизмат қилади.

Тарих дарси қатор таълимий ва тарбиявий масалаларни ҳал этишга қаратилганлиги билан характерланади. Тарих дарсида

таълим — тарбия вазифаларининг кўпқирралиги уни ўқитишда қўлланиладиган кўп хилли методлар билан характерланади.

Дарснинг афзаллиги ана шундан иборатки, унда ўқитувчилар билан ҳар бир ўрганилаётган тарихий материалларнинг синфда фронтал ва индивидуал иш олиб бориш имкониятига эга бўлади.

Бироқ, тарих дарси олдидан таълимий ва тарбиявий, ғоявий ва сиёсий вазифаларнинг қанчалик кўп эканлигига қарамасдан алоҳида олинган ҳар бир дарс бутун дарс тизимида ички бирлик ва тугалликни ташкил этади.

Аввало ҳар бир дарс ўз мавзусига, номига эга бўлади. Ўқитувчи эса ўз навбатида давлат ўқув дастури ва дарсликнинг — мазмунига қараб мазкур дарсда ўрганиладиган мавзунини аниқлайди.

Тарих ўқитувчиси ҳар бир дарс мавзусини аниқлашда тарихийлик (историзм) системалик ва изчиликка доимо ижодий ёндашиб бормоғи лозим.

Дарс давомида ўрганиладиган мавзунинг материали бир неча масалаларга (саволларга) бўлиш, ўз навбатида мазкур дарснинг аниқ режасини тузишга ёрдам беради. Дарс режаси неча пунктдан иборат бўлиши бевосита ўрганилиши керак бўлган мавзунинг мазмунидан келиб чиқмоғи керак. Мазкур ўринда биз дарснинг режаси албатта шунча пунктдан иборат бўлмоғи зарур деган кўрсатмани стандарт сифатида тавсия этмаймиз. Шу жойдан биз машҳур тарихчи методист А.А.Вагиннинг дарс режаси пунктлари одатда иккитадан кам бўлмаслиги ва беш олтидан кўп бўлмаслиги керак деган кўрсатмасини ўринсиз деб биламиз.

А.А.Вагин тарих дарси назарияси хусусида фикр юритар экан, "дарс мавзуси ва унинг режаси ўқувчиларга маълум қилиниши керак"¹ деб кўрсатади. Бироқ, дарс режаси ўқувчиларга қандай маълум қилиниши кераклигини аниқ кўрсатмайди. (Оғзакими, ёзмами, ҳаммаси бирданига ўқиб эшиттирилиши ёки ёзиб кўрсатилиши керакми ёки бирин — кетинми?) Республикамиз илғор тарихчиларининг тажрибаси дарс режасини ёки синф доскасига ҳар бир пунктни навбати билан баён қилиб бориш жараёнида ёзишни, ёинки кўчма доскада бир йўла ёзилган режани синф доскасининг бир чеккасига илиб кўйилган холда фойдаланиш афзаллигини тасдиқлаган.

Ҳар бир тарих дарснинг ўз мавзуси ва ўз режасига эга бўлиши аксиомадир. Бир неча дарсларни бирлаштирган катта мавзулар албатта алоҳида дарслар мавзуларига бўлинмоғи шарт. Ўқитувчи ҳеч вақт дарсни ўтган мавзунинг якуни ва янги

¹ А.А.Вагин. Методика преподавания истории в средней школе. Учение и методах. Теория урока. Изд-во «Просвещение». М. 1968, стр. 336.

мавзуни бошланиши сифатида ўтишга йўл қўймаслик керак. Фикримизча бу талаб нафақат ўрта умумтаълим ёки махсус ўқув юрти учун бўлмасдан айниқса ҳамма олий ўқув юртлари учун ҳам маъруза ва семинар машғулотилари учун бўлган асосий шартларнинг ажралмас қисмини ташкил этмоғи даркор. Гап шундаки, тематик бирликнинг бузилиши дарснинг гоёвий йўналишини, талабаларни синфда (аудитория ёки лабораторияда) олиб борадиган мустақил ишларини, уй ишини бажаришни тўғри ташкил этишни издан чиқаради.

Ҳар бир дарс нафақат ўз мазмуни билан балки унинг устида ишлаш характери жиҳатдан ҳам бир бутун тугалланган мавзу, муаммо бўлмоғи лозим. Ўқитувчи дарсни баён қилиш жараёнида ишни шундай усул ва турларини моҳирлик билан қўлламоғи керакки, бу усул ўқувчиларни уй вазифаларини мустақил бажаришда унга дастурил амал бўлсин. Дарс давомида баён қилинган материал албатта шу дарсда атрофлича таҳлил этилмоғи, фикрлашиб олинмоғи керак, ана шундай қилингандагина ўқитувчи дарсни дидактик томонидан тўғри ташкил этган, ўқувчиларга ўрганилаётган материал — мазмунини тўғри қабул қилишга йўналтирган, мавзудан келиб чиққан мазмуннинг ўқувчилар шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишини таъмин этган бўлади.

Бироқ, дарс мавзусининг аниқ белгилаш ва уни баён қилиш, режасини мавжудлигини ўзи дарснинг муваффақиятли чиқишини таъмин этмайди. Дарсни тўла муваффақиятли чиқишини таъминлаш учун унинг гоёвий йўналишини аниқлаб олмоқ лозим.

Дарснинг асосий гоёвий мазмуни, унинг талимий ва тарбиявий вазифалари дарс жараёнида ўрганилаётган тарихий воқеликнинг моҳияти, қонуниятлари, сабаби, натижалари ва аҳамиятининг тўғри баён қилишидагини тўла амалга ошиши мумкин.

Дидактикада дарсларни классификация қилиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Кўпгина методик адабиётларида жумладан, И.Н.Казанцевнинг "Урок в Советской школе" (М, 1956) китобида дарс мавзуларини классификация қилишда уларни кириш дарси, янги билимларни эгаллаш дарси, такрорлаш — умумлаштириш дарси ва ҳисобга олиш — текшириш дарси каби типларга ажратилади.

С.В.Иванов дарсларни классификациялашга дарсларда фойдаланиладиган методик воситаларнинг хусусиятларини ва дарс ўтишга энг кўп ишлатиладиган методик асос қилиб олиб, маъруза — дарс, кино — дарс, ўқувчилар мустақил иш олиб борадиган дарс типларини тавсия этади.

Дарс типларини классификация қилиш масаласи тарих ўқитиш методикасига доир адабиётда ҳам турлича ҳал қилинган. Масалан, В.Н.Бернадский тарих дарсларини типларга ажратишда билимларнинг асосий манбаини ва ҳар қайси дарсда қўлланиладиган етакчи методни асос қилиб олган¹.

В.Г.Карцев тадқиқотида эса дарслардаги ўқув фаолиятини етакчилик характери классификация учун асос қилиб олиниб, тарих дарслари: янги билимлар бериш дарсига, ўтилган мавзуларни такрорлаш ва умумлаштириш дарсига, ўқувчилар билимини оғзаки ёки ёзма тарзда текшириш дарсига, ҳамда аралаш деб аталган типларга бўлинган¹.

М.А.Зиновьев эса ўз тадқиқотида² дарснинг икки типини — янги мавзунини ўрганиш дарси ва такрорлаш дарсига бўлади. П.С.Лейбенгруб ҳам тарих дарслари классификациясини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бироқ, муаллиф тарих дарси типлари устида фикр юритар экан, у ўз фикрини асосан, ўтган дарсни сураш, янги мавзунини ўрганиш ва мустақамлашга йўналтиради³.

Дарс турлари классификацияси хусусида А.А.Вагин томонидан тавсия этилган вариантлар бирмунча талабга мувофиқдир. У дарсларни классификациялашда дарснинг моҳиятини, ўрганиладиган мавзунинг мазмунини, ўқитиш жараёнининг умумий қонуниятларини ва ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг ҳар қайси кундалик дарсларидаги фаолиятлари турларини асос қилиб олиш керак деб кўрсатди. Унинг қайд қилишича, масалан, V синфда (1) ўқитиш жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс, (2) ҳикоя қилиб бериш шаклида баён этиладиган дарс, (3) такрорлаш дарси олиб борилиши лозим. VI—VII синфларда дарс типлари кўпроқ бўлиши, чунончи:

1. Ўқитиш жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс;
2. Янги мавзунини ўрганиш дарси (ҳикоя қилиб бериш, кино, экскурсия);
3. Кириш дарси;
4. Хотима дарси;
5. Таҳлил қилиш дарси;
6. Малака ва кўникмалар ҳосил қилиш дарси;
7. Такрорлаш — умумлаштириш дарслари олиб борилиши тавсия этилади⁴. А.А.Вагин дарс типлари классификацияси хусусида фикр юритар экан, агарда бошланғич синфларда ўқитиш

¹ В.Н.Бернадский. Методы преподавания истории в старших классах. М. 1939.

¹ В.Г.Карцев. Очерки методики обучения. Истории СССР в VIII-X классах. М. 1955.

² М.А.Зиновьев. Основные вопросы методики преподавания истории.

³ П.С.Лейбенгруб. Дидактические требования к уроку истории. М. 1960.

⁴ А.А.Вагин. Методика преподавания истории в средней школе. Учение о методах. Теория урока. М. 1968. Стр. 403. Изд. «Просвещение».

жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс кўпроқ қўлланилса, юқори синфларга ўтиб бориш билан тарих ўрганишда дарс турларида дифференция катта ўринни эгаллаши яъни юқори синфларга (VIII—X) борганда тарих дарсининг унга яқин турлари бўлишини ва улардан қуйидагича вариантларни тавсия этди:

1. Мавзуга кириш дарси;
2. Янги тарихий ашёни ўрганиш дарси;
3. Таҳлил қилиш дарси;
4. Мавзу юзасидан хотималар дарси;
5. Такрорлаш дарси;
6. Умумлаштириш дарси;
7. Ўтган мавзунинг сўраш дарси;
8. Малака ва кўникмалар ҳосил қилиш дарси;
9. Билимни қўллаш дарси;
10. Ўқитиш жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс;

А.А.Вагин томонидан тавсия этилган дарс типлари классификациясида инсон ва ҳуқуқ, курсида кенг қўлланилаётган дарс турлари:

1. семинар машғулоти;
2. конференциялар;
3. диспутлар;
4. семинар — конференцияларга ҳам таалуқли эканлиги қайд этиб ўтилади.

Дарҳақиқат 60 — йилларнинг иккинчи ярмида эътиборан нафақат инсон ва жамият курсида балки қатор мактабларда тарих курсидан олиб борилаётган факультатив курсларда ҳам дарсининг ана шундай шаклларида "самарали" фойдаланилган.

Дарс жараёнида ҳар бир мавзунинг мазмунига қараб бу талаблар концентрациясини амалга ошириб бориш шубҳасиз дарс самарадорлигини ўқувчиларда тахлилий тафаккур этиш қобилиятларини тузумли равишда камол топиб боришида катта рол ўйнайди.

Дарсга бўлган талаблардан яна бир муҳим компоненти унинг мақсадини тўғри белгилаш ҳисобланади.

Методик адабиётда бу хусусда бир неча фикр мавжуд. Масалан, В.Г.Карцев: "дарсни мақсади дарсда ўрганиладиган масалаларнинг моҳиятини очиб беришдан; унинг асосий ғоясини, асосий маъносини ўқувчиларнинг дарс давомида асосий ҳулоса сифатида англаб олишлари ва идрок этишлари керак бўлган нарсани белгилашдан иборат бўлмоғи лозим"¹ деб кўрсатади.

Фикримизча, А.А.Вагин ва Н.В.Сперанская, В.Г.Карцевнинг ҳар бир дарсининг умумий ғоявий — назарий йўналишини белгилаш керак деган фикрларига қўшилиш ўринлидир. Бироқ,

шу билан бирга тарих дарси олдига қўйиладиган мақсадларни тўғри белгилашда биринчидан, мазкур дарс мазмунида энг муҳим нарса нима эканлигини ва ўқувчиларнинг тарихни илмий асосда тушуниб олишларига, уларни умуминсоний маънавият руҳида тарбиялашга қандай ҳисса қўшиши лозимлигини аниқлаб олиш керак. Иккинчидан, ўқувчилардаги мавжуд бўлган тарихий малакаларнинг намоён бўлиш даражасига ва унинг ривожлантириш умумий тизимига асосланган ҳолда ўқувчиларда муайян малакаларни шакллантира бориш вазифасини айрим дарсларнинг мақсадларидан бири қилиб қўйиш фойдалидир.

Биз юқорида дарс турларининг классификацияси, унга бўлган талаблар ва ундан кузатиладиган мақсад хусусидаги фикрларни баён этдик. Бу фикрларда тарих таълими асосан умумтаълим мактаблари учун қўлланиладиган метод аспектида баён этилди. Бироқ, ҳалқ, маорифи тизимида ёшларни умумий ўрта таълим Ўзбекистон Республикасининг ўз миллий истиқолига эришганидан кейин ҳалқ таълимимиз тизимида содир бўлган ислохотлар натижасида вужудга келган академик лицейлар очилишлари, касб—хунар коллежлари ҳам салмоқли ўринни эгалламоқда. Ана шундай турдаги ўқув юрғларида мактабларда дарс самарадорлигини ошириб бориш ниҳоят катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам ана шу турдаги мактабларда дарс берадиган ҳар бир педагог талабаларга билим асосларини беришда дарснинг ҳал қилувчи рол ўйнашига алоҳида эътибор бермоғи лозим. Бу эътибор биринчи гада асосий ўрганиладиган мавзунини синфда ҳал этиши, уни имконияти борича атрофлича мустақамлаши, таълим тарбияни талабларни ўраб турган ижтимоий муҳит билан узвий ҳолда боғлаб ўрганишда намоён бўлмоғи лозим.

Тарих дарсининг самарадорлигида рентабелли дарсликнинг муҳим рол ўйнаши сир эмас. Бироқ, дарслик қанчалик такомиллашган бўлмасин ўқитувчининг жозибали маърузаси ёки суҳбати ўрнини эгаллай олмайди. Дарслик қанчалик такомиллашган бўлганлигига қарамасдан ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига қамраб олиш имкониятига эга бўлмайди. Шундай экан, дарс давомида у ёки бу мавзунини баён этишда ўқитувчи унга ижодий ёндошмоғи, ўрганилаётган тарихий даврни турмуш билан узвийликда боғлаб ўрганишга эришмоғи лозим.

Тарих дарси, унинг хиллари ва тузилиши хусусида баён этилган фикримиз гарчи бу муаммо бўйича сўнгги мезон бўлмасида бунда Ўзбекистон Республикаси миқёсида умумлаштирилган илғор тажрибалар асос қилиб олинган. Шундай экан, ҳар бир педагог тарих дарсини ўтишга киришар экан, доимо педагогик изланиш йўлида бўлиб, тарих дарсларининг янада такомиллашиб боришига ўз ҳиссасини қўшмоғи лозим.

ТАРИХ ДАРСИ ВА УНГА БЎЛГАН ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАР

Собиқ Совет Иттифоқи умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш услубини илмий—педагогик фан даражасига кўтариш сарчашмаларида турган тарихчи—методист олимлар — В.Н.Бернадский, С.В.Иванов, В.Г.Карцев, М.А.Зиновев, П.С—Лейбенгруб, И.Н.Казанцев, П.В.Гора, Н.Г.Дайри, А.А.Вагин ва бошқаларнинг илмий—услубий фаолиятлари бугунги кунда ҳам Ўзбекистон Республикаси тарих ўқитувчилари учун ҳам асосий дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Мазкур ўринда профессор В.Н. Бернадскийнинг 1936 йилда нашр — этдирган асарида¹ эълон қилинган дарсларнинг 7 тури:

- 1 юқори синфларда мактаб маърузаси;
- 2 ҳикоя қилиб бериш дарси;
- 3 тарихий ҳужжатларни таҳлил этиш дарси;
- 4 бадиий адабиётлардан фойдаланиш дарси;
- 5 ўқувчилар ёзган рефератлари асосида бевосита улар томонидан ўтқазиладиган маърузаларни тинглаш ва муҳокома этиш дарси;
- 6 кино дарси ва нихоят,
7. экскурсия ашёлари асосида ўтқазиладиган дарс турлари тизими бугунги кунда ҳам ўз мавқеларини маълум даражада сақлаб келмоқда.

Бироқ, В.Бернадскийнинг мазкур асарида дарс самарадорлигини оширишга бўлган талаблари дарс мазмунини сиёсийлаштиришдан нарига ўтмаган.

Собиқ, Совет Иттифоқи мактабларида тарих ўқитиш услубиятини ишлаб чиқишда А.А.Вагиннинг асарлари ўз ўрнига эга. Унинг тарих ўқитиш услубиятига доир фикрларига нисбатан мурасасиз танқидий мулоҳазаларини учратамиз. Жумладан, А.Вагин "Типь уроков по истории"² асарида таниқли методистлар В.Г.Карцев ва П.С.Лейбенгрубларнинг тарих дарслари турларининг классификациясини кескин танқид остига олади. Ўз навбатида А.Вагиннинг бу танқидий— фикрлари А.Саъдиев томонидан унинг "Мактабда тарих ўқитиш методикаси" китобида А.Вагинга ҳеч қандай кўчирма берилмаган ҳолда қуйидагича тавсифланади: "А.А.Вагин ўзининг 1957 йилда эълон қилган китобида В.Г.Карцев ва П.С.Лейбенгрублар курсатганидек, тарих дарсларининг турлари тўртта эмас, балки кўплигини, уларни турли формаларда (?) олиб бориш зарурлигини педагогик жиҳатдан (?) исботлаб беришга ҳаракат қилади"³, фикримизча, мазкур ўринда Саъдиев "фикри"га айрим аниқликлар киритиш керак кўринади.

¹ В.Н.Бернадский. «Методы преподавания истории в старших классах». «Ленинград» 1939.

² Вагин А.А. Типь уроков по истории. Уч.пед.изд. Москва, 1957.

³ Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. Тошкент «Ўқитувчи» 1988. 198—бет.

Биринчидан, В.Г.Карцевнинг тавсия этган тарих дарсларининг тури мазмун жиҳатидан П.С.Лейбенгруб вариантдан принципиал ҳолда фарқ қилади. Масалан, П.С.Лейбенгруб комбинациялашган дарс хусусида фикр юритганда бундай дарс турини "таълим жараёнининг ҳамма звеноларини қамраб олган, ва бу дарс турини тарих дарслари турларининг асосийси"¹ деб ҳисоблайди.

А.Вагин П. Лейбенгрубнинг бу фикрини унда, яъни комбинациялашган дарсда ўқув жараёнини ҳамма звенолари қамраб олинмаганлигида айблаб, ўзи дидактикада катта қўпол хатога йўл қўяди. Авваламбор комбинациялашган дарс жараёнида дарс турларининг том мазмунида ҳамма турлари, элементлари бошдан оёқ қўлланишини ўзи илмий—услубий жиҳатдан дидактикага зид. Қолаверса, П. Лейбенгруб вариантдаги дарснинг иккинчи тури—"дарснинг тула ёки деярли тула янги мавзунини ўрганишга бағишланиши асосланмаган" деган даъвоси мутлақо ўринсиздир. Бироқ дарс режаси ўқувчиларга қандай маълум қилиниш кераклиги аниқ курсатилмайди оғзаки, ёзма, дарс режасининг ҳамма пунктлари бирданига ўқиб эшиттириладими ёки оддий доскага, кўчма доскага, роликка ёзиб курсатилиши керакми, ёки бирин—кетинми?

Республикамиз илғор тарих ўқитувчиларининг иш тажрибалари, дарс режалари бандларини ҳар бирини навбатма—навбат синф доскасига ёзиб боришни, ёки кўчма доскага бир йўла ёзилган дарс режаларини синф доскасининг бир чеккасига илиб қўйилган ҳолда фойдаланиш афзалигини тасдиқлаган. Юқорида исми шарифлари қайд этилган В.Н. Вернадский, В.Г. Карцев, С.В. Иванов, П.С. Лейбенгруб, А.А. Вагин, ва бошқаларни тарих ўқитиш услубияти хусусидаги фаолиятлари шубҳасиз мактаб тарих курсини ўқитиш ва уни такомиллаштиришдаги хизматлари диққатга сазовордир. Бироқ, инсон билими чексиз бўлганидек тарих ўқитиш услубияти, айниқса тарих дарслари турлари ҳам жамият тараққиёти ва илмий—техникавий инқилоб жараёнида янгидан янги тур вариантлар билан бойиб бориши зарурлигини, умуман таълим назарияси ва услубияти бир жойда тепсиниб турмасдан диалектик ҳаракатда бўлишини унутмаслик керак. Шунинг учун ҳам юқоридаги илмий—услубий рисолаларда тарихнинг замонавий турлари — семинар дарси, муаммоли дарслар, экскурсия дарслари. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислон Каримов асарларини ўрганишга бағишланган махсус дарслар, коллоквиум ва теледарслар дидактикага фаол кириб келаётганлигини ва дарс самарадорлигини ошириш билан бирга ўқувчилар билим доираларини беқиёс ривожлантириб боришда

¹ Преподавание истории в школе. № 4. 1954. Стр. 66.

муносиб ҳисса қўшаётганлигини ҳам табиий бир ҳол деб қараш керак. Шу жоиз А.Саъдиевнинг "Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш" қўлланмасида, Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишнинг ўзига ҳос хусусиятлари, айниқса, муаммоли таълим дарси, яқунловчи, умумлаштирувчи дарслар, уларга бўлган илмий – назарий, услубий ва дидактик талабалар ҳусусида шаҳсий фикр баён этмаганидек, бирон мавзу мисолида дарс тузилишини тўла ишлаб чиқилган вариантини ҳам беролмаган.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси тарих дарсига бўлган умумий педагогик ва дидактик талаблар асосида замонавий дарс вариантини экспериментал тажрибалар асосида ишлаб чиқиш шу кунга қадар бирон тадқиқотчи олим ёки амалиётчи ўқитувчининг илмий изланиш объекти бўлмаган. Шу сабабдан бўлса керак, маҳаллий матбуотда тарих дарсининг мустақил Ўзбекистон Республикасимизнинг бугунги ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий талаблари даражасида ишлаб чиққан варианты мутлақ мавжуд эмас. Яна шу нарса ачинарлики, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг ўн йиллигини кутиб олиш арафасида турган бугунги кунгача Республика мактабларида Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишга 170 соат вақт ажратилиб, педагогика олий ўқув юртлири тарих факультетларида тарих ўқитиш услубиятининг ўзи учун 110 соат вақт ажратилган бўлсада, ҳамон бу фандан илмий – услубий, педагогик ва дидактик жиҳатдан асосланган ўқув дастури ва экспериментал синовларда текширилган дарслик мавжуд эмас.

Ўтмиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Туркистон Халқ маорифи Комиссарлигининг 1918 йил 12 сентябрида чиқарган фармонида, бошланғич мактабда тарих ўрганиш қуйидаги принципда амалга оширилиши қайд этилган:

ижтимоий ва маданий тараққиёт жараёни бўлган умумий тарихни ўрганиш; Россия ва Туркистон халқлари тарихини бирмунча аниқлаштирган ҳолда ўрганиш; ўрта мактабда Ғарбий Европа халқлари тарихи – қадимги, ўрта асрлар ва айниқса янги тарихини, шунингдек рус тарихини ўрганиш тавсия этилган эди¹.

Ўзбекистон мактабларида тарих фанини ўқитиш тарихини синчиклаб ўрганар эканмиз, 20 йилларга келганда Туркистонда тарих ўқитиш услубиятини педагогик фан сифатида шаклланишида дастлабки дадил қадамлар қўйила бошлаганлигини гувоҳи бўламиз. Масалан, 1927 йилга келганда Туркистон ўлкасида педагогика фанини тараққий этдиришда катта ҳисса қўшган педагог олим Николай Порфирьевич

¹ К.Е. Бендириков. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). Изд. АПН. РСФСР. Москва, 1960. Стр. 435.

Архангельский томонидан Ўзбекистон умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш самарадорлигини оширишга бағишланган қатор илмий — методик мақола ва уша шароит учун нодир методик қўлланмалар яратилди.² Она тарихимизга назар ташлар эканмиз, ўзбек халқининг фашизмни тор — мор келтиришда ўзининг улкан ҳиссасини қўшганлигини кўрсатадиган далилларни гувоҳи бўламиз. Далилларга мурожаат қилайлик:

— Ўзбекистон — уруш йилларида давлатта 3 млн. 806 минг тонна пахта, 54067 тонна пилла, 1 млн. 282 минг тонна дон, 48000 тонна мева қоқи, 159 минг тонна гўшт, 22300 тонна жун ва бошқа маҳсулотлар етказиб берди.

— Ўзбекистондан 1 млн.га яқин киши фашизмга қарши жангга сафарбар этилди. Республикада 389, 12, 162, 5, 44, 128 — тоғ — ўқчи, 21 — отлиқ, аскарлар дивизияси, 90 ва 94 — алоҳида ўқчи бригада ва бошқа қўшинлар тузилиб фронтга жунатилди.

— Уруш йилларида Ўзбекистонга собиқ Совет Иттифоқининг фронтга яқин ва фронт зоналаридан 1 млн.га яқин киши, жумладан 200.000 бола эвакуация қилинди.

— 1941 йилнинг июль ойидан ноябрь ойига қадар Ўзбекистонга Москва шаҳри ва вилояти, Украина, Белоруссия, Волга бўйи туманларидан юздан кўпроқ. катта корхоналар кўчириб келтирилди. Бу корхоналар ўзбек ишчиси ва хизматчиларининг қахрамонона ғайрати туфайли қисқа муддат ичида жойлаштирилди, монтаж қилинишга туширилди. Мазкур корхоналарнинг аксарияти урушдан олдинги вақтига қараганда кўпроқ маҳсулот чиқарадиган бўлди.

— Улуғ Ватан уруши давомида Ўзбекистонлик жангчилардан 120 минг киши орден ва медаллар билан мукофотландилар. Шунингдек 338 киши Совет Иттифоқи Қахрамони, 32 нафари Шўҳрат ордени унвонига сазовор бўлдилар. Республикада тинч меҳнат қилиларидан 60 минги СССР орден ва медаллари билан мукофотландилар.

Агарда "Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон мактабларида тарих ўқитиш" масаласини ўзини алоҳида олиб қарайдиган бўлсак, бу даврда Ўзбекистонимизда умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш услубияти хусусида ва умуман Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш борасида тахсинга молик кўпгина фундаментал илмий — услубий асарлар яратилганлигини биламиз. Ана шундай асарлардан бири СССР фанлар Академиясининг мухбир аъзолари: А.М.Панкратова, Е.А.Косминский, А.Д.Удальцовалар тахрири остида

² Архангельский Н.П. Сведения с состоянии изданий учебной литературы в Туркестанской АССР для школ узбекских, казахских, туркменских, уйгурских, таджикских. Ташкент. 1922.

Архангельский Н.П. Учебная литература на узбекском языке. Наука и просвещение. 1922. № 2.

Архангельский Н.П. О преподавании истории в Средне-Азиатской школе. Ташкент. 1922. и др.

Ўзбекистон ССР ўрта мактаблари ўқитувчилари учун тайёрланган методик қўлланма — "Улуғ Ватан уруши шароитида тарих ўқитиш"¹ дир.

Мазкур методик қўлланма Улуғ Ватан уруши даврида Москва ва Ленинграддан она шахримиз Тошкентга эвакуация қилинган жаҳонга машҳур тарихчилар А.Ю.Якубовский, М.В.Нечкина, Н.М.Дружинин, К.А.Косминский, А.М.Панкратова, С.В.Бахрушин, Д.А.Баевский, ва бошқа тарихчи олимлар томонидан яратилган. Аслида 394 бетдан иборат бўлган бу ажойиб асар собиқ СССР ҳудудидаги педагогика олийгоҳлари тарих факультетларининг ҳаммасида асосий методик манбаъ сифатида фойдаланилиб келинмоқда.

Тарих ўқитиш услубиятига доир услубий ва дидактик адабиётларда тарих ўқитишга бўлган замонавий талаблар ҳам алоҳида қайд этилади. Жумладан Академик Мирза Маҳмутовнинг "Современный урок" (М. "Просвещение", 1989), П.С. Лейбенгрубнинг "Дидактические требования к уроку истории" (М. Изд-во АПН РСФСР, 1960), Н.Г. Дайрининг "Современные требования к уроку истории" (М. 1979) ва бошқалар. Бу асарлар гарчи бевосита тарих ўқитиш масаласига бағишланмаган бўлсада, аслида 60—70—80 йиллар шароитида — "КПСС — совет жамиятининг раҳбар. ва етакчи кучи", "тарих ўрганишда партиявий, сиёсий ва синфий муносабатда бўлиши керак" деган талаблар асосида ёзилган. Лекин методист олимларнинг совет жамиятининг 70 йилдан зиёд давр ичида яратган илмий — услубий ва дидактик асарлари ўша давр ҳусусиятидан келиб чиққан баъзи камчиликларга қарамадан бугунги ўз истиқлолига эришган Ўзбекистон республикаси мактабларида ҳам мактаб тарих курсини ўқитишнинг асосий дастурил — амали бўлиб хизмат қилмоқда. Эндиликда, Республикамиз тарихчи — методист олимлари вазифалари ана шу улкан меросдан Ўзбекистон халқлари тарихининг бугунги даври талаби асосидан илмий — услубий ва дидактик йўларини юқори савияда ишлаб чиқишдан иборатдир.

Илмий — услубий ва дидактик жиҳатдан тўғри ташкил этилган тарих таълими дарс жараёнида самара берадиган турли — туман шакл ва усуллардан оператив равишда фойдаланишни тақозо этади.

Тарих ўқитиш деганда фақатгина ўқитувчини воқеалар тўғрисидаги ҳикоясини тинглаш — у, келгуси дарсда уни ўқувчилардан сўрашгина эмас, балки, тарих ўқитиш жараёнида биз ўқувчиларимизни фикрлаш ва тарихий воқеаларини таҳлил

¹ «Преподавание истории в условиях Великой Отечественной войны». Методическое пособие для учителей средних школ Узбекской ССР. Под редакцией членов корреспондентов академии Наук СССР Косминского Е. А., Панкратовой А. М., Удальцова А. Д. Ташкент, 1979.

этиш, ўрганилаётган тарихий материал асосида хулосалар чиқариш ва уларни умумлаштириш, аниқ тарихий позицияда туриб тафаккур этиш, ўрганилаётган ҳамма мавзулар ва курснинг етакчи ғояларини онгли равишда мустақкам ўзлаштириб олиш, уларни тарихий ҳужжатлар ва айниқса Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов асарлари, нутқлари матни устида мустақил ишлаб режалар ва конспект, хронологик ва синхронологик жадваллар тузишга, уларни таҳлил этишга, қисқача марузалар тайёрлашга, тарихий хариталар билан ишлаш ва тўғри тарихий мўлжал олишга қунт билан ўргатиш жараёнига айтилади.

Тарих дарсининг ўқув материални навбатдаги бир бўлаги деб ҳисоблаб, уни ўқувчиларга зудлик билан баён этиб, кейинги бўлагига ўтишдангина иборат деб ўйлаган ўқитувчи, албатта ҳато қилган бўлур эди.

Дарс – тарих дастурининг бир оддий бўлагигина эмас. Дарс – биринчи галда ўқув машғулотиدير.

Замонавий тарих дарсига бўлган талаб нима билан белгиланади?

Биринчидан: фикримизча. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси XV сессиясида сўзлаган нутқида "Бизнинг асосий бойлигимиз, ривожланган давлат тузишга олиб борадиган йўлдаги асосий таянчимиз – инсондир". Юксак малакали ва юксак маънавиятли инсондир.

Бу нарса: айниқса ёш авлодга тегишли. Келажаги буюк давлат, энг биринчи навбатда, бўлажак фуқароларининг маданияти, маълумоти ва маънавияти ҳақида ғамхўрлик қилмоғи зарур. Мен барча ватандошларимизга мурожаат қилиб айтаман: "бугун ҳаёт қанчалик оғир бўлмасин, маънавиятимиз ва маданиятимизни унутмайлик!"¹ деган кўрсатмалари, шунингдек "янги демократик таълим концепсиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим бўлади. Бунда ўзбек халқининг ва республика ҳудудида яшовчи бошқа халқларнинг миллий, тарихий ва маданий анъаналари, маънавий тажрибаси таълим ва тарбия тизимимизга узвий равишда киритилиши зарур"² деган концепциялари педагогларимизни тарих таълимини давр талаби, даражасига кўтариш йўлидаги муҳим вазифалари бўлмоғи керак.

Иккинчидан: тарих таълими давомида ўқувчи ёшларни тарихий билим ва кўникмалар билан қуролантириб, уларни ўтмишда ва бугунги кунимизда содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни тўғри баҳолаш ва хулосалар чиқариш, "ҳар бир

¹ «Маврифат» газетаси, 1994 йил, 11-май

² И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент «Ўзбекистон», 1992 йил. 22 – бет.

инсоннинг айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар ўртага қўйилган мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканлигини, яъни бу нарса уларнинг собитқадам ғайрат—шижоатига, тўла—тўкис фидокорлигига ва чексиз меҳнатсеварлигига боғлиқ эканлигини англаб етишлари керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз равнақ топишининг "асосий шартидир"³ деган қатъий хулосага олиб келсин,

Учинчидан: Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Олий мажлисининг 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган учинчи сессиясида алоҳида қайд этиб ўтганларидек, "Одамларимиз, жамиятимиз мафқурасида Ватан, юрт гоёси устивор бўлмоғи керак. Миллий ғурур, миллий ифтихор ҳар қандай ишимизнинг — пойдевори бўлмоғи керак". Яъни, "Ватан кўнглимизда бўлса, Аллоҳ ишимизга ҳамиша мададкор булғай" (Президент И.Каримовнинг чақириғи Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 12 сессиясида 1993 йил 6 майда сўзлаган нутқидан.)

Дарҳақиқат ота—боболаримиз бизга мерос этиб қолдирган Ватан—Ўзбекистон ҳар бир ўзбек фуқароси учун саждагоҳдан азиздир.

Бундай муқаддас гоёни ёшлар онгига аниқ тарихий воқеъликлар асосида сингдириб бориш ҳар бир тарих дарси ва унинг ўқитадиган ўқитувчининг муқаддас ва бир вақтда шарафли бурчидир.

Тўртинчидан: тарих ўқитувчиси ўзининг педагогик фаолиятида илмий билимларни тез суратларда ўсиб бораётганлигини албатта ҳисобга олмоғи—керак. Илмий техника инқилоби даврида ўқувчи ёшлар ҳам ўз билимларини мустақил ҳолда узлуксиз такомиллаштириб боришлари, илмий ва сиёсий ахборотлар оқимидан тўғри хулоса чиқаришга эришмоқлари лозим.

Психолог олимларимиз илмий—техника инқилоби авж олиб бораётган ҳозирги вақтда ўқувчи ёшларнинг акселерацияси, яъни болалар ривожланишининг тез суратлар билан бориши, бу жараён уларнинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний жиҳатдан ривожланишларида яққол намоён бўлаётганлигини алоҳида таъкидламоқдалар. Дарҳақиқат ҳозирги даврда талабалар ёшлигиданок радио, телевидение, газета, журнал ва турли китоблар, ахборот каналлари орқали кўп замонавий илмий—техникавий янгиликлардан бохабар бўлмоқдалар. Буларнинг ҳаммаси сўзсиз ўқувчи ёшларни ҳар томонлама ривожланишларга, дунёқарашлари кўламини кенгайтишига олиб

³ Ыша жойда. 23-бет.

келмоқда. Ўқувчи ўз уйида телевидение орқали, ёки кино-театрда тарихий мавзудаги асарни томоша қилиб, унинг мазмуни билан чуқур танишишга муваффақ бўлгани ҳолда, ўқитувчи дарс жараёнида фақатгина дарслик материали билангина чегараланаётган бўлса, у ҳолда ўқувчида мазкур дарс учун ҳеч қандай қизиқиш пайдо бўлмайди. Ана шундай инқирозли шароитдан чиқиб кетиш учун ўқитувчи тарихий таълимида эмоционал маҳоратини ошириб бориб, ўқувчиларни мавзунинг мазмунига бўлган қизиқишларини ошириб бориб, унинг ҳар томонлама мустақамланишига эришмоғи керак.

Маълумки, тоталитар тузум даврида шакланган ватанпарварлик тарбиясининг мазмуни аниқ миллий ва маънавий пойдеворга ўрнатилмаган бўлиб, "Совет ватанпарварлиги", "социализм ватанпарварлиги" ва ҳоказо иборалар билан юритиб келинди. Бундай баланд парвоз иборалар йиғиндисидан ташкил топган "ватанпарварлик" партия ҳужжатларида назарий жиҳатдан асосланиб, "Совет жамиятининг ўтган давр ичида қўлга киритган асосий ютуғи бу ягона совет халқларининг шакллантиришдир!" деб, халқ маорифи ҳодимлари олдига, жумладан тарих ўқитувчиларига ёш авлодни алоҳида олинган аниқ халқ, миллатнинг миллий ва маънавий анъаналари руҳида эмас, хаёлан "шакланган" совет халқи ватанпарварлиги руҳида тарбиялашни сингдиришга ундар эди. Шундай экан, тарих ўқитувчиси тарих таълимини тарғиб этишда айрим тарихий шиор ва қақриқларни маълум тарихий давр, тарихий шароит ва унинг манфаатидан келиб чиққан бўлиши сабаб ва моҳиятларини ҳам тарих ўқитиш методикасидаги энг асосий талаб ва тушунча принциpidан келиб чиқиб унга мутлақ риоя этиш лозим.

Масалан, ўқитувчи "Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон" мавзусини ўтар экан, фанлар аро алоқа боғлаш принципини амалга ошириб бориб ўқувчилар эътиборини Ғ.Ғуломнинг Улуғ Ватан уруши йилларида умумхалқ шиорига айланган "Буюк Ватаннинг буюк фарзанди, билиб қўйки сени Ватан кутади" деган қақриғига жалб этади. Бу шиор сўзсиз ўз даврининг жанговор қақриғи ёзувчининг фуқаролик бурчини виждонан адо этишдаги олий мезон эди. Бошқача қилиб айтганда совет ёзувчиси устқурманинг фаол элменти сифатида ўз базисига содиқ, ҳизмат қилиши керак оди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Лекин ўша суронли 40-йилларда "Буюк Ватан" тушунчасига эга ўзининг азалий орзуси ўз мустақиллигига эришган халқ ўзбекларга бугунги кунда қандай муносабатда бўлишимиз керак? Шу қақриқ ўша даврдаги «Ватан тушунчаси бугунги кунда ҳам ўз моҳиятини сақлаб турибдими? Бунинг учун дарс жараёнида фақатгина дарслик материали билан кифояланиб қолмасдан, мавзуга доир қўшимча адабиётлар, турли методик

воситалардан, жумладан экран қўлланмалари, магнитофон ёзувлари, теледарслар, мавзунинг мазмунига қараб музей дарслари ёки семинар дарсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланмоғи керак.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг бозор иқтисодига ўтиши муносабати билан ўқувчиларни ўқишга қизиқишлари борасида турлича ёндошиш, қизиқишларини бир ҳил эмасликлари яққол кўзга ташланмоқда. Уларни ўраб турган. ижтимоий, муҳит ўқувчи ёшларимиз дунёқарашларида ўз тамгаларини қолдирмоқда. Бундай шароитда тарих ўқитувчисининг вазифаси синфда мавжуд бўлган барча ўқувчилар диққат эътиборларини уларга нисбатан дифференциация усулини қўлаб, бир вақтда уларнинг ҳаммалари учун мақбул бўлган тарихий материални баён қилиш билан, иккинчи томондан ҳар бир ўқувчининг қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда унга индивидуал ёндошмоққа ҳаракат қилмоғи керак.

Дарс жараёнида ўқувчилар фаолиятларига дифференциал ёндошиш қандай назорат этилса, уларни уй вазифаларини бажаришларини назорат этиш ҳам ўша принципа амалга ошириб борилмоғи керак.

Шуни алоҳида такидлаб ўтиш лозимки, тарих дарсининг мазмуни мустақил Ўзбекистон Республикасининг ёшлар орасида олиб бориладиган мафкуравий ишлар вазифаларига мос келиши, тарих ўрганишининг турмуш билан алоқасини боғланганлигида, Ўзбекистон келажаги буюк давлат бўлишини назарий ва амалий ишлар билан боғлаб олиб боришга йуналтирилган бўлмоғи керак.

Тарих дарслари ўқувчи ёшларда шундай қатъий тушунчани мустаҳкам шакллантирмоғи керакки, Президентимиз И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XV сессиясида алоҳида қайд этиб ўтганидек "Келажак ўз — ўзидан келмайди. У бугунги машаққатли меҳнат билан яратилади. Бугун яратган нарсамиз келажакка ҳам ўтади. Агар бугун шошилиб ниманидир унутсак, келажак авлодлар ўша нарсадан маҳрум бўладилар. Жамият маданиятсиз, маънавий — ахлоқий қадриятларсиз яшай олмайди. Уларни писанд қилмаган жамият пироварди — оқибатда "таназулга юз тутати" деган концепция билан йўғрилган бўлмоғи керак.

Тарих дарслари самарадорлигини ошириб бориш учун ўқитувчи тарих фанининг ривожланиб боришини системали равишда кузатиб бормоғи керак. Айниқса юқори синф ўқувчиларини тарихдан чоп этилаётган янги асарлар мазмуни билан таништириб боришлари ўқувчи ёшларда тарих ўрганишга бўлган қизиқишларини янада ўсишга олиб келади.

ТАРИХ ДАРСЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИБ БОРИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ.

Кўп йиллар давомида мактаб тарих курсларини ўқитиш тажрибаси шуни кўрсатадики, тарихдан ўтказиладиган таълим – тарбия ишларини ташкил этиш ва самарадорлигини ошириб бориш, шунингдек қутилган ижобий натижаларга эришмоқнинг асосий шакли – дарсдир. Гап шундаки, ўқувчиларга таълим – тарбия бериш, уларнинг билиш қобилиятлари ва тафаккурларини мутассил ривожлантириб бориш юзасидан турли илмий – услубий ишлар асосан дарс жараёнида амалга ошириб борилади.

Ҳар бир дарс тарихдан ўрганилаётган алоҳида олинган мавзунинг, бир вақтда бутун бир курс юзасидан ўтказиладиган дарслар тизимининг манتيқан шаклланиб борадиган ягона занжирини ташкил этиб, бошқа дарслар мазмуни билан узвий алоқадорликда бўлгани ҳолда, таълим тизимининг бир бутунлигини амалга ошириб боришини таъминлайди.

Бошқа фанлардан фарқ этгани ҳолда тарих дарсига бўлган талаблар жамиятда содир бўладиган ижтимоий – сиёсий ва ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар талаби даражасида, шунингдек, илм – фан, маданият ва айниқса, маънавиятда содир бўладиган ўзгаришлар талаби асосида доимо ривожланиб боради.

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. Ўзбек халқининг азалий орзуси – ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқди. Муқаддас орзу ушалди – Ўзбекистон тинч, парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. Бу – халқимизнинг кўп асрлик тарихида буюк воқеа бўлди. Шу боис давлатимиз йилномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилди¹.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов алоҳида таъкидлаб ўтганидек, "Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Бу – инсонпарварлик қондаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир"².

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг вужудга келиши билан уни ривожлантиришнинг маънавий – ахлоқий негизлари ҳам белгилаб берилди. Бу негизлар:

1. Умуминсоний қадриятларга содиқлик;
2. Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон». 1992 йил 4 – бет.

² Уша жойда 15 – бет.

3. Инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;

4. Ватанпарварлик”¹.

Мазкур ўринда биз мактабларимизда Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш жараёнида таълим — тарбияни ташкил этиш ва амалга оширишда мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий — ахлоқий негизларига қандай ёндошмоғимиз ва амалий жиҳатдан қандай ҳал этилиши муаммоларини кўриб турибмиз. Табиийки, бу муаммолар ҳар бир дарс жараёнида изчилик билан амалга оширилмоғи керак ва оқибатда дарснинг гоёвий — сиёсий жиҳатдан самарадорлигини таъминлашга олиб келмоғи лозим.

Ҳозирги даврда дарс самарадорлигини ошириш ҳар бир ўқитувчидан таълим — тарбия жараёнини оптимал, яъни қулай вариантларини пухта ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб этади.

Дарснинг оптимал варианты нима? Дарснинг оптимал варианты деб, дарс жараёнида таълим — тарбия ва ўқувчиларни комплекс ривожланишларини таъминлайдиган ва бир вақтда дарснинг шундай ижобий натижаларини амалга оширишда шу дарс (мавзу) учун ўқув режаси, шу фандан тематик тақвим режада мўлжалланган мавзунини ўрганишга дарс давомида шу дарсга, уй вазифаларини бажариш ва текшириш учун ўқувчи ва ўқитувчига ажратилган вақтдан мақсадга мувофиқ фойдаланиб, эришилган максимал ижобий илмий — услубий ва дидактик натижалар комплексига айтилади.

Таълимни оптимал вариантини ишлаб чиқишда ўқитувчи томонидан дарснинг умумтаълимий, тарбиявий ва ривожланиб борувчи таълим аспектларини тўғри ва аниқ белгилаш, шунингдек, турли босқичдаги билимлари ва билиш фаолиятларини фаоллашиб боришлари катта аҳамият касб этади. Бироқ, дарснинг бу муҳим томонлари, яъни унинг таълимий, тарбиявий ва ривожланиб борувчи масалаларини илмий — услубий ва дидактик жиҳатдан аниқ белгилаш ҳар доим ҳам ҳар бир ўқитувчи томонидан мақсадга мувофиқ ишлаб чиқилмайди.

Кўп йиллик педагогик амалиёт иш тажрибамиз шуни кўрсатмоқдаки, аввало педагогика олийгоҳларида тарих ўқитиш услубияти жараёнда тарих дарсларини тематик режалаштириш масаласига ҳар бир услубиятчи ҳам мактабда ўқитиладиган 45 минутлик тарих дарсини бевосита ўз тажрибаси асосида ҳар доим ҳам оптимал вариантда ишлаб чиқиб беришни удалай олмайди. Натижада талабалар тарих ўқитиш услубиятидан замонавий дарс талаби даражасидаги тематик режалаштиришга

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон». 1992 йил 65 — бет.

эмас, дидактиканинг бутунги кун талабидан алақачонлар орқада қолиб кетган қандайдир журнал ёки газетада эълон қилинган тематик режалаштиришдан кўр — кўрона фойдаланишдан бошқа илож қолмайди.

Айниқса, Тошкент шаҳар ва Тошкент вилояти ўқитувчилар малакасини ошириш институтларида тарих дарсларини тематик режалаштириш бир неча йиллар давомида ҳаётий дарслар талабидан анча йироқда қолиб келаётир. Бу ҳолни ўқув йили бошидан охиригача республикамизнинг ҳамма туманларидаги барча мактабларида кўриш мумкин. Ўзбекистон халқлари тарихидан давр талаби даражасида яратилган дарслик ёки ўқув қўлланмаларини бўлмаслиги тарих дарсларни илмий — услубий ва дидактик талаблар ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Хўш, тарих курсларини тематик режалаштиришнинг ўзи нима? Ўқитувчининг тарих дарсига тайёргарлик кўришида тематик режалаштиришнинг роли нимадан иборат?

Гап шундаки, ҳар бир дарсни сифатли ўтиши кўп ҳолларда ўқитувчининг унга қандай тайёргарлик кўришига боғлиқ бўлади. Тарих курсидан тематик режаларини тузиш ўқитувчининг дарсга тайёргарлик кўришининг биринчи босқичи бўлиб, бу босқичда ўқитувчи дастур, дарслик ва ўқув қўлланмаларини ўрганади, улар орасидаги мутаносибликни солиштириб чиқади. Натижада ўқув дастурига асосланган ўқитувчи дарсликда нималар ортикча — ю, нималар етишмаслигини ва уни қандай тўлдириш лозимлиги муаммоларини ҳал этади.

Сўнги йилларда такомиллаштирилган дастурлар жорий этилганлиги муносабати билан тақвим тематик режалаштиришга қўйилган талаблар ҳам ўзгарди. У ўқитувчига ҳам дарс режасини, ҳам дарсдан ташқари ишлар режасини тузишда дастурнинг ҳамма компонентларидан умумий суратда фойдаланишда, ўқувчиларда халқимизнинг маънавий меросларига сидқидилдан қизиқиш ҳис — туйғуларини шакллантиришни ўқув меҳнати ва малакаларини, фаол ҳаётий қарашларини собитқадамлик билан такомиллашиб боришига ёрдам бериши керак.

Такомиллаштирилган ўқув дастурлари талабларини янада муваффақиятли амалга ошириш учун режага янги бобларни қўшиш зарурати туғилди. Ҳозирги режада мавзунини, бобни ўрганишга сарфланадиган соатлар миқдори, дарсни қай тариқа ўтказиш ва қайси адабиётлардан фойдаланиш кераклигидан ташқари, дарсда ўрганиладиган асосий тушунча ва ғояларнинг рўйхати, предметлар аро ва курслар аро боғланадиган алоқалар, шакланадиган кўникма ва малакалар, ҳар бир мавзуга тааллуқли таълим ва техника воситалари рўйхати, шунингдек, тарқатиладиган дидактик материаллар рўйхати кўрсатилади.

Ўқитувчи бўлажак дарслар мазмунини таҳлил этар экан, у ҳар бир дарсдаги асосий ва бошқарувчи ғояларни, дарслиқда келтирилган хулосалар, тушунчалар, у ёки бу воқеа ва ҳодисаларга берилган баҳолар, шунингдек, асосий фактларни атрофлича таҳлил этади. Масалан, бутунги кунда Ўзбекистонимиз мактабларида Ўзбекистон халқлари тарихидан бир масалани ёритишга турлича бир-бирларига қарама-қарши бўлган ёндошишларни учратиш мумкин. Агарда Соҳибқирон Амир Темур шахсига характеристика беришни олиб қарайдиган бўлсак А.Саъдиев ўзининг "Ўзбекистон ССР тарихини ўқитиш методикаси" номи ўқув қўлланмасида Республика тарих ўқитувчиларига "Темур давлатининг ташкил топиши" мавзусини қандай ўрганиш лозимлиги хусусида ва айниқса, Амир Темур шахсига характеристика беришда тарихий ҳақиқатни бузган ҳолда шундай "илмий-услубий" маслаҳат беради: "Темур давлатининг ташкил топишига бағишланган биринчи дарсда Темурнинг шахсига характеристика Темурнинг жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳаваси билан босқинчилик урушларига кириб кетганлиги мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучлари ва воситаларининг кенг миқёсда ривожланишига тўсқинлик қилгани, Темурнинг ваҳшиёна ҳаракатлари, зулми халқнинг қаҳр-ғазабига сабаб бўлгани айтилади. Темурнинг улкан империяси-феодал ҳукмронлар империясидан иборат бўлиб, унинг ҳақиқий марказлашиши учун етарли иқтисодий замин бўлмаганлиги учун мустаҳкам эмаслиги тушунтирилади"¹.

Академик И.Мўминов таҳрири остида чоп этилган бир томлик Ўзбекистон ССР тарихида Амир Темурга шундай характеристика берилган:

"Темур нимаики қилган бўлса, маҳаллий ҳукмрон синфнинг меҳнаткашлар оммасини танҳо эксплуатация қилишини ва ҳокимиятни шу синф қўлида тўплашни кўзлаб олиб борди. ... Темур давлати тузилгандан кейин халқнинг аҳволи ёмонлигича қолаверди. Шундай қилиб, халқ оммасининг меваларидан Темур бошчилигидаги эксплуататор синф фойдаланди, улар айниқса босиб олинган мамлакатлардаги аҳолини қаттиқ, эзди ва хўрлади"².

Шуниси ўта ачинарлики, 1982 йилда Ҳ.Турсунов, Н.Бекназаровлар томонидан педагогика институтларининг тарих факультетлари талабалари учун Ўзбекистон ССР тарихидан чоп этилган ўқув қўлланмасида Амир Темур давлатининг вужудга келиши, унинг ҳарбий юришлари, давлат бошқариши, эълон

¹ А.Саъдиев Ўзбекистон ССР тарихини ўқитиш методикаси. Тошкент. «Ўқитувчи». 1982. 70-71-бетлар.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент. 1974. 108-109-бетлар.

қилган қонунлари хусусида арзигулик бирон ижобий фикр баён этилмаган.

Ҳозиргача Ўзбекистон халқлари тарихи материалларидан чоп этилган ўқув қўлланмалари орасида Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин яратилган, Ўзбекистон ФАнинг ҳақиқий аъзоси А.Асқаров таҳрири остида чиққан "Ўзбекистон халқлари тарихи" (1 жилд) фикримизча Амир Темур фаолиятига гарчи аниқ тарихий фактлар мисоллари асосида бўлмасада, обзор сифатида берилган баҳо нисбатан одилона кўринади. Бу хусусда муаллиф шундай ёзади: «Темур шахсига хос бўлган жасорат, мардлик, ҳарбий билимдонлик, асл мақсад йўлида айёрлик ва қаттиқ қўллик билан иш тутиш сиёсати яқин 50 йил давомида ҳукмронлик қилган феодал бебошликларига барҳам берди. Ўрта Осиё ва унга тегишли туташ ўлкаларни бирлаштириб, марказлашган мутлоқ, ҳокимиятни ўрнатишга олиб келди. Амир Темур ўзининг 35 йил (1370–1405) лик ҳукмронлик даврида Ўрта Осиёда қудратли феодал давлатни барпо этди. Тижорат, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларини мунтазам тараққий этишига кенг ва тинч имкониятлар яратиб берди. Меъморчилик, амалий санъат ривожланди. Ирригация иншоотлари карвон йўллари, дарёларга кўприклар қурилди. Деҳқон ва ҳунар аҳли, ҳар хил давлат ва феодал оғир булса—да, тинч нафас олиб ўз ҳунари билан шуғулланди. Темур даврида мамлакат бир қадар осойишталикда яшади. Фан, маданият ва уларга давлат ҳомийлиги ўрнатилди. Шарқ ва Ғарб, Шимол ва Жануб билан бўлган алоқалар фаоллашди, Оврупо элчилари Темур ва Темурийлар давлатига ташриф буюрадиган бўлдилар»¹.

Биз олимларнинг Амир Темур фаолиятига баҳо бериш хусусидаги фикрларини бекорга келтирмадик. Гап шундаки, биз ҳали Темур шахси ва унинг қудратли империяга асос солган давлат арбоби ва ҳарбий саркарда сифатидаги фаолиятига араб ва форс тиларида ёзилган, Европа тиларида мадҳ этилган тарихий манбаларни ўрганиш асосида, тарихий ҳақиқат мезонга яқин баён этилган кўпгина адабиётлар мавжудлигини айрим ҳолларда билмасак, айрим ҳолларда маълум сабабларга кўра уларни атайлаб четлаб ўтдик. Фикримизча, юртдошимиз, камтарин ва бир вақтда иродали букилмас инсон, етук шарқшунос олим, Темур ва Темурийлар даврининг биринчи манбалар асосида ўрганган жаҳонга машҳур шарқшунослар — И.П.Петрушевский ва А.Ю.Якубовскийлар шогирди Маҳкам Абдураимов 1948 йилда Ленинграддаги Шарқшунослик институтида "Темур ва Тўхтамиш" деган мавзуда ёқлаган

¹ Ўзбекистон халқлари тарихи. Ўзбекистон Республикаси ФА аъзоси А.Асқаров таҳрири остида. 1—жилд. «Фан» нашриёти. Тошкент. 1992. 7—бет.

диссертацияси, 1960 йилда ЎзФА нашриётида "Ўзбекистонда XV—XVI асрларда ижтимоий—иқтисодий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан" номи тўпламга киритилган "Темурийлар давлатининг ижтимоий—иқтисодий тарихини ўрганишга доир" номи йирик мақоласида (шу тўпламни 5—32 бетларини эгаллаган) Темурнинг шахси ва унинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятига тарихий манбалар асосида юксак, одилona баҳо берилган. Олимнинг кейинги рисоласида Амир Темур ҳақида унинг қуйидаги мулоҳазаларини ўқиймиз:

"Темур ёшлигидаёқ ақли расолиги ва мардлиги билан ажралиб турарди. Ундаги ҳарбий истеъдод жуда эрта уйғонди: у отда яхши чопар, ўқ—ёйни моҳирлик билан отар эди. Тенгқурлари орасида Темурнинг обрў—эътибори баланд эди. Темурнинг ҳаётлик пайтида дин аҳллари даҳлсиз эди. Авлодлари ҳам бу анъаналарга содиқ қолдилар.

Темур фақат дин арбобларига эмас, балки дунёвий фанларнинг намоёндалари бўлган шоирлар, мунажжимлар, шифокорлар, тарихнависларга ҳам ҳомийлик қилган. У туркийлар, араблар ва форсларнинг тарихини яхши билар, амалий аҳамиятга эга бўлган тиббиёт ва илми нужум фанлари хусусида кенг мушоҳада юрита оларди. Кези келганда Темур душманларига ҳам олийжаноблик ва сахийлигини намоён эта оларди.

Темур болалигидан бошлаб туркий ва форсий тилларни мукамал ўзлаштирган эди. У кўчманчи—чорвадорлар ҳаётинигина эмас, ўтрок деҳқонлар турмуш тарзини ҳам яхши биларди.

Темурнинг ички сиёсатини имкон борича Мовароуннаҳрнинг моддий ва маънавий фаровонлигини кўтаришга қаратилган эди. Айниқса, Темур Самарқанд ҳамда қадрдон шахри Кешни обод қилишга катта эътибор берди. У буйсундирилган мамлакатлардан қўлга киритилган жуда катта маблағларни ўз юртидаги қурилиш ишларига ва бошқа зарур эҳтиёжларга сарфларди".

"Ўқув—тарбия самарадорлигини ошириб бориш ҳар доим халқ маорифи ходимларининг энг муҳим вазифаси бўлиб келган. Бироқ, бу муаммо бугунги кунда ўз истиқлолига эришган Ўзбекистон Республикаси учун алоҳида аҳамият касб этади. Собиқ совет жамиятидаги умум ўрта мажбурий таълимдан фарқ этгани ҳолда бугунги "таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчилик фаоллигини бахш этади. Ўсиб келаётган авлоднинг барча энг яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касб—кори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади. Ёшлар,

уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга чанқоқлигидан таълим ва маънавиятни тушуниб етиш бошланади".¹

Ўқув — тарбия жараёнини янада такомиллаштириб бориш учун унинг бош омилларини аниқлаб олоқ керак. Ана шундай омиллардан бири ўқув — тарбия жараёнини ташкил этишнинг асосий формаси — дарс самарадорлигини ошириш учун курашишдир.

Ўқувчининг уй вазифасини бажариш учун сарф этадиган вақти, унинг натижалари ҳам дарс самарадорлигини педагогик жиҳатдан тўғри ташкил этилишига бевосита боғлиқдир.

Матбуотда, халқ таълимига бағишланган анжуманларда ўқув машғулоти учун вақт кундан — кунга ортиб бораётганлигига одилонга шикоятлар қилинмоқда.

Дарҳақиқат, ўқувчини мактабга дарсга келишидан тортиб, уйга қайтиб келишига қадар 6—7 соат вақт кетса, турли синфларда ўқувчиларни уй вазифаларини бажариш учун сарфлайдиган вақтлари 1 соатдан 3—4 соатгача етади. Шундай қилиб кўп ҳолларда, айниқса, юқори синфларда ўқувчининг ўқув ҳафтаси кўпинча 60 соатдан ошиб кетади. Бу аҳвол ўз навбатида бошқа муаммо — ўқувчини меҳнат, спорт, шунингдек, техника ва санъат билан, қолаверса, уларни умумтаълимий тайёргарликлари ва ҳар томонлама ўсиб, камол топишларига ёрдам берадиган машғулотлар билан шуғулланишлари учун вақтлари етмайди, вақт танқислиги муаммоси келиб чиқади. Бундан ҳам ачинарлиси шундан иборатки, мактаб ёшидаги ўқувчи ёшларимизнинг ўқув машғулоти билан бунчалик ўралашиб қолиш ҳоллари Ўзбекистан Республикаси ҳукуматининг "Соғлом авлод учун" умумхалқ ҳаракат дастурини комплекс равишда амалга оширишга имкон бермайди. Ўқувчининг мактабда ўқув машғулоти билан ортиқча банд бўлишлари ўқувчини доимо ҳаракатда бўлиш вақтини минимумга камайтиради. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси ўқувчининг руҳияти ва саломатлигига салбий таъсир кўрсатади. Бироқ, мактаб шароитида ўзаро тажриба алмаштириш мақсадида айрим касбдошларимиз дарсларини кузатиш бу муаммони тескари томони — ўқувчиларни дарс жараёнида ўқитувчи томонидан дарснинг олдиндан илмий — услубий ва дидактик жиҳатдан меъёрига етказиб пухта ишлаб чиқилган моделининг бўлмаганлиги, айниқса, кўп ҳолларда дарс мотивациясининг аниқ белгилаб олинмаганлиги (аниқроғи — белгилай олмаслик) сабабли ўқувчиларни дарс давомида таҳсил билан тўла банд бўлмадилар, уларни аниқ тарихий билимлар, тушунчалар, дарсдан кузатилган таълимий, тарбиявий,

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992. 73 — бет.

борувчи таълим ва мотивациясини амалга
оштира олмаслик ҳоллари тез — тез такрорланиб турди.

Бундай дарсларнинг энг катта камчилиги — ўқитувчи
томонидан ўқувчиларни дарс давомида машғулотга фаол (айрим
ҳолларда батамом) жалб эта билмаслик ва фойдали вазифалар
билан банд эта билмасликларидадир. Амалда бундай думбул
дарсларнинг манзараси қуйидагича куринади:

Ўқувчилар дарсни 15—20 минут вақтини ўтган мавзулар
юзасидан берилган саволларга синфдошларининг ярим — юлуқ
гўёки "жавоблари"ни "эшитиш"дан ташқари бирон индивидуал
ёки фронтал савол, вазифага оғзаки ёки ёзма жавоб тайёрлаб
мазкур дарсда фаол иштирок этишга жалб этилмаган бўлади.

Ўқитувчи мазкур дарсда уй вазифаларини текшириш учун
ўтган мавзу юзасидан 3—4 ўқувчидан сурашга киришади.
Ўқитувчи томонидан қўйилган саволларда муаммоли таълим
инобатта олинмаганлиги унинг қуйидаги мазмундаги
саволларидан яққол кўриниб турган эди: "Амир Темур томонидан
Сарой Берка қачон босиб олинди ва ёндириб ташланди?".

Ёки: "Темур қачон ва қаерда турк султони Боязид устидан ғалаба
қозонди?" ва ҳоказо.

Ўқитувчининг бундан кейинги фаолияти 15—20 минут
давомида янги дарсга мўлжалланган мавзуни" дарслик
параграфидagi материаллар асосида шарҳлаб бериш билан
кифояланди.

ТАРИХИЙ БИЛИМЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ

Умумтаълим мактаби тизимида ўқувчиларда тарихий билимларни шакллантириш илмий билимларга нисбатан қисқартирилган ва соддалаштирилган йўллар билан амалга оширилади.

Мактаб таълимида тарихий билимларни шакллантириш учун тарих фани тизимида жамғарилган, таҳлил этилган ва умумлаштирилган улкан материаллардан фақатгина минимуми, яъни мактабда таълимий тарбиявий ва ривожланиб борувчи таълим вазифаларини ҳал этиш учун педагогик жиҳатдан зарур бўлган тушунчаларгина танлаб олинади.

Кўп ҳолларда тарих таълимида билимлар адабтация қилинган, яъни соддалаштирилган ва бир тизимга солинган ҳолда баён этилади.

Тарихни билиш кўпинча сезиш ва қабул қилиш, кўриб ва эшитиб идрок этишга асосланади.

Тарихий воқеалар тўғрисидаги билимлар турли тарихий ахборотлардан олинади. Шунинг учун ҳам тарихий билимлар манбаи турлича бўлиши мумкин. Бу борада кўرғазмалиликни (у ёки бу предметга доир), шунингдек тасвирий кўрғазмалар (масалан, И.Н.Крамскийнинг "Саҳродаги Исо", 1872 йил, "Юпанмас қайғу"; В.Г.Перовнинг "Пасхада қишлоққа крест юриши", 1861 йил; Москва яқинидаги Митинчидаги чойхўрлик" 1862 йил; "Марҳумни кузатиш" 1865 йил; "Қишлоқи қизнинг савдогар уйига келиши" 1866 йил; "Институтда ўқийдиган қизнинг кўр отаси ҳузурига келиши" 1870 йил, ва ҳоказолар), тематик хариталар ("Сталинград жанги", "Москва остонасидаги жанг", Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришлари харита схемаси ва ҳоказо), шунингдек, тарихий ҳужжатларнинг роли беҳиёс каттадир.

Бошқа предметларга нисбатан тарихий билимларни шакллантиришда тарихий воқеаларни оғзаки баён этиш (ҳикоя формаси) ва ёзма равишда баён этиш (рефератлар тайёрлаш) катта рол ўйнайди.

Ўқувчилар томонидан фактик билимларни ўзлаштириб олиш учун уларни тафаккур этишдан ажратилган ҳолда эмас, балки бир бутун уйғунликда, ягона бир жараён сифатида амалга оширилиб борилади.

Тарихий билимларни шаклланишида тарихий фактлар моҳияти қуйидагича намоён бўлади:

тарихий ҳодисалар генезиси, яъни уларни вужудга келиши ва ривожланишида;

ижтимоий ҳаётда ўзига хослик ва умумийликда;

тарихий жараён ва бошқа шунга ўхшаш билимлар қонуниятларини тарих фани томонидан очилиши ва ўқиш

жараёнида ўқувчилар томонидан ўзлаштириб олинishi лозим. Бу билимлар ўқувчиларга ўқитувчи томонидан дарс жараёнида ёки уларнинг ўқитувчи раҳбарлигида олиб борган мустақил ишлари жараёнида ўзлаштириб олинishi керак.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, тарихий тушунчаларни шакллантириш биринчи галда тарихий фактларни билишга, шунингдек аниқ йирик образларга суянмоқни тақозо этади.

Тарихни билиш жараёни тарихий фактларни ўзлаштиришдан бошланади. Тарихий фактларни ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар ҳеч қачон айнан такрорланмайди. Шу билан бирга ўқувчилар томонидан алоҳида тарихий фактларни билиб олиш — тарихни ўзлаштирди деган тушунчани ифода этмайди. Фактлар орасида мантиқий алоқадорлик бўлмаса, у ҳолда фактларнинг оддий мажмуаси билимларни формаллаштиради ва тарихий материалларни онгли равишда ўзлаштирилишига халақит беради. Шундай қилиб тарихни ўрганиш жараёнида фактлар шунчаки ўрганилмасдан, балки улар орасидаги зарур алоқаларни таққослаш, аниқлаш ва маълум даражада тизимлаштириб ўзлаштиришни таъмин этмоғи керак.

Тарихий фактлар сон — саноқсиз бўлиши мумкин. Бироқ, тарих ўқитиш жараёнини самарали олиб бориш учун уларни аниқ белгилаб олмақ зарур.

Тарихий фактлар икки хил характерда бўлиши мумкин. Биринчидан, айрим тарихий фактлар ягона воқеани акс эттириб, тарихда фақат маълум шароитда бир маротаба, маълум даврдаги шахсларнинг иштирокида, қатъий чегараланган макон ва замонда содир бўлади. Масалан, Амир Темурнинг Турк султони Боязид — 1 Йилдирим устидан қозонган ғалабаси. Бу хусусда Соҳибқирон тузукларида жумладан, шундай ёзилган:

«Румга юборган элчим Йилдирим Боязиднинг тескари жавобини олиб келди. — деб эслайди Амир Темур. — лекин Боязид Мисру Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйлиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилинч равишда юришга тайёрлана бошлаганини ҳам айтди... Қайсарнинг қўзини гафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу хусусда кенгаш ўтказиб, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар ва ҳашар чақиртирдим. Лашкар жам бўлгандан сўнг ҳижрий 804 йилнинг ражаб ойида (1401 йил феввалида) Озарбайжондан Қайсар устига лашкар тортдим... Қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскарни билан менга қарши юзланди.

Урушни бошладим ва уни енгдим. Қайсарни лашкарим — тутиб олиб ҳузуримга олиб келдилар».

Анқара ёнида содир бўлган бу тенги йўқ, жангда ўзи қўлаган ҳарбий тактик усулни Амир Темур шундай эслайди:

"Қайсар билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоқ ўнг қанотнинг сардори эди. Унга Қайсар чап қанотнинг рубарўси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари: амирзода Султон Маҳмудхон ва амир Сулаймонга эса ёрлиқ юбориб Қайсарнинг ўнг қанотига ҳужум қилишни буюрдим. Ўнг қанотимнинг тархи бўлган амирзода Абу Бакрга эса тепалик устида туриб Йилдирим Қайсарнинг қўл тўдасига от қўйиб, шиддат билан бостиришни буюрдим. Ўзим эса қўл тўдалари ва улус, аймоқ, лашкарлари билан Қайсар томонга юриш қилдим. Қайсарнинг сипоҳий тўдалари биринчи ҳамладаёқ енгилди. Султон Маҳмудхон (қочаётган) Қайсарнинг кетидан қувиб, қўлга туширди ва менинг дарғоҳимга келтирди"¹

Олмониянинг Потсдам шаҳридаги ҳашаматли санъат музейида нафис дид билан безатилган махсус Амир Темур залининг мавжудлиги бобокалонимиз руҳи олдида бутун европа миннатдор эканлигидан далолат беради. Бу залда француз рассомлари томонидан яратилган улкан санъат асари бор. Бу асарнинг мазмуни шундай:

"Амир Темур тахтда, атрофида аркони давлат, Саккиз ҳабаш елкасидаги қафасда Боязид голиб ҳукмдор ҳузурига келтириляпти. Жаҳонгир зафар кучанларга монанд мағрур ҳолатда.

Темур оёғига тиз чўкиб турган париваш гўзал ҳолатини кўринг. У Боязиднинг суюкли кенжа хотини. Аёл ўз ҳукмдорининг бир қошиқ қонидан кечишни, ҳаётини сақлаб қолишни худони зори қилиб, Темурга ёлборапти. Жаҳонгир эса унга қиё ҳам боқмаётир. Унинг икки кўзи Боязидда, худди: "Қайсар, гапимни қулоққа олмадинг, энди ҳолинг қалай" деяётгандек"²

Иккинчидан тарихий фактлар ўзларида маълум тарихий давр ёки замон хусусиятларини акс эттиради. Масалан, Россия ва Гарбий Европа мамлакатлари тарихида учрайдиган баршчина, оброк Темур даври учун характерли бўлган ҳарбий харажатлар учун йиғиладиган солиқ — "аминона", давлат хазинасига тўланадиган — "хирож", айниқса, "суюрғол" ("сойюргал" турк — муғул сўзи бўлиб, феодал томонидан ўз вассалига берилган ер — сув, мулк ва ундан олинадиган солиқ, ўлпон) ва ҳоказолар. Гарчи номлари турлича аталса — да, аслида феодалларга тобе бўлган деҳқонларнинг тўлайдиган шахсий солиқлари мажмуасидир.

Баршчина, оброк, "аминона", "хирож", "суюрғол" ва ҳ.к. — булар тарихий факт бўлиб, маълум давр ва маълум ижтимоий тузумнинг маълум ҳодисаси ҳисобланади. Бошқа мисолни олиб кўрайлик. Қўл меҳнатини машина билан алмаштирган саноат

¹ «Ёш ленинчи» газетаси, 1990 йил, 13 декабр.

² Уша жойда

инқилобини олиб қарасак, бунда меҳнатни, айниқса, енгил саноат соҳасини фабрика ишлаб чиқаришига ўтиши ва икки синф — ишчилар ва буржуазия синфларини вужудга келтиришга олиб келди, бир эмас, балки қатор мамлакатлар ва минтақалар учун — Нидерландия, Англия, Франция, Германия ва ҳоказолар учун ҳам характерли жараён ҳисобланади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, фактлар ўзларининг ҳажми, мураккаблиги ва моҳияти билан бир — бирларидан фарқ, қилади. Масалан, Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши 1387, 1391 ва 1394 — 1395 йилларда олиб борган кураши — бу йирик, тарихий воқеа, ягона ва такрорланмайдиган тарихий ҳақиқат, инкор этиб бўлмайдиган фактдир.

Маълумки, Амир Темур қудратли Олтин Ўрдани ўз давлати учун доимий таҳдид деб биларди. Шунинг учун ҳам Тўхтамишга қарши уч марта катта ҳарбий юриш қилди. Айниқса, 1391 ва 1394 — 1395 йиллардаги ҳарбий юриши алоҳида аҳамиятга эгадир.

Соҳибқирон 1391 йилда 200 мингли кўшини билан Самарқанддан йўлга чиқиб, қишни Тошкентда ўтказди. Баҳор келиши билан катта ҳарбий тайёргарликдан сўнг Қозоғистон чўлларига қараб жўнади. Улуғтоғ этагидаги тошга ўйиб ёзилган хат бу юриш ҳақида тўла тафсилот беради.

Темурнинг жуда катта кўшини узоқ йўл босганидан кейин, ҳозирги Қуйбишев шаҳри билан Чистополь ўртасидаги Қундузча деган жойда душман кўшинига дуч келади. 1391 йилнинг 18 июнида бу жойда қаттиқ, жанг бўлиб, Тўхтамиш кўшини батамом тор — мор келтирилади.

1395 йилда Шимолий Кавказ ва Терек дарёси бўйида Темур билан Тўхтамиш ўртасида навбатдаги шиддатли жанг бўлади. Тўхтамиш бу жангда ҳам енгилди. Натижада Амир Темур Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой Беркага бостириб киради, унга ўт қўйиб батамом ёндириб юборади.

1395 йилда Терек дарёси бўйидаги мағлубият ва Сарой Берканинг батамом ёндириб юборилиши Олтин Ўрдага берилган сўнгги зарба бўлди.

Дарс жараёнида тарихий фактларни баён этиб бориш ўз навбатида уларнинг муҳимлигига ҳам боғлиқ бўлади. Тарихий жараённи ривожланиб боришини ифодалайдиган ва бир вақтда шу факт асосида тарих курсининг бошқарувчи голяри шаклланишини таъминлайдиган асосий фактлар бирмунча тўла ёритилиб, асосий бўлмаган, лекин ўрганилаётган асосий фактлар билан ички мантиқий алоқа боғлаш учун фойдаланиши мумкин бўлган иккинчи даражали фактлар бирмунча умумлаштирилган формада ўрганилса ҳам бўлади. Шундай қилганда тарихий билимларни ўрганиш онгли, мустаҳкам ва системали амалга ошириб борилади.

Воқеа ва ҳодисалар орасидаги алоқалар, такрорланмас фактлар, воқеаларни ва айрим олинган фактларни ўрганиш типик фактлар ва ҳодисаларни ўзлаштириб олишга ёрдам беради. Масалан, Ўзбекистон халқлари тарихидан Тўмарис ва Широқ, Спитамен ва Муқанна, Темурмалик ва Жалолиддин Мангуберди, Маҳмуд Торобий, Абубакр Қалавий ва Мавлонзодалар ҳаракатларини олиб қарайдиган бўлсак, гарчи макон ва замонда бу фактлар бир – бирларидан фарқ этсаларда характерлари жиҳатдан ватанпарварлик, озодлик чет эл мустабидларига қарши кураш бўлган ва ҳ.к.

Тарихий ҳодисаларни атрофлича очиб бериш тарихий воқеаларнинг келтириб чиқарган сабаблар ва воқеаларнинг моҳиятини тушуниб олишга катта ёрдам беради. Масалан, капиталистик мамлакатлар орасидаги жаҳон бозори учун кураш 1 – жаҳон урушини келтириб чиқарди. Ёки 1917 йил қонли октябр тўнтариши натижасида зўрлик билан вужудга келган Совет Иттифоқи 1990 – 1991 йиллар давомида умуман инқирозга юз тутди. Натижада собиқ СССР ўрнида қатор миллий мустақил давлатлар вужудга келди ва ҳоказолар.

Энг муҳими – фактлар мустаҳкам илмий – назарий хулоса ва умумлаштирувчи яқунлар чиқаришнинг асосини ташкил этмоғи керак.

Агарда ўқитувчи томонидан баён этиладиган фактлар зарур алоқа ва умумлаштиришларсиз олиб бориладиган бўлса, у ҳолда биз ўқувчиларда тарихий билимлар тизимини эмас, балки бир – бирлари билан мантиқий алоқада бўлмаган, мантиқан умумлаштириб ўқувчиларни маълум бир назарий хулосага келтира олмайдиган фактологияга ўргатган бўламиз. Худди шунга ўхшаш тарих ўқитиш жараёнида ўқитувчи фаолиятида у ёки бу тарихий масала юзасидан келтириладиган хулоса ва умумлаштирувчи фикрлар аниқ тарихий фактларга асосланмаса, бундай дарс социологияга айланади холос.

Мазкур ўринда тарихий фактларни билиш учун уларни синчиклаб ўрганиш, бир тарихий шахс ёки бутун бир халққа баҳо беришда масалага тааллуқли фикрларни таққослаштириб кўриш лозим. Шу боисдан, фикримизча, русларнинг машҳур тарихчиси С.М.Соловьевнинг "Чтения и рассказы по истории России" (М. Изд – во "Правда". 1989. 418, 419, 420 – бетлар) деган китобида Ўрта Осиё халқлари ва Амир Темурга берган қуйидаги баҳоларини ҳеч қандай илмий фактга асосланмаган пуч даъво эканлигини ўқувчилар билан муфассал таҳлил этиб чиқиш талабга мувофиқдир.

"...тараққиётнинг дастлабки босқичида бўлган халқ деб ёзади рус тарихчиси С.М.Соловьев, – қандайдир Ўрта Осиёдаги кўчманчи халқ, қандайдир мўғуллар... Мазкур ўринда биз

халқларнинг ўз Чингизхонлари ва Темурланглари каби буюк кишиларига эзилиб бўйсуниларини кўрамиз. Чингизхон ва Темурланг янглиларнинг пайдо бўлгунарига қадар бу халқ тўғрисида ҳеч нарса эшитилмаган эди; бу халқ тарих учун ҳеч нарса эмас, у йўқ бўлиб кетиши, ўз фаолиятини тугатилиши арафасида турибди; биргина машҳур хоннинг амри билан бу халқ борлиққа айланади, машҳур, қудратли ҳукмдори бўлади. Лекин биз бу ерда ҳам бундайин машҳур кишилари—Чингизхон ва Темурланглари, аслини олганда ўз халқининг фарзандлари эканликларини, уларнинг турмуш тарзлари, эҳтиёжлари чегарасидан чиқишда, қолаверса шу ҳаётдан чиқишда ҳеч бир нарсани ўзгартира олмасликларини кўрамиз. Халқ буларга қадар ҳам йиртқич эди ва буларга қадар ҳам ўзларини тирикчиликларини биргина жисмоний ҳаракатда кичкина кўламдаги талончилк ва қирғинларда ифодалар эди. Буюк одам ўлади ва у асос солган салтанат емирила бошлайди, бундан ҳаракатта келган халқ ўзининг олдинги ҳолатига, илгариги тарихан фаного кетади, йўқ бўлади”.

“Ўқувчиларга тарихий тушунчаларни қанчалик бой, ранг—баранг ва системалаштирилган бўлса, улар янги тарихий материални ўзларида мавжуд бўлган тарихий билимлар тизимига шунчалик тез ва чуқур ўрнаштириб ва ўзлаштириб оладилар.

Тушунча, жумладан тарихий тушунчалар фақатгина билиш натижасидагина шакланмасдан, балки тафаккур этишнинг формаси ҳам ҳисобланади.

Тарихий билимларни ўзлаштириб бориш жараёнида ўқувчилар тафаккури аниқликдан умумлаштирилган жараёнга, яна қайтадан умумлаштирилган бирмунча юқори даражадаги билим асосларига таяйган ҳолдаги аниқликка қараб ҳаракат қилади. Шунинг асосида ўқувчига илгаридан маълум бўлган фактлар ва уларга ёндашиш, шунингдек, тарих илми тараққиёти муносабати билан кашф этилган янги фактлар, ашъвий далилларга ёндашиш муносабатлари янгича тафаккур этилади., такомиллашиб боради. Бу жараён ўзбек халқининг ўз истиқлолига эришган бугунги кунда, айниқса, катта таълимий ва тарбиявий аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқларининг IX—XII асрлардаги маданият тарихига ёки Темурийлар тарихига холисона баҳо бериш, жумладан Темур шахсига, унинг давлат арбоби ва ҳарбий саркардалик маҳоратига, айниқса, Амир Темур томонидан Олтин Ўрдани тор—мор келтирилишини Россияда татар—мўғул зулмига хотима беришда тутган ролига, ёки Соҳибқироннинг турк султони Боязид—1 Йилдирим устидан қозонган тарихий ғалабаси бутун Европанинг унинг асоратидан сақлаб қолишини таъмин эгганлиги, шунингдек, Мирзо Бобурнинг ҳинд халқи тарихида тутган

Ўрнига, ниҳоят, Ўрта Осиёнинг Россияга қўнғили равишда қўшилиши эмас—у, унинг Россия томонидан шафқатсизларча босиб олинишига тўғри баҳо бериб, бунда чор Россиясининг Ўрта Осиёда олиб борган ҳарбий компаниясининг бевосита иштирокчиси генерал лейтенант М.А.Терентьевнинг "История завоевания Средней Азии. С картами и планами" (СПб. 1906год, в 4—х томах) китобининг номини ўзи бу ҳаракатнинг асл моҳиятини баён этганлиги каби тарихий ҳақиқатларни дадил кўрсатиб беришни тақозо этмоқда.

Тарих таълимида аниқликдан умумийликка ўтиш ва аксинча умумийликдан аниқликка ўтиш оддий айланишгина бўлиб қолмасдан, балки ўқувчиларни тарихий билимларни ҳамда ақлий камолотларини оддийдан мураккабга қараб муттасил ривожланиб бориш жараёнидир.

Тарихий материални ўрганиш жараёнида ўқувчиларни руҳий ҳиссиёт ва кундалик ижтимоий амалий ишлари билан боғланган ҳолда уларнинг тафаккурлари гоъларини, эътиқодларини, тарихий жараённи қандай содир бўлган бўлса, унга партиявий, синфий деган муносабатда эмас—у, реал асосда тушунишлари, ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларни билишнинг диалектик—материалистик асосда ўрганишлари каби сифат ўзгаришларини изчил шаклланиб боришини таъминлайди.

Илмий—услубий ва дидактик жиҳатдан тўғри ташкил этилган таълим жараёнида ўқувчиларни тарихий билимларни ўрганишга бўлган эҳтиёжлари ортиб боради. Бу жараённи кундалик педагогик фаолиятимизда доимий равишда кузатиб борар эканмиз, ўқувчилар билимларида миқдор ўзгаришларни сифат ўзгаришларига қараб ўсиб ўтаётганлигини шоҳиди бўлдик.

Ўқувчиларда тарихий билимларни шакллантиришда ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларига ўқитувчи томонидан моҳирлик билан раҳбарлик қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, тарих ўрганиш самарадорлигини ошириш асосан ўқув жараёнига тўғри раҳбарлик қилишдан иборат бўлиб, бу жараён асосан қуйидаги ҳолатларни ўз ичига олади:

1. Ўқувчиларни билиш фаолиятларини тарихий билим манбалари билан таъминлаш. Ўқувчиларга тарихий билим манбаларининг асосий пойдевори ва муҳим томонларини илмий асосда шакллантириш биринчи галда тарих ўқитувчисининг ўзини ана шундай билимларни назарий ва амалий жиҳатдан эгаллашларини, шунингдек, ана шу билимларни ўқувчилар онгига еткази билишнинг оптимал услублари билан қуролланган бўлмоғи ёки К.Маркс ибораси билан айтганда: "тарбиячининг ўзи тарбияланган бўлмоғи керак" деган концепсияга амал қилмоқ керак.

2. Ўқувчиларни ўрганиладиган тарихий материалга нисбатан руҳий ҳолатларини йўналтира билиш, уларда тарихий билимларга бўлган қизиқишларини фаол уйғотиб бориш, дарс жараёнида ўқувчиларни мустақкам, барқарор диққат — эътиборларини ташкил эта билиш, ниҳоят уларда мустақил тафаккур этиш кўникмаларини шакллантириш ўқитувчининг педагогик фаолиятида асосий ўринни эгалламоғи керак;

Тарих ўрганиш жараёнида бу вазифалар ўрганилаётган мавзуга турли воситалар ёрдамида ёндошишни тақозо этади. Дарслик матнидан ташқари мавзуга оид материалларни танлаш, курслараро ва предметлар аро алоқа боғлаш, бадиий адабиёт ва даврий матбуот материалларидан, шунингдек тасвирий санъат асарларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ўқувчиларнинг мавзу юзасидан мустақил ишларини фаол ташкил этиб бориш шулар жумласидандир.

3. Дарс жараёнида ўқувчилар томонидан тарихий билимларни ўзлаштиришга, идрок этишга ўқитувчининг бевосита ва системали раҳбарлик қилиши мазкур муаммони ижобий ҳал этишнинг асосий шартларидан ҳисобланади. Мазкур ўринда ўқитувчидан ўқувчиларни дарс жараёнида ўрганилаётган мавзудаги асосий (йўналтирувчи ғоя, таянч билим, Шаталовча таянч сигнал ва ҳ.к.) масалани, яъни билишлари шарт бўлган тарихий масалани алоҳида қайд этиши, дарслиқда бўлса турлича ёзувларда баён этилган материални, оғзаки баён этилган бўлса ифодали ўқишни, мавзуни баён этиш режасини тузишни; харитада у ёки бу йўналишларни аниқ кўрсатиб беришни тақозо этади. Энг асосийси ўқитувчи бу жараёнда ўқувчиларнинг дарслик матни устида ишлаши бўлмасин, тарихий ҳужжатлар, даврий матбуот ва бадиий адабиёт асарларини мустақил таҳлил этишни фаолаштирмоғи лозим.

4. Ўқитувчи ўқувчиларни тарихий материални билиш жараёнини ҳамма босқичларидаги тафаккурларига моҳирлик билан раҳбарлик қилиб бормоғи лозим. Бу раҳбарлик биринчи гада янги материални баён этишда, уни мустақкамлашда, уй вазифасини бажариш ва умумий такрорлаш дарсларида ўқитувчининг диққат марказида бўлмоғи керак. Айниқса, ўқувчиларнинг билиш тафаккурларини идора этиш ва бошқариш улар томонидан назарий масалаларни ўзлаштиришда катта аҳамият касб этади. Мазкур ўринда кузатилган мақсад: ўқувчилар тарихий фактлардан олган билимлари мажмуасидан аниқ назарий хулоса чиқаришга эришсинлар, тарихий фактларнинг назарий ифодасини мустақил шарҳлаш имкониятига эга бўлсинлар.

5. Ўқувчилар билимини мустақкамлаш учун уларни дарсда ва уй вазифаларини бажаришдаги фаолиятларига раҳбарлик

қилишни ташкил этиш ва уларда тарихий билимларни шакллантиришда алоҳида ўринни эгаллайди.

6. Ўқувчиларни ўқув фаолиятини текшириш ва уларга маълум ўзгартиришларни киритиб бориш улар олган билимларнигина ўз ичига олмасдан, балки уларнинг тарихий билимларни тафаккур этиш қобилиятларини, шунингдек, дунёқарашга доир тушунчаларини қанчалик ўзлаштириб бориш даражасини, тарихий материаллар билан мустақил ишлаш қобилиятлари, тарихдан олган билимларини ўқиш жараёнида ва айниқса, кундалик ижтимоий ҳаётларида амалий жиҳатдан оператив равишда қандай қўллашларини идрок этиш ва бошқаришда ҳам ўз ифодасини топмоғи лозим. Тарих ўрганиш жараёнида тарихий билимларни эгаллаб боришда тарих дарсларини тематик режалаштириш, ўқув дастури ва қўлланмалари, дарсликларни ролини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбек халқининг истиқлолга эришганлигига қисқа муддат бўлганлигига қарамасдан, истиқлол ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларида, жумладан, ўрта ва олий мактабларимизда Ўзбекистон халқлари тарихини мустақил фан сифатида ўргана бошлаганида ҳам ўз ифодасини топди. 1993 йил 25 август куни Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлигининг органи "Учитель Ўзбекистана" рўзномасида (№30, 1993 йил, 25–31 август), 1993–1994 ўқув йилида база мактабларининг V–VI ва VII синфларида Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш бўйича тахминий ўқув–тематик режаси эълон қилинди. Ўзбекистон халқ таълими вазирлигининг Республика ўқув методик Марказининг тарих ва ижтимоий фанлар бўлими томонидан эълон қилинган бу режалаштиришда тарих ўқитиш услубияти қонунаригина эмас, балки дидактиканинг оддий қонун қондаси унутилган кўринади. Масалан, бу режани тузган муаллифлар 11–12 ёшлик ўқувчиларга Ўзбекистон халқларидан қуйидаги мавзуларни ўрганиш тавсия этилган;

1. Ибтидоий одамлар подаси 1 соат
2. Ибтидоий одамларни пайдо бўлиши масалалари.
Ўзбекистонда ибтидоий одамларнинг ҳаёти, яшаган манзиллари (тараққиётнинг ўрта даври) 1 соат
3. Ўзбекистонда одамларнинг қароргоҳлари 1 соат
4. Ўрта Осиёдаги икки дарё оралиғи мезолит даврида. Неолит даври 1 соат
5. Неолит даври овчилари ва балиқчиларининг жойланишлари.
Неолит инқилоби. Ишлаб чиқарувчи хўжаликларни пайдо бўлиши. Амударёнинг қуйи томонларида ва Зарафшон водийсидаги маданият ўчоқлари 1 соат
6. Бошқариш органларининг шаклланиши, ўз–ўзини бошқаришнинг жамоа органлари, давлатни

пайдо бўлиши ва ҳоказо.

1 соат

Яна бир дарс давомида (бугунги кунда мактабларда дарс 35 ёки 40 минутлик) қуйидаги мавзунини ўрганиш тавсия этилади: "Александр Македонскийнинг ҳарбий юришлари ва Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши ўз мустақилликлари учун олиб борган кураши. Тўмарис, Спитамен ва бошқалар..... 1 соат.

Ўзбекистон халқлари тарихидан ўрта мактаб учун ҳозирча гарчи илмий—услубий ва дидактик маънода давр талаби даражасига жавоб ўқув дастури бўлмасада, тематик режалашга киритилган мавзуларда V—синф ўқувчисининг ҳеч бўлмаганда ёши ва уни тарихий билимларни қабул қилишдек реал имконияти физиологик ва психологик жиҳатдан ҳисобга олинмоғи керак эди. Яна шу нарса сир эмаски 1991—1992 ўқув йилига қадар умумтаълим мактаблари учун тарихчи ўқитувчи тайёрлайдиган университет ёки педагогика институтларининг тарих факультетларида беш йил давомида тарих фанига 1200—1500 соат вақт ажратилгани ҳолда, Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш учун фақат 28 соат ажратилди. Талабалар ҳар йили 300 соат Россия ва дунё (асосан Европа) тарихини ўргансалар, жумҳуриятимиз тарихини ўрганиш учун 6 соатга яқин вақт сарфлашди.

Юқорида Ўзбекистон Халқ Таълими Вазирлигининг Республика ўқув—методик маркази томонидан 5—6—7 синфлар учун Ўзбекистон халқлари тарихидан тавсия этилган тематика материалларини меъёрида ўзлаштириш нафақат 11—12 ёшли ўқувчиларга, балки тарих ўқитувчилари олдига ҳам қатор илмий—услубий қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Фикримизча бу антиқа тематикани ишлаб чиққан муаллифлар мактаб ўқитувчиларига Ўзбекистон халқлари тарихидан ўрганиладиган материални чуқур ўзлаштириш учун зарур бўлган адабиётларни тавсия этишда ҳам пала—партиш иш тутганлар. Жумладан, адабиётларда берилган тавсияномадарда алақачонлар библиографик камёб асарлар рўйхатига кирган А.М.Берштейннинг "Древняя Фергана" (Ташкент, Изд—во АН УзССР, 1951.); С.П.Толстов "По следам Древнехорезмской цивилизации" (Москва, 1984г.) ва шуларга ўхшаш алақачонлар оз нусхада чоп этилган асарларни тавсия этганлару, лекин бутун илмий — фаолиятини Ўзбекистон халқлари тарихини энг қадимги ва ўрта асрлар тарихини ўрганишга бағишлаган академик Яҳё Ғуломовнинг "Первобытная культура и возникновение урожаяемого земледелия в низовьях Зерафшана", Ташкент—1996;

Академик Г.А.Пугаченкованинг "История искусства Узбекистана с древнейших времён до середины XIX века,

Москва — 1965., "По древним памятникам". 2 — изд. Москва — 1968., "Скульптура Халчаяна", М, 1974. асарлари умуман четлаб ўтилган. Ҳолбуки, муаллифлар тавсия этган мавзуларнинг моҳиятини очиб беришда бу асарлардан фойдаланиш айни муддао бўлар эди. Шунингдек, В.М.Массон, В.М.Сарианидиларни "Каракумы: заря цивилизации" изд — во "Наука", М.1972.), академик М.Е. Массоннинг "Из воспоминаний Среднеазиатского археолога" (Ташкент — 1976) китобларида берилган илмий маълумотлар ҳам мактаб тарих ўқитувчисининг мамлакатимизни энг қадимги даврига оид билимлар билан қуроллантиришда муҳим ҳисса кўшар эди. Гап шундаки, бу асарлардаги маълумотлар ҳозирча Ўзбекистон халқлари тарихидан чоп этилган ўқув дастурларида ўз аксини топмаган. Яна шунини унутмаслик керакки, Ўзбекистон халқлари тарихининг энг қадимги давларидан токи 1917 йилга қадар даврини бугунги ҳудудимиз чегарасидагина эмас, Мовароуннаҳр миқёсида бир бутун қилиб ўрганиш талабга мувофиқдир. Акс ҳолда биз тарихий воқеаларни тўла узвий алоқадорликда ўрганиш имкониятидан маҳрум бўлган бўламиз.

Ўзбекистон КП МК ва ЎзССР Министрлар Совети 1959 йил 15 декабрида "Мактабларда тарих дарсини ўқитишга айрим ўзгартиришлар киритиш тўғрисида" қарор қабул қилди. Бу қарорга асосан 1960 — 1961 ўқув йилидан бошлаб Ўзбекистон мактабларининг IV синфларига ўз республикаси тарихидан айрим мавзуларни ўрганиш киритилди. Шу қарор асосида республика тарихидан IV — VII — VIII — IX ва X синфлар учун ўқув қўлланмалари яратила бошланди.

Ўзбекистон халқлари тарихидан бугунга қадар чоп этилган ўқув қўлланмаларини икки турга бўлиб кўриш мумкин. Биринчи тур ўқув қўлланмалари 60 — йилларда чоп этилган бўлиб, уларнинг мазмуни асосан КПССнинг халқимизнинг ўтмиш тарихига синфий ва партиявий ёндашиш концепсияларига, шунингдек, халқларимизнинг узоқ ўтмиш тарихларини қисқа ўрганиб, асосан совет жамияти даври тарихи, КПСС ва бутун халқлар доҳийси В.И — Ленин фаолиятини кенг ва чуқур ўрганишга асосланган концепсияга асосланган эди. Бундай ўқув қўлланмаларига қуйидагилар киради:

К.Оқилов. "Ўзбекистон ССР тарихи". Саккиз йиллик мактабларнинг VII синфи учун ўқув қўлланма. "Ўрта ва олий мактаб", Тошкент — 1954.

М.Г.Ваҳобов, К.Е.Житов, Б.Т.Дегтяр. "Ўзбекистон ССР тарихи". Саккизинчи синф учун ўқув қўлланмаси. УзССР "Ўрта ва олий мактаб", Тошкент — 1964.

К.Оқилов, Н.В.Тейх. "Ўзбекистон ССР тарихидан ҳикоялар". 4 — синф учун. Тошкент — "Ўқитувчи", 1965.

Я.Фуломов, Р.Набиев. "Ўзбекистон ССР тарихи". Саккиз йиллик

мактабнинг VII – VIII синфлари учун ўқув қўлланмаси. Тошкент – "Ўқитувчи", 1965.

М.Мусаев, Р.Ўрмонова. "Ўзбекистон ССР тарихи". 9 – 10 синфлар учун ўқув қўлланмаси. "Ўқитувчи", Тошкент – 1966;

Гап шундаки, юқорида қайд этилган ўқув қўлланмалари муаллифлар ичида Н.В.Тейхдан бошқа бирорталари ҳам бевосита мактабда тарих курсидан сабоқ бермаганликлари ва ўз қўлланмаларининг илмий – методик ва дидактик жиҳатдан тажрибада зарур синовдан ўтказмаганликлари учун кутилган катта ижобий натижаларни бермади. Бироқ, шунга қарамасдан, юқорида кўрсатилган қарор асосида республика тарихини ўқитишга йўл очилишининг ўзи Ўзбекистон мактабларида тарих таълимини янги босқичга кўтаришда муҳим рол ўйнади. Кўплаб ташаббускор ўқитувчилар мавжуд бўлган ўқув қўлланмаларига ижодий ёндошиб, ўқувчиларга Ўзбекистон халқлари тарихидан мустаҳкам билим беришда катта ташаббус билан чиқдилар. Тошкент шаҳар Димитров номидаги 9 сон мактабдан А.Шарипова, 50 мактабдан Л.И.Суздальцева, 119 мактабдан Ваҳоб Умаров, 81 мактабдан Тўлаган Зуҳуров, Тошкент вилояти Паркент туманидаги Ҳамид Олимжон номи мактабдан Зокир Салимов, шу тумандаги Абулқосим Лоҳутий номи мактабдан Салимёр Оллоёров, Тошкент вилояти Янгибод шаҳар 1 сон мактабдан Лидия Ивановна Кукушкина, Термиз шаҳар 19 мактабдан Бурхон Сувоновлар ана шундай ташаббускор педагогик фаолият билан чиқдилар.

Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланмалари билан бир вақтда айрим методик маслаҳат, йўл – йўриқлардан иборат бўлган услубий қўлланмалар ҳам шошилинч равишда чоп этила бошланди. Жумладан, Р.К.Ўрмонованинг IV синфлар учун "Ўзбекистон ССР тарихидан айрим ҳикояларни ўрганиш". Ўқитувчилар учун методик қўлланма (• УзССР, "Ўрта ва Олий мактаб" давлат нашриёти; Тошкент – 1963 йил) си нашр этилди.

Мазкур қўлланмада 21 соатли дарсни қандай ўтиш хусусида "илмий – методик" маслаҳатлар берилади. Қуйида ана шу мавзулардан фақат иккитасини мисол тариқасида келтирамиз.

7 – дарс. Мавзу: "Феодал тартиблари даврида Ўзбекистон халқларининг ҳаёти".

Дарснинг мақсади: Ўзбекистон халқларининг феодал тартиблари ҳукм сурган даврда оғир ҳаёт кечирганлиги ва бутунлай ҳуқуқсиз бўлганлигини кўрсатиб бериш.

Бу мавзу бундан илгариги дарс материали билан мантиқий боғланган ҳолда, "крепостной қишлоқ, баршчина ва оброк" деган мавзудан кейин ўрганилади ва шу материални аниқлаштириш учун фойдаланилади. (Эътибор беринг, ўқувчиларга Ўзбекистон

халқлари тарихидан бериладиган билим, тушунча, ўзлаштиришлари лозим бўлган фактлар Ўзбекистон халқлари тарихини чуқур билиш учун эмас, Россия тарихидан айрим тушунчаларни фақатгина аниқлаштириш учунгина берилар экан).

Кўришиб турибдики, мактаб ўқитувчиларига Ўзбекистон халқлари тарихини қандай ўқитиш кераклигини маслаҳат бераётган муаллифнинг ўзи аслида шундай маслаҳатта муҳтож экан. Акс ҳолда дарснинг аниқ таълимий, тарбиявий ва ривожланиб боровчи мақсадлари ва ички мантикий алоқадорликлар аниқ ифодалаб берилган булар эди.

(Шу) дарсни ўтказиш режаси ва методлари.

1. Янги материални дарсликдаги иллюстрациялардан фойдаланиб, суҳбат методи билан баён қилиш. Янги материални баён қилиш процессида ўқувчиларнинг ўтган дарс материали юзасидан олган билими текшириб кўрилади.

2. Янги материални мустаҳкамлаш процессида ўқувчиларнинг ўтган дарс материали юзасидан олган билимлари текшириб борилади (қандай қилиб?).

3. Уй вазифаси (?).

8— Дарс. Мавзу: "Ўзбекистон Россия составида".

Дарснинг мақсади:

1. Россия составидаги рус бўлмаган халқларнинг аҳволи.

2. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб. олиншининг прогрессив аҳамиятини кўрсатиб беришдан иборат.

Дарс ўтказиш режаси ва методлари.

1. Янги материални изоҳли ўқиш методи асосида тушунтириб бериш. Тушунтириш процессида ўқувчиларнинг билими текширилади, шунингдек, ўқувчилар билан биргаданда икки мавзу материали юзасидан режа тузилади (?).

2. Янги материални мустаҳкамлаш процессида ўқувчиларнинг ўтган дарс материали юзасидан олган билимлари текшириб кўрилади.

3. Уйга вазифа.

4. Хронологик карточкалар билан ишлаш.

Дарснинг бориши.

Авваламбор, мазкур "методик қўлланма" К.Оқилов, В.Н.Тейхларнинг IV синфлар учун чиқарган ўқув қўлланмаларидан роппа—роса бир йил олдин чиққан. Шундай экан, табиийки бу антиқа "методик қўлланма" ҳеч қандай экспериментал текширишни кўрмаган. Қолаверса дарс тузилишида марказий ўринни эгаллайдиган бўлим—дарснинг жамики мақсади ўз аксини топмаганидек, шу мавзунини ўқувчиларга қандай тарихий фактлар, тушунча ва билимлар сингдирилиши лозимлиги ҳам баён этилмаган. Ниҳоят, мазкур мавзуда ўқувчиларни фикрлаш, тафаккур этиш қобилиятларини

қандай усул ва воситалар ёрдамида ривожлантириб бориш хусусида ҳам арзигулик фикр баён этилмаган. Мавзу юзасидан уйга берилган вазифа хусусида ҳам худди шунни айтиш мумкин.

Г.М.Желтова, Т.А.Ступоваларни "Республика педагогика олий ўқув юртларининг тарих факультетлари учун методик қўлланма"ларида ана шундай камчиликларни ҳар бир саҳифаларида учратиш мумкин.

Муаллифлар ўз рисолаларининг кириш қисмида "педагогика олий ўқув юртларида мутахассисларнинг профессионал йўналишлашини шакллантириш соҳасидаги ишлар етарли даражада олиб борилаётгани йўқ, ўқув – тарбия жараёнини педагогизациялашнинг ягона тизими мавжуд эмас"¹лигини қайд этиб, мавжуд камчиликларни бартараф этишда улар "Ўзбекистон мактабларининг миллий хусусиятларини ҳисобга олган"ликларини алоҳида қайд этганлар. Қуйида шу муаллифлар тавсия этган, уларнинг фикрларича илғор дарс конспекти ҳисобланган намунасини келтирамиз:

VII – синф. Дарс мавзуси: "Фан билан дин ўртасидаги кураш".

Дарснинг мақсади: экономикани ўзгариши, янги синфларни пайдо бўлиши ва маданиятнинг ривожланиши муносабати билан янги дунёқараш – динга ва черковга душман бўлган дунёқараш вужудга кела бошлаганлигини кўрсатиб бериш, фаннинг ривожланиши унга қарши кескин кураш олиб бориш шароитида ўтганлигини, черков илмий билимларни таъқиб этиб, уларнинг ривожига тўсиқ бўлиб келганлигини тушунтириб беришдан иборат"¹. Кўришиб турибдики, муаллифларнинг ўзлари қайд этганларидек, дарс кўчирмасини тузишда "Ўзбекистон мактабларининг миллий хусусиятларини ҳисобга олганликлари" у ёқда турсин, ҳатто тарих ўқитиш методикаси ва дидактикасининг элементар талаби – курслар ва предметларро алоқа боғлаш, дарснинг таълимий, тарбиявий ва унда ривожлантирилиб бориладиган таълимий мақсадларини аниқлаш ҳам четда қолиб кетган, Тарих дарси тузилишига бўлган оддий талаб қониқарли ишлаб чиқилмаганидек, муаллифлардан Ўзбекистон' мактабларида тарих дарсларида миллийлик принципларини амалга оширишни талаб этиш ҳам ўринсиз кўринадди. Қўлланмадаги бошқа дарслар тузилиши ҳам деярли шундай берилган.

¹ Г.М.Жилтова, Т.А.Ступова. Студентларни узлуксиз педагогик практикисини ташкил қилиш ва ўтказиш. Педагогика Олий ўқув юртларини тарих факультетлари учун методик қўлланма. Тошкент. «Ўқитувчи». 1989. 4 – бет.

¹ Г.М.Жилтова, Т.А.Ступова. Студентларни узлуксиз педагогик практикисини ташкил қилиш ва ўтказиш. Педагогика Олий ўқув юртларини тарих факультетлари учун методик қўлланма. Тошкент. «Ўқитувчи». 1989 39-бет..

Дарсга миллий ўзбек руҳини сингдириш учунгина эмас, балки ўқув дастуридаги "Ўрта асрларда астрономия фанининг ривожланиши" деган талабни қондириш учун ҳам XV асрдаёқ машҳури жаҳон бўлган Мирзо Улуғбек, унинг илмий мероси — "Зижи жаҳиди Кўрагоний", "Тарихи арбаъ улус", Али Қушчининг "Шарқ тажрид ал — калом" асарларининг мазмунидан, атоқли ўзбек муаррихи Бўрибой Аҳмедовнинг "Улуғбек" асаридан фойдаланиш талабга мувофиқ бўлур эди.

Г.Желтова ўз китобида юқоридаги мавзуда ўқувчиларга ўрта аср олимларининг жасоратлари хусусида тўлароқ тушунча ҳосил қилиш учун Ж.Бруно ва Г.Галилей ҳақида ҳикоя қилиб бериш лозимлиги ва уларнинг расмларини ўқувчиларга кўрсатиш кераклигини уқтиради. Лекин дарсга ўзбек миллий руҳини беришда кўргазмали қуроқлар қаторида Улуғбек расмини, иложини қилсалар поляк астрономи Ян Гевент (1611—1687)нинг "Астрономия даракчиси" деган асарида берилган икки суратдан фойдалансалар бўларди. Гап шундаки, бу ҳар иккала суратда ҳам ватандошимиз Мирзо Улуғбек (1394—1449) сиймоси тасвирланган.

Биринчи расмда Улуғбек мунажжимлар худоси Ураниянинг ёнида европалик тўрт йирик астроном: грек Птоломей (э.а. тахминан 170—йилда вафот этган), немис шахзодаси Гасс (1532—1592), даниялик Тихо Браге (1546—1601) ва италиялик Жан Баптист Риччиоли (1598—1671) билан тасвирланган.

Иккинчи расмда Мирзо Улуғбек яна ўша мунажжимлар худоси Урания ва жаҳонга донғи кетган тўққиз астроном: Тимахарис (э.а. III аср), Гиппарх (э.а. II аср), номлари юқоридаги зикр этилган Птоломей ал — Баттоний (852—929), Региомонтан (1436—1476), Волтер (1430—1504), шахзода Гасс, Николай Коперник (1473—1543) ва Тихо Браге билан бирга. Бу тасвирда Улуғбек Ураниянинг ўнг тарафида, учинчи бўлиб турибди. Булар грек, араб, немис, италян, ўзбек, дания ва поляк халқларининг фарзандлари, классик асарлари билан жаҳон халқлари маданияти тарихида из қолдирган олимлар.

Мазкур ўринда биз тавсия этаётган тарихий фактлардан фойдаланиш шубҳасиз мактаб ўқувчиларида Улуғбек тимсолида миллий ғурур ва ифтихорларини одилона тарбиялашга имкон берган бўлар эди.

Биз совет ҳокимияти йилларида тарих дарсларида Улуғбек ва унинг ҳукмронлик даврининг обзор тариқасида ўқитиб, унинг шахси хусусида гапириб, даҳрийликда айблаб келдик. Бўрибой Аҳмаднинг Улуғбек ҳаётига бағишланган асари (эссе)да Али Қушчининг отасига йўллаган мактубида Улуғбек шахси унинг сафдоши, содиқ шогирди томонидан қандай таърифланганлигини қуйидагича ифодалаб берилган;

"...бирламчидин ул киши муқаддас "Қуръон"нинг катта қисмини ёддан билурлар, ани шарҳлаб бера оладурлар, муҳаддисларни ҳам номма – ном айтув бера оладурлар. Ҳар кунини халқ олдида андин икки сурани ўқийдурлар, локин биронта хато қилмайин тўғри ўқийдурлар. Сарф ила нахвини яхши биладурлар, арабчани кўп яхши ёзадурлар. Шу билан бирга фикҳни, мантиқни, илми адабий, мусиқанинг назарий асосларини яхши биладурлар.

Риёзиёт илмининг барча соҳасида кенг маълумотта эгадурлар.

Ушбуни ҳам келтирмоқчиманки, Улуғбек Мирзо ушбу илмда тенги йўқдур".

Фикримизча, юқорида қайд этилган тарихий ҳақиқатта асосланган кўргазмалиликлар ва шулар асосида тарқатадиган дидактик материаллар тайёрлаш, шунингдек, тарихий фактлардан ўз ўрнида фойдаланиш таълим – тарбияга миллий мазмун беришда фойдадан холи бўлмас.

Ўзбекистон халқлари тарихидан чоп этилган иккинчи тур ўқув қўлланмалари аслида собиқ Совет Иттифоқида "қайта қуриш", "янгча фикрлаш" деган иборалар майдонга ташланган даврга, яъни 80 – йилларнинг иккинчи ярми ва 90 – йилларнинг бошига тўғри келади».

Шу давр ичида муаллифлардан Н.Ремеев, Гога Хидоятлов, В.Костецкий ва М.Исҳоқова, академик А.Асқаровлар қаламларига мансуб бўлган "Ўзбекистон халқлари тарихи" ўқув қўлланмалари нашр этилди. Шубҳасиз бу қўлланмаларнинг чоп этилиши ўрта мактаб тарих таълимида ўқувчиларни ўз ўлкалари тўғрисида мукамалроқ тасаввурларини шакллантиришда муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Бироқ, даврий матбуотда ана, шу ўқув қўлланмаларининг баъзилари хусусида кескин салбий ва бир вақтда одилонга, принципаал танқидий фикрлар баён этилмоқда. Жумладан, "Совет Ўзбекистони" газетасида "Ўқув қўлланмасими бу," (19.феврал 1988 йил, № 40). "Ёш куч" журналида "Тарих дарсликлари қачон мукамал бўлади?" (1990 йил №8), "Совет мактаби" журналида "Иттифоқчи Республикалар тарихини ўрганишнинг айрим масалалари" (1990, №11) номли мақолаларда Н.М.Ремеевни VIII синфда ўқитиладиган "Ўзбекистон ССР тарихи" ўқув қўлланмаси, унинг илмий мазмуни, услубий ва дидактик хатоликлари адолатли танқид этилди.

Маълумки, Ўзбекистон республикаси ўз мустақиллигига эришгунга қадар мактабларимизда Ўзбекистон халқлари тарихи деган махсус курс бўлмасдан, республика тарихи СССР тарихи курси таркибида ўрганилар эди.

1987 – 1988 ўқув йилида УзССР тарихидан V – VIII – XI синфларда ўрганиш учун 50 соат вақт ажратилди. Кўриниб

турибдики мактабларда республика тарихини ўрганиш учун ажратилган соат ниҳоят кам. Шу боис унинг ҳар бир соатидан самарали ва мақсадга мувофиқ фойдаланмоқ лозим. Бироқ, ЎзССР Маориф министрлиги Республика ўқув методика кабинети ва Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институти тарих ўқитиш методикаси сектори томонидан ишлаб чиқилган ва тарих дастури ҳайъати томонидан муҳокама қилиниб, маъқулланган дастурда VIII синфда бир соатлик дарс давомида Ўзбекистон халқлари тарихидан ўқувчиларга қуйидаги масалалар бўйича тарихий билим бериш тавсия этилган:

1 – мавзу. "Закавказье ва Ўзбекистон территориясидаги биринчи феодал давлатлар.... (1 соат).

Закавказье давлатлари, уларнинг маданияти. Христиан ва ислом динининг тарқалиши.

Қулдорлик ҳўжалиги ва ўрта аср шаҳарларининг инқирози.

Кушонлар давлатининг инқирозга юз тутиши. Ўзбекистон Турк ҳоқонлиги составида. Феодал ҳўжаликларнинг пайдо бўлиши. Дехқонлар, кишоварзлар ва кадиварлар. Обрў раҳбарлигидаги қўзғолон.

Ўрта Осиёнинг феодал тарқоқлиги. Араб халифалигининг? Мовароуннаҳрга бостириб кириши. Ислом ва унинг Ўзбекистонда тарқалиши. Унинг синфий моҳияти. Хўжалик ва маданий ҳаётнинг таназзулга юз тутиши.

Жузья ва Хирож. Араб халифалиги ва маҳаллий феодаллар ҳукмронлигига қарши кураш. Муқанна раҳбарлигидаги қўзғолон.

Араб ҳукмронлигининг тугаши ва Сомонийлар давлатининг ташкил топиши (IX аср). Давлатни бошқариш. Хўжаликнинг юксалиши.

Феодал шаҳарнинг равнақ топиши. Савдо алоқаларининг кенгайиши. Дехқонларнинг асоратга солиниши (чорикорлик, давлат мажбуриятлари), меҳнаткашларнинг феодал зулмига қарши кураши. Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрни босиб олиши. Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши. Бошқаришнинг удел системаси. Қорахонийлар давридаги хўжалик ҳаёти. Иқта ва иқтадорлар. Хоразм давлати.

IX – XII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданияти ривожланишининг шарт – шароитлари. Фан ва адабиёт (Ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ал Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Боласоғуний, Маҳмуд Қошғарий, Рудакий), Архитектура ва Декоратив санъат (безаш санъати). Халқнинг маданий ҳаётида исломнинг ҳукмронлиги".

2 – мавзу. "Киев Руси (5 соат)¹.

¹ Ўрта умумий таълим мактабларининг тарих дастури. 5 – 11 – синфлар. Тошкент. «Ўқитувчи» 1987 – йил. 43 – 44 – бетлар

Фикримизча бир соатлик дарс учун тавсия этилган бу дастур талаби ўзининг реал мактаб ҳаётидан мутлоқ узоқ бўлганлиги учун ҳеч қандай шарҳга эҳтиёж йўқ.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юқорида қайд этилган мавзунинг режалаштиришлардан тортиб токи услубий ва ўқув қўлланмаларидаги камчилик у хатоликлар ўртасида бир умумийлик бор. У ҳам бўлса, тарихий факт ва билимларининг аниқ ва ўз ўрнида зарур бўлган форма ва усулларда қўллай билмаслиқдир.

Ўзбекистоннинг ўз истиқлолига эришганлиги тарихчи, тарихчи – методист олимларимиз ва тажрибали мактаб ўқитувчилари олдида Ўзбекистон халқлари тарихидан давримиз талаби даражасидаги дарсликларни эксперимент йўли билан мактаб тажрибасида синаб кўрган, мактаб ёшларини маънавий жиҳатдан камолотга етишини таъминлайдиган, илмий – услубий ва дидактик жиҳатдан тўлақонли дарсликларни яратилишини тақозо этмоқда. Гап шундаки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов алоҳида қайд этиб ўтганидек, "тарихга мурожаат қилар – эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди"².

² И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент. «Ўзбекистон», 1992. 71 – бет.

ТАРИХ ҲҚИТИШДА ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМ – ТАРБИЯНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА ЭТАПЛАРИ.

Бугунги кунимизда фаннинг бирон соҳаси йўқки, у экология муаммоларини ҳал этишда четда қолган бўлса. Шундай экан, истиқлол шарофати билан Ўзбекистон Республикаси мактаблари ўқув режалари (сеткаси)да ўзининг қонуний ўрнини эгаллаган Ўзбекистон халқлари тарихи, шунингдек, "инсон ва жамият" курсларини ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим – тарбия бериш ҳам четда қолиш мумкин эмас.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳозирги вақтда инсон билан уни ўраб турган муҳитнинг тузилиши ва хусусиятларига, шунингдек экологик факторнинг инсонни жисмоний ва руҳий ҳолатига таъсир кучини тадқиқ этадиган социал экологиянинг моҳияти тез суръатлар билан ўсиб бормоқда.

Социал экология қуйидаги асосий қоидаларга асосланади: «Табиат – Жамият – Инсон» ягона бир бугунликни ташкил этади; инсон табиатни бир қисми, унинг ривожланиши табиатни ўзгартириш фактори ҳисобланади. Инсоният тарихининг бир қисми, уни ўзгартириш инсон ҳаётининг асосини ташкил этади; табиат тарихи билан жамият тарихининг бирлиги меҳнат жараёнида намоён бўлади. Ижтимоий қонунларга нисбатан табиат қонунлари бирламчидир; янги экологик маданиятнинг ривожланиши шахснинг табиатга нисбатан юқори даражадаги масъулиятини ифодалайди. Табиатта янгича маданий муносабатни шаклланиши тўла мазмундаги гуманизм ғояларини ўзида мужассамлаштиради. Табиат қонунларини оёқ, ости қилиш, фақат яқин фойдага интилиш, халқ маблағларини сарфлашда исрофгарчиликка йўл қўйиш, шунингдек табиатта ўз шахсий талаби нуқтаи – назаридангина ёндошиш гуманизмга қанчалик зид бўлса, табиатта нисбатан ҳам шунчалик зиддир.

Социал экологиянинг инсонпарварлиги айниқса педагогика фанига яқиндир. Мактаб ва халқ таълимининг ҳамма йўналиши янги авлодни илгаридан анъанага кирган ғоя – "табиат инъомидан тўла фойдаланиш керак", "биз табиатдан хайр – эҳсон кутиб ўтирмаймиз, уни ўзимизга бўйсиндирамиз!" концепциялари билан алоқасини батамом, узил – кесил узиб ташлаб, уни ҳимоя қилиш ва унинг инъомларидан авайлаб, унга зарар етказмасдан фойдаланишни тақозо этади.

Мактаб ёш авлодда табиатга нисбатан доимо ғамхўрлик қилиш, унинг инъомларини ардоқдаб сақлаш каби маданий ҳислатларини тарбиялаб камолга етқизмоғи керак.

Экологик маданият ўқувчи ёшларимизни ижтимоий фаолликларини ифодаси, мустақил Ўзбекистонимиз табиий бойликларини кўз қорачигимиздек сақлаш ва кўпайтириш

борасидаги ватанпарварлик ҳаракатларининг сарчашмаси бўлмоғи даркор.

Экологик таълим — тарбия умумий таълимнинг ўзаро алоқадорлиги, инсонни унинг ўраб турган табиатта нисбатан масъулияти тўғрисидаги умумий тасаввур асосларини шакллантиришга асослангандир.

Бундан ташқари экологик тарбия ўқувчилардан теварак муҳитта нисбатан муносабатларида тубдан ўзгартириш киритишни, ўз фаолиятларини назарий ва амалий билимлар билан узвий алоқадорликда амалга ошириб боришларини, бу борадаги кўникма ва малакаларини изчиллик билан бойитиб боришларини тақозо этмоқда.

Мактаб шароитида экологик таълим — тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишда Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги муҳим талабларга амал қилмоқ лозим:

— табиий муҳит ва уни яхшилаш буйича амалий фаолиятни маънавий ва эмоционал жиҳатдан узвий бирлигини идрок этиш;

— экологик тарбиянинг боғлиқлиги ва узлуксизлигини, унинг предметлар ва курслараро алоқа боғлаш билан амалга ошириб бориш;

— ва ниҳоят, экологик таълим — тарбияни амалга ошириб бориш экологик муаммоларни умумбашарий, бир вақтда миллий ва ўлкашунослик характер касб этишини ҳисобга олган ҳолда фаолият кўрсатиш.

Ўқувчиларни ўраб олган табиий муҳитга нисбатан жавобгарлик муносабатида бўлиш ҳис — тўйғуларини шакллантириб бориш, истиқлолга эришган Ўзбекистон мактабларида Республикаимизнинг келажаги қудратли давлат бўлишини таъминлашда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Экологик тарбия ўқувчиларда фақатгина экологик — маданиятнигина шакллантириб бормасдан, балки таълим ва тарбиянинг кўпгина умумий бир бутун вазифаларини ҳал этишда ҳам катта роль ўйнайди.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни кўрсатишнинг ўзи ўқувчиларда реал дунёнинг бир бутун эканлиги тўғрисидаги дунёқарашга хос билимларини янада бойитади. Экологик билимлар ўқувчиларга сабаб мақсад алоқалари, воқеа ва ҳодисаларни систематик структура жиҳатидан таҳлил этишни, умуман уларни ахлоқий” жиҳатдан ривожланишларини таъмин этадиган вазифаларни янада ижобий ҳал этиб боришларини таъминлашга кўмаклашади.

Табиатни тушуниш ва у билан мулоқотда бўлиш шахсининг ахлоқий тарбияси, унинг инсонпарварлик хусусиятлари — эзгулик, кўнгилчанлик, раҳмдиллик бўлишга давъат этади.

Табиат чин кўнгилдан инсонни ҳар доим "виждонли, инсофли бўлиб қолишга ёрдам беради. Табиат ҳар доим у — ОНА эканлигини эслатиб туради". Гўзалликнинг битмас — туганмас манбаи бўлган табиат — умуман эстетик тарбиянинг муҳим воситаси, табиатни шафқатсизларча вайрон этишга қўл урилган кучларга қарши турувчи инсонни камол топишига катта ёрдам беради.

Экологик билимлар меҳнат таълими ва тарбиясида, шунингдек ўқувчиларни жисмоний ривожланишлари ва гигиеник тарбияларида ҳам катта роль ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов ўзининг "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" асарида Республикамининг экологик ҳолати тўғрисида гапирар экан, "табиий ресурслардан аёвсиз фойдаланишга, атроф муҳитга зиён етказилишига ва республикадаги экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик, бошқа давлатларнинг ишги роқида Оролни қутқариш, Орол бўйидаги экологик шароитни соғломлаштириш борасида самарали чора — тадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақаларнинг иқтисоди ва ижтимоий соҳасидаги фалокатли оқибатларни бартараф этиш"¹ лозим эканлигини алоҳида уқтириб ўтди.

Президент Ислом Каримов мазкур рисоласининг "Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий — ахлоқий негизлари хусусида фикр юритганида унинг фалсафий — диалектик тафаккур мантиқи билан ифода этилган қуйидаги фикрлари мазмуни ҳар бир педагог томонидан ўқувчилар онгига сингдирилмоғи лозим: "Бутун дунё, — деб ёзади Президент Ислом Каримов, — ягона ва ўзаро борлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдиришдир. Ўзбекистон энг оғир қийинчиликларга дуч келди. Оролнинг экологик ҳолати жаҳон миқёсидаги фожиа деб эътироф этилмоқда. Бу фожиани Ўзбекистон ва унинг қондош — қардош қўшнилари якка ҳолда даф этолмайдилар.

Яшаш муҳити, табиат ва маънавият экологияси бир — биридан ажралмасдир... Сиҳат — саломатлик бўлишнинг анъанавий қадрини қайта тиклаш ва оила қадри билан шарафли бир ўринга қуйиш керак².

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент. «Ўзбекистон». 1992. 20 — бет.

² Ўша жойда. 69 — бет.

Шуниси муҳимки, одамлар сўзда эмас, балки амалда ўз саломатлигининг қадрига етиб, уни миллий бойлик сифатида авайлаб — асрасинлар³

Табиатга яқинлик, жонажон ўлканинг бениҳоя гузаллигидан баҳраманд бўлиш маънавиятта озиқ беради кучайтиради⁴.

Қуйида Республика мактабларининг V—VII, VIII—XI синфларда тарих, инсон ва жамият курсларини ўқитиш жараёнида экологик таълим — тарбиянинг Тошкент шаҳар Чапаев номидаги 42 — мактаб — гимназияда С. Айний номидаги — 84, М. Горький номидаги — 90, Тошкент вилояти, Паркент туманидаги А. Лоҳутий номидаги мактабларда эксперимент дарслар асосида йўналишлар ва этапларни келтирамиз:

I — ЙЎНАЛИШ

Жаҳон манзараси илмий асосида ўқувчилар дунёқарашларини шакллантириш:

а) V—VII синфларда — табиат ва жамиятдаги ҳодисалар сабабиятини ва улар орасидаги алоқадорликларни тушунмоқ, жонли ва жонсиз табиатнинг турли кўринишлари ва унда инсонни тутган ўрни.

б) VIII—XI синфларда — ўқувчиларда қуйидаги тушунчалар шакллантирилади:

— табиат ва жамият тарихининг бир бутунлиги тўғрисидаги тасаввур;

— табиат қонунларининг бирламчилиги ва унда инсонни тутган ўрни;

— инсонни табиатга таъсир этиш характери ва унинг табиат муҳитига боғлиқлиги;

— инсон ҳаётида табиий ва ижтимоий факторларнинг тутган роли.

II — ЙЎНАЛИШ

Ўқувчиларга ғоявий — сиёсий ва ҳуқуқий тарбия бериш:

а) V—VII синфларда — ўқувчиларни Ўзбекистон Республикасининг табиатни қўриқлаш тўғрисидаги қонунлари билан таништириш, Ўзбекистон Республикасида табиатни қўриқлаш шароитларининг ўзига хос хусусиятлари, табиат умумхалқ бойлиги эканлиги тушунчаларини, ўқувчиларда "халқ", "Ватан", "табиат" тушунчаларини бевосита узвий алоқадорлигини илмий хулосага келтириш.

б) VIII—XI синфларда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 50 — моддасидаги: "Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар" деган қонунига қатъий буйсунишлари шарт, Ўзбекистон Республикаси

³ Ўша жойда 70 — бет

⁴ Ўша жойда. 71 — бет.

ҳукуматининг табиий муҳитни сақлаш тўғрисидаги сиёсатининг моҳияти билан системали таништириб бориш, табиат—теварак муҳитни сақлаш—умумбашарий муаммо, унинг ечимида иштирок этиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир деган ахлоқий бурчга содиқ бўлиш.

III – ЙУНАЛИШ

Меҳнат ва иқтисодий тарбия:

а) V – VII синфларда иқтисодий жиҳатдан ўз меҳнатини тўғри ташкил этиш маҳоратини тарбиялаш, атроф муҳитни ифлосланишдан ҳимоя қилишга бағишланган ижтимоий ишлаб чиқариш меҳнатларида фаол иштирок этиш, табиий муҳит ҳолатини аниқлаш кўникмаларини. Унга таъсир кўрсатиш ва ҳолатини яхшилаш буйича зарур тадбирлар қўллаш кўникмаларини тарбиялаш, "инсон – техника – муҳит" бирлиги тушунчасидан келиб чиқиб табиий материаллар, хом ашёлар ва энергияни оқилона ишлатиш ва қўллаш кўникмаларини тарбиялаш.

б) VIII – XI синфларда меҳнат инсон билан табиат ўртасидаги моддалар алмашувига ўхшаш узлуксиз жараён эканлигини тушунтириб бориш, инсонни табиатта таъсир этишдаги қарама – қарши меҳнат фаолиятини амалий жиҳатдан унга ижобий таъсир этадиган энг қулай, оптимал томонларини ривожлантириб бориш, инсонни – табиатта салбий таъсир этишини енгиш ва шундай ҳаракатларини олдини олишда фаол иштирок этдириш, ниҳоят ижтимоий бойликларимиз меҳнат туфайли фақатгина табиат ҳисобидан яратилажагини ёш авлодга системали равишда сингдириб боришимиз керак.

IV – ЙУНАЛИШ

Ахлоқий – эстетик тарбия:

а) V – VII синфларда инсон ҳаётида муҳим роль ўйнайдиган она табиатнинг турли туман бебаҳо тортиқларини кадрлаш. Уларни эъзозлаб қўриқлаш, табиатта нисбатан доимо уни севиш, кадрлаш, муҳофаза этиш муносабатида бўлиш, табиат кўринишларини акс эттирган суратлар ва уларнинг объектларини тушуна билиб эстетик завқ, олиш ҳис – туйғуларини тарбиялаш, ўқувчи ёшларни ўраб олган табиий муҳитни эстетик жиҳатдан оқилона жиҳозлай билиш кўникмаларини тарбиялаш, ниҳоят табиат ва санъат гўзаллиги уйғунлигини ҳис этиш қобилиятларини камол топтириш.

б) VIII – XI синфларда – экология муаммоларини ҳал этишни инсонпарварлик моҳиятини ҳозирги замон ва кишилик жамиятининг келажаги учун аҳамияти, эстетик ва мантиқий гўзаллик қонунлари бирлигини англаб олиш, ҳар бир инсон табиатта нисбатан муносабатда ижтимоий ахлоқ талаблари ва масъулиятларини ҳис этиш, инсон ва халқнинг маънавий

дунёсини ривожланишида табиат гўзаллигини бетакрор ва абадий моҳиятини қадрлай билиш ва эъозлаш лозимлигини тушунтиришга эришиш.

V – ЙЎНАЛИШ

гигиеник ва жисмоний тарбия:

а) V – VII синфларда – организми чиниқтириш муносабати билан жисмоний ривожланиш маҳоратларини мустахкамлаш.

б) VIII – XI синфларда – саломатликнинг ижтимоий ва табиий факторлари орасидаги узвий алоқадорликни тушунтириш, табиатнинг бевосита таъсири остида организмнинг жисмоний сифатларини мустахкамлаш, бизни ўраб олган муҳит таъсири остида организмнинг адаптацион (мослашиш) кучини ривожлантириб бориш.

Ўқувчиларни экология билимлари билан қуролантириш учун умумлаштирувчи дарслар, предметлар аро алоқа боғлаш, табиат қўйнига ва ишлаб чиқариш корхоналарига комплекс экскурсиялар ташкил этиш, маърузалар, семинар машғулоти, диспутлар ва экология муаммоларига бағишланган китобхонлар конференциялари, кечалар ва мутахассислар билан учрашувлар ўтказиш, бу борада таълимнинг техника воситалари ва бошқалардан мақсадга мувофиқ фойдаланмоқ керак.

Биз шу мақсадда Тошкент шаҳар С. Айний номидаги 84 – мактабнинг XI – синф ўқувчилари билан Бўзсув канали қирғоқлари бўйлаб экскурсия уюштирдик. Экскурсияга чиқишдан олдин ўқувчилар диққати Мавароуннахр худудида сув муаммоси қадим замонлардан олимлар эътиборидан четда қолмаганлиги, жумладан Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишга катта улуш қўшган академик В. В. Бартолднинг 1902 йилда "Император рус жуғрофия жамияти" Туркистон бўлимининг ахборотида чоп этилган "Орол экспедициясининг илмий натижалари" номли тадқиқотининг мазмунига жалб этилди.

Мазкур тадқиқотда Орол денгизининг энг қадимги даврдан бошлаб XVII асрнинг охиригача бўлган ҳолати, ниҳоят XIX аср охирига келганда унинг ҳавзасида содир бўлган ўзгаришларни, қадим замонларда машҳур "ипак йўли" қатновининг янада самарали бўлиши учун Амударё сувини Каспий денгизига оқизиш режалари мавжуд бўлганлиги билан танишиб, сув муаммолари ўлкамиз тарихида халқимиз диққат этиборидан ҳеч қачон четда қолмаганлигини яна бир бор уқтириб ўтилди. Шундан кейин ўқувчилар этибори Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистоннинг ички иқтисодий сиёсати ўзимизнинг янгиланиш ва ижтимоий тараққиёт йўлимизни ўзимизга хос хусусиятлари тўғрисида фикр юритганларида ҳам ҳозир Республикамиз худудида сув муаммолари мавжудлиги

хусусидаги қуйидаги фикрларига жалб этилди. "Бизнинг деҳқончилигимизнинг хусусияти шундайки, — деб қайд этади Президент Ислом Каримов, — экин майдонларининг катта қисми, техника экинларининг, аслида ҳаммаси — бу қудратли давлат ирригация тизими хизмат кўрсатадиган суғориладиган ерлардир. Республика аҳолиси зич яшайди, ер ёки сув бугуннинг ўзида етишмаяпти. Келажақда, аҳоли тез кўпайиб бораётган шароитда бу муаммо айниқса кескинлашади"¹.

Бўзсув канали қирғоғи бўйлаб экскурсияга чиқар эканмиз, ўқувчиларга Бўзсув қадим замонларда Чирчиқ дарёсидан чиқарилган канал бўлиб, унинг узунлиги 159 км. Чирчиқнинг ўнг соҳилидаги қадимги йўналишлар бўйлаб, шимоли — шарқдан жануби — ғарбга томон йўналиб, Тошкент вилоятининг Оржоникидзе, Калинин ва Янгийўл туманлари ва Тошкент шаҳри худудидан, шунингдек Жанубий Қозоғистон ерларидан ўтиб Чиноз яқинида Сирдарёга қуйилиши уқтириб ўтилди. Шунингдек, Бўзсув каналида Чирчиқ — Бўзсув каскадига кирган 16 — та ГЭС ишлаб турганлиги кўрсатиб ўтилди. Жумладан, 1926 йилда Бўзсув ГЭСи (қуввати 4 минг квт.), 1936 йилда Буржар ГЭСи (қуввати 6 минг квт.), 1939 йилда Оқтепа ГЭСи (қуввати 14 минг квт.), 1950 йилда Шайхантоҳур ГЭСи (қуввати 6 минг квт.), ва бошқа ГЭСлар қурилиб ишга туширилганлиги, эндиликда Чирчиқ — Бўзсув каскадига кирган ГЭСлар Чирчиқ, Тошкент ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқларни арзон алектр энергияси билан таъминлаб келаётганлиги тушунтириб ўтилди.

Табииyki, дастлабки вақтда бу канал биринчи галда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш, қолаверса экинзорларни суғоришда фойдаланиш мақсадида бунёд этилган. Унинг зилол сувини Чатколнинг баланд тоғ чўққиларидан олган бу каналдан халқимиз яқин — яқин кунларгача оби — ҳаёт олиб, фойдаланиб келдилар. Бироқ, ўқувчилар билан Бўзсув канали бўйига уюштирган экскурсиямиз умуман ўзгача бир дахшатли манзарани кўрсатди. Ўқувчилар Оқтепа билан Шайхантоҳур оралигидаги анхор қирғоғидаги умуман тозалikka зид бўлган ҳолатни кўриб, ҳайратда қолдилар. Оқтепа майдони атрофидаги умумий овқатланиш хоналарини деярли канал устига қурилиб, бугун чиқинди ахлатларни сувга оқизиши, Бешёғоч худудидаги мебел магазини қаршисидаги лағмонхона атрофидаги канал қирғоғига туташ ахлатхоналар кун заводи ва пойафзал кийимлари фабрикасидан оқиб тушаётган ифлос оқиндилар, "тез ёрдам" касалхонаси яқинида қурилган кўприк устидаги АЗК атрофидаги ахлатлар уюми ва ниҳоят А. Икромов туманининг, сувни батамом ифлосланиб, нохуш ҳид таратаётганлиги одамни

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент. «Ўзбекистон» 1992. 52 — бет.

мазкур жойларда экология тушунчаси мутлоқ бегонами деган ҳаёлга келтиради.

Ўқувчилар экскурсия давомида кўрган жойларини фотоаппаратлар ёрдамида тасвирга туширдилар, ўзларининг қўлларида мавжуд бўлган "Бўзсув канали схемаси"га зарур белгилар қўйиб, экскурсиядан олган таассуротлари асосида "Бўзсув каналининг бутунги кундаги экологик ҳолати" мавзусида реферат тайёрладилар. Бу реферат шу мавзуда мактаб миқёсида ўтказиладиган юқори синф ўқувчилари конференциясига тайёргарлик кўришнинг биринчи босқичи эди.

Мактабларимизда ўқувчиларни экологик таълим ва тарбия беришнинг аҳволи билан яқиндан танишиш шуни кўрсатдики. Бу муаммо ҳамон мактаб курсида ўрганиладиган ҳамма фанлар ўқитувчилари томонидан самарали амалга оширилмасдан, кўп ҳолларда жуда нари борса биология, жуда кам ҳолларда физика, химия ва география ўқитувчилари фаолиятларида узлуксиз бўлмасада кўзга ташланиб туради. Ўқувчиларга экологик таълим ва тарбия беришда ниҳоятда катта имкониятларга эга бўлган Ўзбекистон халқлари тарихи ва айниқса "Инсон ва жамият" курсларидан дарс берадиган ўқитувчилар, ҳозирги экология муаммолари бўйича зарур бўлган илмий – услубий ва дидактик маҳоратларини тўла ишга солмаётирлар.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳар мактабларида дарс берадиган тарих ўқитувчиларини ҳуқуқий билим бўйича қайта тайёрлаш курслари ишлаб турипти. Бироқ, бу қайта тайёрлаш курси ўқув режасида мактабда Ўзбекистон халқлари тарихи, "Инсон ва жамият" курсларини ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим ва тарбия бериш муаммоси ўз ўрнини топмаган. Шундай экан, мактаб тарих, "Инсон ва жамият" курси ўқитувчиси тематик календар иш режасини тузишда ва айниқса бевосита экология муаммосига бағишланган дарсларида масалага мутлоқ жиддий муносабатда ёндошмоғи лозим. Бунинг учун биринчи гада Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг экология тўғрисидаги қонунлари мазмунини атрофлича ўзлаштириб олмоғи, масалага Қонун позициясидан ёндошмоғи лозим. Мазкур ўринда Президент Ислом Каримовнинг "...қонун ҳамма нарсадан устун туриши керак... Бизда қонунни ҳурмат қилишдек олий туйғуни ўзи йўқ. Шундай экан, биз янги жамиятга қандай қилиб ўтмоқчимиз?... Мен учун энг муҳими – қонунийликни ҳурмат қилишдир"¹ деган катъий фикрдан қонунга нисбатан муносабатда ҳаракат дастури сифатида фойдаланмоқ зарур.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Ўзбекистон Республикаси 1992 — йил 9 декабрида "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"

¹ И.А.Каримов. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. Тошкент. «Ўзбекистон». 1993. 5 – 6 – бетлар.

махсус қарор қабул қилган. Бу Қарор Республикамиз мактабларида экологик таълим ва тарбия олиб боришнинг асосий дастури бўлиб қолиши керак.

Бу ҳужжатда жумладан шундай ёзилган: "Қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан. Фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир".

Юқори синфларда экологик таълим — тарбия олиб бораётган ўқитувчи мазкур Қонуннинг "Табиатни муҳофаза қилишдан мақсад:

— инсон саломатлиги учун. Экологик мувозанатни сақлаш учун, Республика самарали ва барқарор ижтимоий — иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт — шароитлар яратиш;

— жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш,

— экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма — хиллигини сақлаб қолиш;

— экология хавфсизлигини таъминлаш;

— табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолишдир".

Мактабда экологик тарбия олиб боришни кундалик ҳаётимизда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисалар билан узвий алоқада боғлаб боришда Ўзбекистон табиатни муҳофаза қилиш Давлат Қўмитаси фаолиятини баён этиб борадиган материаллар ва ахборотлардан системали равишда фойдаланиб бориш лозим.

Мазкур Қонунда нафақат табиатни муҳофаза қилишдан кузатилган мақсад, балки уни самарали ҳал этиш, "Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришиш" (4 — модда) ҳам қуйидагича аниқ кўрсатиб берилган.

"Инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва уни келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш:

— фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги (курсив Т. Т.);

— жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

— табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбарлантириш;

– табиий ресурсларни тиклаш зарурлиги, – атроф табиий муҳит ва инсон сихат – саломатлиги учун зарарли, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

– табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошқоралик;

– табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, регионал ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

– табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобгар бўлиш¹.

Республикамиз мактабларида ўрганиладиган Ўзбекистон халқлари тарихи, "Инсон ва жамият" курсларини ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим – тарбия беришнинг яна бир қийинчилиги шундан иборатки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган ва илгаригидек ўқув дастурларини Московдан олмаслигига қарамасдан ҳамон Ўзбекистон халқлари тарихи, "Инсон ва жамият" курсидан илмий – услубий ва дидактик жihatдан давр талаби даражасида ишлаб чиқилган ўқув дастури йўқ. Шундай экан, ўқитувчи мавжуд бўлган дастурлардаги мавзуларга ижодий ёндошиб, имкони бор жойда экологик таълим – тарбияни самарали шакл ва ўз тажрибамизга "Инсон ва жамият" курсини ўрганишда икки дарсга мўлжалланган мавзу: "Экологик кризис ва унинг олдини олиш йўллари"ни қуйидаги режа асосида ўтказдик ва ижобий натижаларга эришдик.

ДАРСНИНГ РЕЖАСИ.

Кириш. Дарснинг таълимий – тарбиявий ва ривожлантириб бориладиган таълимдан кузатилган мақсадни белгилаб олгач, ўқувчиларнинг диққат – эътиборлари қуйидаги масалаларга жалб этилади;

1. Экологик хавфсизлик – инсониятнинг умумбашарий муаммосидир.

2. Республикамиз демографик ҳолатининг экология муаммоларига таъсири.

3. Инсоннинг ҳўжалик фаолияти ва табиат инқирози.

4. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ўлкада экологик ҳолатни тиклаш йўлидаги комплекс тадбирлари.

ХУЛОСА:

Ўз – ўзидан кўриниб турибдики, мавзу ниҳоятда ҳаётимизнинг долзарб муаммосига бағишланган бўлиб, бирон ўқувчи бу мавзуга тайёргарлик кўришда лоқайд бўлиб қолмаслиги керак. Шунинг учун ҳам ўқитувчи мазкур мавзунинг режасини илгаридан ўқувчиларга эълон қилади. Ўз навбатида ўқувчилар география, биология, химия, ва физика дарсларидан

¹ Ўзбекистон табиати. Газетаси 1993. 3 – февраль. № 5 – 6.

олган билимлари, ўқитувчи томонидан тавсия этилган махсус адабиёт ва уларнинг ўзлари мустақил ўқиган даврий матбуот материаллари асосида олдиндан реферат ёзиш ва ўқитувчи раҳбарлиги остида экология бўйича даврий матбуот материаллари асосида ўлкамиз экологик ҳолатини акс этдирган махсус кўргазма тайёрлайдилар.

Зарур бўлган тайёргарликларни амалга ошириб бўлгач, ўқитувчи мазкур мавзунинг биринчи дарсини суҳбат усулида ўтади. Иккинчи дарс эса ўқувчилар томонидан тайёрланган рефератларнинг энг мазмунликларини синфда тинглашга бағишланади. Ниҳоят, семинар машғулоти ўқитувчи томонидан умумлаштирилиб, ўқувчилар билимларини баҳолаш билан якунланади.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш лозимки, мактабда экологик таълим — тарбиянинг самарадорлигини оширишда махсус адабиётларнинг роли бениҳоят каттадир. Шундай экан, ҳар бир мактаб кутубхонасини газета ва журналлар билан жамлаштиришда бу муаммога алоҳида эътибор бермоқ лозим. Ҳеч кимга сир эмаски, умуман экологик муаммолар ва уларнинг ечими ҳозирча Республикамизда ягона газета ҳисобланган "Ўзбекистон табиати" дир. Шундай экан, бу газета ҳар бир мактаб кутубхонасида албатта бир неча нусхада бўлиши керак.

Ўзбек халқи табиатга тарихан узоқ, даврдан бери меҳр билан қарашга, уни асраб авайлашга ўрганиб келган. Бу миллий байрам, қадимий анъана, урф — одатларда яққол кўринади. Хусусан Марказий Осиё халқларининг ҳар йили нишонланадиган "НАВРУЗ" байрами асрлар давомида она ерга ва табиатга меҳр — муҳаббат, унга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, уни ардоқлаш туйғуларини тарбиялаган, меҳнат тарбияси ва маънавий тарбияда муҳим рол ўйнаган. Табиат билан инсоннинг ўзаро чамбарчас алоқасини, уларнинг бир бутунлигини ифодаловчи бу байрам деҳқончилик байрамигина эмас, балки том маънода экологик байрам ҳамдир.

Халқнинг соф экологик мазмунга эга тарихий удумларидан яна бири "ТАГАНАК" дир. Бу удумга кўра Тоғ ва тоғ этагида яшовчи кишилар эрта баҳорда йиғилишиб, шод хуррамлик билан узоқ йўлга отланадилар ва тоғу — тошдаги булоқлар кўзини очиб, жилғалар йўлини шох — шаббалардан, лойқадан тозалайдилар, дарахтларнинг қуриган шохларини кесадилар¹. Аҳоли экологик руҳда, яъни она табиатга меҳр — муҳаббат уйғотиш, табиатни муҳофаза қилиш руҳида тарбиялашда миллий бадий адабиётнинг ҳам ахамияти каттадир. Ўзбек халқининг мумтоз

¹ Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Тошкент. «Қомуслар» Бош Таҳририяти. 35 — 37 — бетлар.

шоир ва ёзувчилари, жумладан Алишер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари айниқса экологик мазмунга эгадир.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши экология муаммоларини жадал ва катта масъулият билан хал қилишда янги босқич очди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида "Ер, ер ости бойликлари сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойлиқдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур"² деб мустахкамлаб қўйилган. Эндиликда экологик муаммолар ҳукуматнинг доимий назорати остида. Президентимиз И. А. Каримов айтганларидек "Миллий хавфсизликка қарши яширин таҳдидларни кўриб чиқар эканмиз, экологик хавфсизлик ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси алоҳида эътиборга моликдир. Очиқ эътироф этиш керакки, узоқ, йиллар мобайнида эски маъмурий – буйруқбозлик тизими шароитида бу муаммо билан жиддий шуғулланилмаган. Аниқроғи, бу муаммо айрим жонкуяр олимлар учунгина тадқиқот манбаи, ўз мамлакатларининг келажагига, табиий бойликлари сақланиб қолишига бефарқ қарамаган, бу ҳақда қаттиқ ташвиш чеккан одамларнинг эса "қалб нидоси" бўлиб келган"³.

² Ўзбекистон Республикасининг конституцияси. Тошкент. «Ўзбекистон» 1992. 19 – бет.

³ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида», хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. «Ўзбекистон». 1997. 110 – бет.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТНИ АНГЛАМОҚ ВАТАННИ АНГЛАМОҚДИР.

Бизнинг буюк ўтмишимиз бор.
Миллий маданиятимиз жаҳон
цивилизациясининг энг ёрқин
саҳифаларидан жой олган.
Ўтмишимиз неча ўн йиллар
мобайнида ҳўрланиб, камситиб
келинди. Ниҳоят истиқлол
қуёши чиқиб, миллий
қадриятларимизни тиклаш
йўлига ўтдик.

Ислом Каримов.

Табиийки, миллий қадрият тушунчаси фуқароларимиз онгида, айниқса, ўқувчи ёшлар тушунчаларида йўл — йўлакай шаклланиб, камол топиб, инсонни бу соҳада ҳаракатта келтирувчи куч даражасига кўтармайди.

Бу борада ҳар бир инсонни туғилиб ўсган маскани — Ватани, унинг табиати ва тарихига кизиқишларини уйғота билиш, камол топтириш асосий омил ҳисобланади. Ана шундай омил ўз навбатида мактабда ўрганиладиган фан асосларининг мақсад, мазмун ва вазифалари жамланишидан келиб чиқмоғи лозим.

Мактабда ўрганиладиган барча фанларда, уларнинг дастурлари ва дарс режаларини — тузиш, таълимий — тарбиявий ва айниқса, ривожлантириб борувчи таълим мақсадларини илмий — услубий ва дидактик жиҳатдан аниқлаб олишда ўқувчи ёшларнинг ўз халқи миллий қадриятлари ва ватанпарварлик ҳис — туйғуларини шакллантиришга катта эътибор берилади. Лекин, шунга қарамасдан ўрта мактабларда ўрганиладиган Ўзбекистон халқлари тарихининг ўрни, илмий — услубий имкониятлари кўлами бир мунча катта. Демак, унга эътибор ҳам шунга яраша бўлмоқда. Масалан, собиқ шўролар иттифоқи даврида "Ўзбекистон ССР тарихи" деб аталмиш махсус мактаб курси йўқ эди. У бор — йўғи 22 соат давомида СССР тарихи курси таркибида ўлкашунослик ашёлари сифатидагина ўрганилар эди. Бугунги кунга келиб истиқлол шарофати билан Ўзбекистон халқлари тарихи V — XI синфларда ўқув йили давомида махсус курс сифатида ўрганиладиган бўлди.

Президентимиз И.А.Каримовнинг ташаббуси билан 1996 йилда Ўзбекистон халқлари янги тарихини тарихий ва илмий ҳақиқат остида яратиш тўғрисида махсус қарор қабул қилинди, махсус илмий — тадқиқот институт таъсис этилди. Ўзбекистон тарихи эндиликда ҳукуматимиз диққат эътибори марказида экан,

бу фаннинг ёшларимизни миллий қадриятларимиз ва ўз она Ватанимизнинг фидойи ватанпарварлари этиб тарбиялашдаги вазифаси қандай амалга оширилмоқда?

Тўғри, тажрибали ўқитувчилар ўзларининг педагогик фаолиятларида дарс ва синфдан ташқари машғулотлар давомида ўқувчи — ёшларимизга миллий қадриятларимиз ва уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бобида бирмунча ютуқларга эришиб келмоқдалар. Бироқ, ютуқлар билан бирга ҳал этилишини кутиб ётган кўпгина илмий — услубий, педагогик ва дидактик муаммолар ҳам мавжуддир. Улар қуйидагилардан иборат:

а) ўқувчи ёшларни Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш давомида тарбияни барча жihatларини қамраб олган, амалиётда синаб кўрилган. Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими Вазирлиги томонидан ўқув дастурлари, дарсликлар ва методик қўлланмалар, дарс "Самарадорлигини оширишни таъмин этишга йўналтирилган дидактик материаллар ишлаб чиқишни таъмин этувчи тарих ўқитиш бобида юқори малакали ўқитувчилар фаолият кўрсатадиган тажриба мактабининг йўқлиги;

б) давр талаби даражасида яратилган, дарслик ва услубий қўлланмаларнинг — йўқлиги;

в) педагогик олий ўқув юртлари ва университетларимизда тарихчи педагоглари етиштиришда мазкур муаммога етарли эътибор берилмаётганлиги; Тошкент шаҳар ва Республикаимизнинг ҳар бир вилоятларида мавжуд бўлган ўқитувчилар малакаларини ошириш, айниқса, Ўзбекистон халқлари тарихи бўйича қайта тайёрлаш курсларида мазкур муаммо бўйича маърузачиларимизда профессионал маҳоратининг етишмаслиги; ва ниҳоят.

г) Президент И.А.Каримовнинг ёшларимизда миллий ва маънавий қадрият, ватанпарварлик ҳис — туйғуларини тарбиялашнинг илмий — назарий йўриқномалари билан йўғрилган асарлари ва нутқларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ўқувчи ёшларимизни тарбиялашга ҳар томонлама ёндашишни самарали амалга оширишга йўналтирилган илмий — услубий дастурлар ва қўлланмаларни яратиш ва амалиётда фойдаланишининг бирмунча сустлик билан амалган оширилаётганлигидадир.

Бу борада яна бир ҳафсаласизлигини натижаси бўлиб қолаётган масалани ҳал этмоқ лозим. У ҳам бўлса миллий истиқдолга эришган Ўзбекистон халқлари тарихининг номидир. Шу нарса сир эмаски, академик И.Мўминов таҳрири остида нашр этилган тўрт томлик тарихимиз ибтидоий жамоа давридан бошланиб, энг янги тарих даврини қамраб олган бўлса — да,

уларнинг ҳар тўртала томи "Ўзбекистон ССР тарихи" деб аталиб келинди. Академик нашрда тарихимиз номи шундай аталган экан, академик Ф. Фуломов ва Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси Р. Набиевларнинг республикамиз ўрта умумталим мактабларининг 7—8 синфлари учун, М.Мусаев ва Р.Ўрмонованинг 10 синфлар учун чиқарган қўлланмалари ҳам "Ўзбекистон ССР тарихи" деб номланиб келинди. Бугунги кунга келиб эса "Ўзбекистон тарихи" бўлди, қолди.

Таажжубланарли жойи шундаки, на бирор тарихчи олим ва на малакасини ошириш учун келган бирор тарихни ўқитувчи ўз—ўзига ёки маърузачига "қандай қилиб ибтидоий жамоа даврида "Ўзбекистон ССР" бўлгач Кушон давлати ёки Турк хоқонлигини, араблар истилоси ёки Темур давлат орасида "Ўзбекистон ССР" тушунчаси билан қандай мантиқий алоқадорли бор, деб савол бермаганидек, эндиликда "Ўзбекистон тарихи" деб ном берганди «нима, биз Ўзбекистон тарихида фақатгина шу худудда яшаётган ўзбеклар тарихинигина ўрганиб, асрлар давомида ўзбеклар билан ёнма—ён, бир қишлоқ, бир маҳалла, бир шаҳар, бир худудда яшаб келаётган, тили, дини, урф—одати бир биродарларимиз—қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, туркманлар, тиллари форсий бўлсада бутун ҳаёт тарзи ўзбеклардек бўлган биродарларимиз тожик халқлари бой тарихини четлаб ўтамизми деб савол берилганмикин? Хуллас, фикримизча тарихимиз номини 1924 йилга қадар "Туркистон халқлари тарихи" ёки "Турон тарихи" деб, 1924 йилдан буёғига эса айрим тарихчи биродарларимиз тарғиб этаётганларидек "Ўзбекистон тарихи" эмас, балки "Ўзбекистон халқлари тарихи" деб аташ талабга мувофиқ эмасмикин?

Биз мазкур муаммо устида илмий—тадқиқот ишлари олиб борар эканмиз биринчи гада Президент Ислоҳ Каримов асарлари ва нутқларидан—ушбу масала хусусида баён этилган илмий—назарий ва методологик йўриқномаларига асосландик. Шу мақсадда юртбошимизнинг Ўзбекистонни умумий ривожлантиришнинг асосий режаларини ўзида мужассамлаштирган асари—"Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" китобини атрофлича ўрганишдан бошладик. Асарда ёш авлод тарбиясини умумий амалга оширишнинг ҳақиқий концепцияси қуйидагича баён этиб берилган.

"Янги демократия таълим концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим бўлади. Бунда ўзбек халқининг ва республика худудида яшовчи барча халқларининг миллий тарихий ва маданий анъаналари, маънавий тажрибаси таълим ва тарбия тизимимизга узвий равишда киритилиши зарур"—деб қайд этилган. (22—бет).

Мазкур сатрларда ўқувчи ёшларимиз тарбиясига комплекс ёндашиш йўриғининг нақадар аниқ баён этилганлиги яққол кўриниб турибди.

Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XV—сессиясида сўзлаган нутқида халқимиз тарихини чуқур таҳлил этиш асосида "фақат ўтмишни эслаш ва ўтмиш билан фахрланишнинг ўзи натижа бермайди. Мақсадни тўла англамай, истиқболини кўрмай, яшаб ҳам, ишлаб ҳам бўлмайди. Айрим шахслар ўтмиш ва келажак ҳақидаги чиройли сўзларга маҳлиё бўлиб, бугунги кунни, бугун яшаётган кишиларнинг, фарзандларимизнинг, ёшларимизнинг маънавий ва ахлоқий жиҳатларини унутиб қўймаётими? Келажак ўз—ўзидан келмайди. У бугунги машаққатли меҳнат билан яратилади. Агар бугун шошилиб ниманидир унутсак, келажак авлодлар ўша нарсалардан махрум бўлади. Жамият маданиятсиз, маънавий—ахлоқий қадриятларсиз яшай олмайди. Уларни писанд қилмаган жамият пировард натижада таназулга юз тутади",—деб алоҳида таъкидлади.

Ўқувчи ёшларни миллий қадриятимиз ва миллий ватанпарварлик руҳида тарбиялаш йўлида олиб борадиган илмий педагогик фаолиятимизни И.А. Каримов асарлари ва нутқларидан келиб чиқадиган йўриқномалар асосида ташкил этишимизда бу борадаги ишларимизни самарали боришини таъминлашда ҳал қилувчи натижаларга эришдик. Бунинг учун биз ҳар бир асар устидан ишлар эканмиз, унда қамраб олинган тарбияга доир ҳар бир муаммонинг классификациясини белгилаб чиқдик. Натижада Ўзбекистон халқлари тарихи дастуридаги қайси бир мавзунини ўрганишга, қайси масалани илмий—назарий жиҳатдан меъёрига етказиб таҳлил этиш, тарихий ашёни Республикаимизнинг бугунги реал ҳаёти билан қандай боғлаб ўрганиш, ўз истиқлолига эришган Ўзбекистон Республикасининг олдида қандай муаммолар турибди ва уларни бартараф этишда ҳар бир фуқаронинг фаол иштирок этмоғи, жумладан бизни бевосита қизиқтирадиган муаммо—ўқувчи ёшларни миллий ва маънавий қадриятларимизни, шунингдек, ватанпарварлик ҳис—туйғуларини камол топтиришга катта эътибор берилди. Алоҳида муаммолар юзасидан Президентимиз И.А.Каримовнинг фикрлари кўчирма сифатида машинкада кўчиртирилиб, ўқувчиларга тарқатиладиган дидактик материал ҳолатида фойдаланилади.

Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари Университети қошида фаолият кўрсатаётган чет тилларни чуқур ўрганишга ихтисослашган лицей—интернатда Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш жараёнида И.А.Каримов асарларини атрофлича—ўрганишда анча ижобий тажрибалар шаклланиб бормоқда. Биринчи галда бугунги кун талаби даражасида махсус

Ўзбекистон халқлари тарихи қайта жиҳозланди. Дастур асосида ҳар бир мавзуни ўрганишга баҳоли қудрат кўргазмалилик, Ислоҳ Каримов асарларида ўрганиладиган мавзуга доир, унинг назарий ва амалий моҳиятларини атрофлича чуқур ўрганишни таъмин этадиган ўқувчиларга тааллуқли дидактик материаллар ишлаб чиқилган. Айниқса, Президентимизнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя этиш орқали халқимизнинг тарихан шаклланган миллий анъаналарига асосланган ҳолда олиб бораётган фаолияти алоҳида семинар машғулотлари давомида атрофлича кўриб чиқилмоқда. Бу борада И.А.Каримовнинг "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..." асаридан "Экологик муаммолар", "Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши", "Кучли ижтимоий сиёсат ва аҳоли ижтимоий фаоллигининг ортиши" мавзуларидан, шунингдек, Президентимизнинг "Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданият даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида"ги фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Ўқитувчилар ва ўқувчилар турмуши моддий шароитларини яхшилашга оид қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида"ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил август ойида бўлиб ўтган сессияси материалларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиб келаётирмиз. Одатда, мактабларда ва ўқув юртларида Президентимиз асарларини ўрганиш хусусида Халқ таълими ёки Республика Олий ва Ўрта Махсус Таълим ўқув юртлари вазирлиги томонидан махсус буйруқ асосида неча соат маъруза – ю, неча соат семинар машғулот давомида ўрганиш хусусида махсус фармон эълон қилинди. Биз ўқувчиларни гоёвий – сиёсий, мафкуравий фуқаролик тарбияларида давр нафаси билан ҳамоҳанг бўлиш мақсадида ўзимизнинг фаолиятимизга ижодий ёндошиб, уни ижодий ривожлантириб бориб, юқорида қайд этилган Президентимиз' асрлари, фармон ва давлат ҳужжатларини мустақил ўрганишга киришдик ва ўқувчиларга чуқур билим бериш, шу билан бир вақтда уларнинг диққат – эътиборларини истиқлол мафкурасига жалб этиш, унинг асосий принципларини англаб олишларига самарали йўллаш билан бирга истиқлол туфайли миллий қадриятларимизни англашга мувофиқ, бўлаётганлигимизни аниқ мисоллар, ҳукумат тадбирлари асосида тушунтириб беришда бир мунча муваффақиятларга эришдик.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки. Президент И.А.Каримов асарларида давлатимизнинг келажак истиқболи кўрсатиб берилиши билан чегараланмасдан, балки унга эришиш йўллари ҳам асосли қилиб кўрсатиб берилган. Масалан, Президент И.А.Каримов ўзининг "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол

ва тараққиёт йўли” асарига мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий—ахлоқий негизлари хусусида фикр юритар экан, бу негизлар:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик; (65—бет) эканлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XV—сессиясида сўзлаган нутқида ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга алоҳида тўхталиб ўтиб, “Бизнинг асосий бойлигимиз ривожланган давлат тузишга олиб борадиган йўлдаги асосий таянчимиз— инсондир. Юксак малакали ва юксак маънавиятли инсондир... Келажаги буюк давлат энг биринчи навбатда, бўлажак фуқароларининг маданияти ва маънавияти ҳақида ғамхўрлик қилмоғи зарур. Илм ўрганиш ва маънавий—ахлоқий қадриятлар ўрнини “Сникерс” ва сигарет савдоси эгаллашига асло чидаб бўлмайди. Бутун ҳаёт қанчалик оғир бўлмасин, маънавиятимиз ва маданиятимизни унутмайлик” деб таъкидлади.

Миллий қадрият, маънавият, маданият умумбашарий қадрият, маънавият ва маданиятнинг сарчашмасидир. Ана шу сарчашма маълум маконда, яъни Ватанда вужудга келади. Шундай экан, миллий қадрият ва маданият бевосита ватанпарварлик билан узвий алоқадорликдадир.

Туркистон халқлари тарихи инсониятнинг энг олийжаноб орзу—умидлари, эзгу ниятларини ўзида мужассамлаштирган ана шундай ватанпарварлик хис—туйғулари билан тўлиб—тошган десак куболага бўлмас. Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Темурмалик, Жалолиддин Мангуберди, Соҳибқирон Амир Темур, Бобур, Муҳаммад Али (Дукчи Эшон), Қўчкор Турдиев, Собир Раҳимов,... эҳ—ҳе яна қанча—қанча довьорак қалблар.

Биз ўзимизнинг педагогик фаолиятимизда ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда” ана шундай катта имкониятларимиздан ҳар доим ҳам мақсадга мувофиқ фойдаланмаётимиз. Масалан, биз жафокаш халқимизнинг азалий орзуси—миллий мустақилликка эришганимиз туфайли Соҳибқирон Амир Темур асос солган империя тарихини ўрганишга бағишланган мавзунини ўтишимизда ўқувчиларни ватанпарварлик тарбияси учун катта ҳақиқий асосли маълумотлардан фойдаланиш имкониятларига эгамиз. Афсуски, тарих ўқитиш услубиятидан чоп этилган махсус адабиётларида турли сабабларга кўра Амир Темур шахсига характеристика беришда тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатиш ҳоллари бўлган.

Минг афсуски, миллий қадрият ва Ватанни англамоқ, Ўзбекистон халқлари тарихидан чиқаётган бошқа китобларда ҳам ўзининг хақиқий ифодасини топмаётир. Масалан, В.Костецкийнинг 8—9 синф ўқувчилари учун "Ўзбекистон халқлари Тарихи" дан ўқув материаллари. (Тошкент, "Ўқитувчи", 1992) китобида Ўрта Осиё, халқларининг муғулларга қарши олиб борган курашида халқ қаҳрамонлари Хужанд ҳимоясида мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрсатган Темур Малик ва 1220 йилда Хоразм шаҳзодаси Жалолиддин Мангубердининг миллий қаҳрамонлар сифатида кўрсатган жасоратлари умуман ўқувчи ёшларни миллий қадриятимиз ва Ватанни англашга йўналтириш йўлида арзигулик фикрлар баён этилмаган.

Биз юқорида ўқувчи ёшларимизни миллий қадрият ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашда таълим—тарбия ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда ўқитиладиган Ўзбекистон халқлари тарихидан олинган аниқ мисоллар асосида кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилдик. Холбуки, Ўзбекистон мактабларида таълим—тарбия ишлари етти тилда олиб борилади. Жумладан, республикамизда қозоқ тилида ўқитиладиган мактаб ва синфларда 144970 ўқувчи, тожик тилида—129971, туркман тилида—19221, қорақалпоқ тилида—125060 ўқувчи ўз она тилларида таълим олиб ўз халқлари тарихини ўрганадилар. Шундай экан, бу мактабларда ҳам Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Қорақалпоғистон, Қирғизистон ва ҳ.к. халқлар тарихлари дарсликларида ҳам ўқувчи ёшларимизни миллий қадрият ва оташин ватанпарварлар этиб тарбиялаш муаммолари ижобий ҳал этилиб, давримиз талаби даражасига кўтарилган бўлмоғи керак.

Кези келганда шуни, алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, сўнгги йилларда Бўрибой Аҳмедов каби теран тарихчи олимларимиз қатори Мирмуҳсин, Муҳаммад Али, Явдат Илёсовлар каби ёзувчиларимиз тарихий мавзуларда етук асарлар яратиб, миллий қадриятларимизни англаб олишимиз ва ўқувчи ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Мактабларимизда Ўрта Осиё халқларининг одоб—ахлоқ меъёрларини ўзида мужассамлаштирган "Дин тарихи", "Одобнома" дарсларини жорий этилиши ҳам мамлакатимизда ўзлгимизни англаш мавридимида катта силжишлар бошланганлигидан дарак бермоқда.

Мактабларда ўқитиладиган тарих курслари, давлат ва ҳуқуқ, асослари, инсон ва жамият, ўзбек адабиёти ва чет мамлакатлар адабиётларини ўрганиш жараёнига, аиниқса, Президентимиз И.А.Каримов асарларини ўрганиш ва ёшларимизда миллий қадриятларимизни чуқур эҳтирос билан ўрганиш ва келажаги

буюк бўлган давлатимизнинг бунёдкорлари, жанговар ватанпарварларини тарбиялаб — вояга етказишда муҳим рол ўйнаши керак.

Соҳибқирон Амир Темур Мовароуннаҳрда марказлашган қудратли давлат қуриш хусусида фикр юритар экан, "давлат — лашкарлару фуқароларнинг садоқати ва фидойиблиги — ла қудратлидир" — деб алоҳида қайд этганлари бежиз эмас эди.

Юртбошимиз И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XV сессиясида сўзлаган нутқидаги қуйидаги кўрсатмалари биз педагогларга ўқувчи ёшларни халқимизнинг миллий, маънавий, маданий кадриятлари ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашимиздаги фаолиятимизнинг дастури амали бўлмоғи керак. "Ўзбекистонимизни, йигит — қизларимизни шу гоёга қаттиқ ишонадиган буюк давлат фуқаролари, буюк давлатта муносиб фарзандлар этиб тарбияламоғимиз лозим.

Миллий тимсоллар ва рамзларнинг ҳар бири яна шу буюк гоёга, миллий ғуруримизни юксалтиришга хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири — катта бир дарслик, кучли тарбия воситасидир".

Президентимиз И.А.Каримов миллий кадриятларимизга алоҳида тўхталиб — "Бизда азалдан ота — онага ҳурмат, эҳтиром кўрсатиш қарор топган. Ҳар бир фарзанд ўз ота — онаси" билан фахрланиши лозим. Ота — она ҳам фарзандлар ифтихор қилишга лойиқ кишилар бўлиши тақозо этилади. — Биз кадриятларимизга риоя қилишга катта аҳамият бермоқдамиз. Демократияни қарор топтиришда миллий ўзига хослик ҳисобга олиниши ҳақида сўзласам, айрим муҳолифлар бу фикрни тўғри англамаяптилар. Аммо, мен ўз фикримда собитман, уни ҳимоя қилишга ҳам тайёрман. Албатта, демократиянинг умумий талаблари барча учун қоида бўлиши керак. Бироқ, биз мусулмон халқимиз. Шарм — ҳаё, ор — номус ҳар биримизда мустахкам"¹ — деб айтганларида ҳар томонлама ва ҳар бир киши учун ҳақ, фикрни айтдилар.

¹ И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Тошкент. «Ўзбекистон» 1997 йил. 259 — бет.

ТАРИХ ДАРСЛАРИДА ФУҚАРОЛИК ТАРБИЯСИ МУАММОЛАРИ.

«Ҳар бир фуқаронинг мустақил
давлат билан мағрурланиши
унинг, ўз давлатини гуллаб
яшнаши учун тайёрлигидандир»
Ислом Каримов.

Ҳар қандай жамиятнинг қудрати унинг фуқароларининг ўз давлати ва халқига нисбатан бўлган фидойилиги, унинг иқтисодий, ижтимоий — сиёсий ва маънавий — маърифий бойлиги, куч — қудратини мустаҳкамлашга қўшган шахсий хиссаси билан ифодаланиб келинган.

Ўзбекистон фуқаросининг ватанпарварлиги деб, кўрсатади. Президентимиз Ислом Каримов, — бу катта ўзгаришлар йўлини кўрсатувчи, кўзлаган мақсаддан четга чиқмайдиган йўлчи юлдуз, ишончли компасдир. Ўзбекистонга унинг ери, табиатига, бу ерда яшаётган халқларга муҳаббат, ўлканинг — тарихи, маданияти, анъаналарини теран билиб олишга интилиш, республиканинг қудрати ва ютуқларидан фахрланиш, халқимиз қисматига тушган қийинчиликлар учун қайғуриш кўп миллатли ўзбек жамиятининг муҳим жиқслаштирувчи асоси — ҳисобланади¹

Президент Ислом Каримовнинг республикамизни комплекс ривожлантиришда Ўзбекистон фуқароларининг ватанпарварлик фаолиятларини муттасил камол топтириб бориш хусусидаги кўрсатмаларини оғишмай амалга ошириб боришда мактабда ўрганиладиган тарих дарсларининг роли каттадир.

Гап шундаки, авваламбор мактабда ўрганиладиган табиий фанлардан *фарқ* этган ҳолда тарих фанларидан тузиладиган дарс кўчирмалари дарс режаларида ўрганиладиган мавзулардан кузатилган мақсадлар; дарснинг таълимий, тарбиявий ва алоҳида олинган мавзуни ўрганиш жараёнида ривожлантириб бориладиган таълимнинг йўналишларини ҳар томонлама алоҳида асослаб берилиши тарих дарсларида ўқувчилар орасида фуқаролик тарбиясини тизимли равишда амалга ошириб боришда тарих ўқитувчисида чексиз илмий — услубий ва дидактик имкониятлар мавжуд эканлигини ифодалайди. Иккичидан, замонавий тарих дарсларига бўлган талабларда ўқувчилар тарбиясига ҳар томонлама ёндошиш ва унда тарих ўқитишнинг методологик асосини ташкил этадиган Президентимиз Ислом Каримов асарларида кенг, мақсадга

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент. «Ўзбекистон» 1992. 76 — бет.

мувофиқ фойдаланиш. Учунчидан, тарих таълимини мустақил Ўзбекистон Республикасининг бугунги ҳаёти билан бевосита боғлаб ўрганиш. Тўртинчидан, Ўзбекистон тарихидан яратилган ва келажакда уни ўқитишни янада такомиллаштириш йўлида яратиладиган ўқув дастурлари, дарсликлар ва услубий қўлланмаларда бу масала, яъни ўқувчиларда аниқ мақсад— Ўзбекистон Республикасига содиқ фуқаролик ҳис— туйғулари бўлган фидоий ёшларни тарбиялаш масаласи тарихий фактлар ва уларни илмий— назарий ва услубий— дидактик жиҳатдак асослаб боришда ўзининг ифодасини топмоғи керак. Бешинчидан, Президентимиз И.Каримовнинг "Ўқуқуқий тарбияни яхшилаш," аҳолининг ўқуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ўқуқуқушunos кадрларни тайерлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида"ги фармонидан келиб чиқадиган ўқуқуқий талабларни ҳар бир талаба онгига муттасил равишда сингдириб бориш ҳар бир педагогнинг, биринчи гада тарих ва ўқуқуқушunosлик фанлари ўқитувчиларининг олдига турган долзарб вазифадир.

Гап шундаки, мазкур қарорда республикамиз жамоатчилигининг вазифалари қуйидагича аниқ ва равшан баён этиб берилган;

"Республикада ўқуқуқий давлат қурилиши йўлида олиб борилаётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохотлар ва бу борада қабул қилинган қонунлар моҳиятини аҳоли чуқур англаб етишга ҳар томонлама кўмаклашиши, давлат бошқарув, ўқуқуқий муҳофаза қилиш идоралари, ўқув юртлари ҳамда ўқуқуқушunos олимларининг энг долзарб вазифалари"дир.

Мазкур фармоннинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўқуқуқий тарбия фуқаролик бурчларини тарғиб этиш ва унинг кундалик амалий ҳаётда турмушга тадбиқ этишнинг услубий томонларига ҳам алоҳида аҳамият берилган.

Бу хусусда фармонда шундай дейилган:

— ўқуқуқий соҳадаги таълим ишларини услубий жиҳатдан таъминлаш;

— ўқуқуқий тарбия ва таълимнинг замонавий турларини тадбиқ этиш борасида тавсиялар ишлаб чиқиш;

— ўқуқуқий таълимнинг ҳолатини умумлаштириш ва таҳлил этиб бориш, уларни яхшилаш юзасидан таклифларни ишлаб чиқиш"¹

Ўқувчиларимизда фуқаролик тарбиясини амалга оширишдаги вазифаларимиз ҳам назарий ҳам услубий жиҳатдан аниқ экан, уларни мактабларимиз тажрибасида тарих ўқитиш амалиётидаги аҳволи қандай?

¹ Халқ сўзи газетаси. 1997 йил. 27 июнь.

Бу борада Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри мактабларида ўрганишга молик бўлган қатор илгор тажрибалар мавжуд. Тошкент шаҳар 42 – сон мактаб – гимназиянинг тарих ўқитувчиси Татьяна Дмитриевна Григорьева, Ҳамза туманидаги 161 – мактабдан Габитова Роза, Тошкент вилояти, Янгиобод шаҳар 1 – сон мактабидан Галина Ивановна Кукукушкина ва кўплаб бошқа тажрибали тарихчи ўқитувчилар дарс ва синфдан ташқари машғулотлар давомида ўқувчиларнинг фуқаролик ҳис – туйғуларини тарбиялаб, ўз ватанларига содиқ ёш авлодни тарбиялашда, бир мунча ижобий натижаларга эришмоқдалар.

Бироқ, мазкур муаммо юзасидан кузатилаган дарсларимиз ва ўзимизнинг кўп йиллик мактаб тарих ўқитувчиси сифатидаги педагогик фаолиятимиз бу борада таълим – тарбия ишларимизни янада самарали амалга ошириб боришимизда қатор илмий – услубий ва амалий муаммоларни ҳал этиш лозимлигини яққол кўрсатмоқда. Ана шундай муаммолардан бири табиийки, тарих ўқитувчиси қўлидаги дастур ва услубий ўқув қўлланмаларидир.

Аксарият ҳолларида мукамал дастур ва услубий қўлланмалар ўқитувчилар олдида қўйилган жамийки таълим – тарбия муаммоларини амалга оширишда қўл келади. Афсуски, Ўзбекистон тарихидан мавжуд бўлган ана шундай услубий қўлланмаларнинг айримлари тарих дарсларида таълим – тарбия ишларининг катта умумдавлат аҳамият касб этиши хусусида баландпарвоз гаплар билан бошлансада, амалда улардан замонавий тарих дарси учун арзигулик масалада фойдаланиш мумкин эмас.

Шу жоиз кўпгина мактаб ўқитувчилари, айниқса педагогика олий ўқув юртлари ва университетларимизнинг тарих факультетларида тарих ўқитиш методикасидан дарс берадиган методист ўқитувчиларимиз мактабда, 4 ва 5 курсларда педагогик амалист жараёнида тарихнинг турли курсларидан дарс берадиган талабаларимиз чор – ночор шўролар истибдоди даврида марксча – ленинча, мафкура асосида яратилиб, Республикамиз ўз истиқлолига эришганидан кейин фақат айрим сатрларда "истиқлол" иборасини қўшиб ёзилган "тарих ўқитиш методикасидан қўлланма"лардан фойдаланишга мажбур бўлиб қолганлар,

Маълумки, Президентимиз Ислом Каримов саъи – ҳаракатлари ва ЮНЕСКО қарори билан 1996 йил СОХИБКИРОН Амир Темур йили деб эълон қилинди. Амир Темурнинг 665 йиллигини бутун дунё жамоатчилиги кенг нишонлади. Нафақат Амир Темур Ватани Ўзбекистонда балки бутун дунёда унинг шахси, билимдон давлат арбоби, ҳарбий стратег, дипломат, Қуръони Каримни ниҳоятда қироат билан ўқувчи, ислом пешволарининг буюк ҳимоячиси, эрк севар, доно, қурувчи

меъмор ва бошқа сифатлари атрофлича таҳлил этилиб, унинг жаҳон халқлари тарихида тутган ўрни одилона илмий жиҳатдан асослаб берилди. Ўзбекистонимизда ҳам Амир Темур ҳаётига бағишлаб қатор илмий—назарий конференциялар бўлиб ўтди, тўпламлар, тезислар, алоҳида бадиий асарлар, спектакл ва кинолар намойиш этилди. Бироқ ана шу тарихий ҳақиқат асосида ўқилган маърузалар матнлари, тўпламлар, илмий ахборотлардан мактаб тарих ўқитувчиси 45 минутлик дарс жараёнида қандай фойдаланиш керак деган масала Республикамиз матбуотида илмий—методик ва дидактик жиҳатдан мутлоқ ўз аксини топмади. *Ҳолбуки*, тарих дарсларида Амир Темур мавзусини ўтишда СОХИБҚИРОН шахс тимсолида ёшлар тарбиясига комплекс ёндашиш, айниқса уларда ҳарбий ватанпарварлик, маънавий қадриятларимизда чуқур иззат ва эҳтиром муносабатида бўлиш, шу муқаддас заминда яшаб ижод этаётганлигимиз ва шу табаррук ватаннинг фуқароси эканлигимиз билан фахрланиш сифатларини камол топтиришдаги ролини беқиёс улуғлиги ҳеч кимни ажаблантирмайди.

Тарих дарсларида фуқаролик тарбиясини собитқадамлик билан амалга ошириш учун ўқитувчи ўзининг ихтиёрида мавжуд бўлган объектив имкониятлардан мақсадга йўналтирилган ҳолда фойдаланиши лозим. Булар:

а) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг "Фуқароларнинг бурчлари" деб аталган 2—бобидаги моддалар талабларни дарс жараёнида муттасил амалга ошириб бориш;

б) Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг "Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар" (49—модда) ва "Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар" (50—модда) талабларни фуқаролик тарбиясини амалга ошириб боришда ҳар доим диққат марказида бўлмоғи керак;

в) Президент Ислам Каримов асарларида қўйилган муаммога оид кўрсатма ва йўл—йўриқлардан тарих дарси ва дарсдан ташқари машғулотлар давомида кенг фойдаланиб бориш. Яна шуни ҳисобга олиш лозимки, тарих ўқитувчиси ҳуқуқий тарбия бобида ҳукуматимиз томонидан чиқарилаётган. Ҳуқуқий норматив ҳужжатларни тезкор равишда ўрганиб, ўзининг методологик фаолиятида улардан келиб чиқадиган талабларни зудлик билан ёшларимизга етказиш, уларда ҳуқуқий билим ва савияларини давр талаби даражасида такомиллашиб, шаклланиб боришига ва улардан ҳар бир талаба ўзининг кундалик амалий фаолиятида мақсадга мувофиқ, фойдалана олишларига ундамоғи керак. Мазкур ўринда Ўзбекистон Республикаси 1997 йилнинг 25

июнида эълон қилинган президентимизнинг "Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида"ги фармонида қайд этилган энг долзарб масала — "Республикада ҳуқуқий давлат қурилиши йўлида олиб борилаётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохатлар ва бу борада қабул қилинган қонунлар моҳиятини аҳоли чуқур англаб етишига ҳар томонлама кўмаклашиш — давлат бошқарув, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари, ўқув юртлари ҳамда ҳуқуқшунос олимларнинг энг долзарб вазифалари" эканлигини атрофлича идрок этмоғи ва мазкур фармондан келиб чиқадиган кўрсатмаларни ҳар бир талаба онгига системали равишда сингдириб бормоғи керак;

г) Қолаверса, тарих ўқитувчиси ҳар бир дарс ва синфдан ташқари машғулотларда Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида"ги Қонунни оғишмай амалга ошириб бориб", таълимнинг инсонпарварлашуви, инсон қобилиятларини очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли — туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий қадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф — муҳит ўзаро муносабатларнинг уйғунлашуви:

— таълимнинг ижтимоийлашуви — таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда инсон маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш;

— таълимнинг миллий йўналтирилганлиги — таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урф — одатлари билан узвий уйғунлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятини сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш;

— таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга ўзининг фуқаролик бурчини шараф билан амалга ошириб бориши ва турмушга тадбиқ этмоғи лозим.

Фикримизча тарих ўқитишда миллий дастурнинг юқорида қайд этилган талабларини оғишмай амалга ошириб бориш ўз навбатида Президентимиз Ислоҳ Каримов алоҳида қайд этиб ўтганларидек, "Миллатимиз тарихи ҳақидаги ҳақиқат юртимизнинг фидойи, ўз йўлидан, маслағидан, сўзидан қайтмайдиган фарзандларига очилиши лозим. Билишимиз шарт

ТАЪЛИМ — ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ТАРИХ ЎРГАНИШГА ИНТЕГРАЦИОН ЁНДАШИШНИНГ БАЪЗИ МУАММОЛАРИ

«Сифатли ўқув — услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, деб Қайд этилади миллий дастурда, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кадр — лар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчилик — лар сирасига киради»¹.

Дарҳақиқат, таълим — тарбия жараёнида ижтимоий — сиёсий, маънавий ва мафқуравий жиҳатдан етук шахсни камол топтириш муаммосини самарали ҳал этиш кўп қиррали жараён бўлиб, унда биринчи гада таълимни инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялаштиришга йўналтириш асосий омил ҳисобланади.

Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялаштириш гоёсини изчилик билан амалга ошириб бориш эса ўз навбатида ҳар бир ўқитилаётган фаннинг ёшлар дунёқарашларини шакллантиришга ҳос масалаларни маълум мақсадга йўналтириш, мазкур фаннинг ўқитиш методикасига тарихийлик элементларини киритишни, билишнинг диалектик жараёнини узлуксиз мантиқий алоқадорликда олиб бориш йўли билан амалга ошириб боришни тақозо этади.

Узоқ йиллар давомида олиб борган шахсий педагогик фаолиятимиз ва умуман жаҳон илғор педагогик тажрибаси шуни кўрсатадики, таълим жараёнига инсонпарварлик, демократик ва интеграцион ёндашиш педагогдан биринчи гада ҳар бир шахс — индивидда мантиқий тафаккур қобилиятини узлуксиз ривожлантиришга эришмоғи керак. Ўз навбатида ўқувчи ёшларда мустақил тафаккур этиш воситалари ва қобилиятларини ривожлантириб бориш лозим. Дарҳақиқат, буюк файласуф Лукреций айтганидек, одамларда ақл — идрок дунёни билиш билан ўсиб боради. Илм — фан, техника беқиёс ўсиб бораётган бугунги кунимизда келажаги буюк бўлган Ўзбекистонимиз учун муносиб мутахассис кадрлар етиштиришда ҳар бир ўқувчи ўз мулоҳазаларини назарий концепсиялар ва уни ўраб турган

¹ Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Тошкент. 1997. 97-бет.

кундалик реал амалий, ҳаётий мисоллар асосида аниқ фактлар воситаларида ифодалаб беришни тақозо этади. Гап шундаки, Республикаимизнинг бугунидаги таълим системасида мазкур муаммо ўз ечими йўллари топпаган. Шу жоиз Миллий дастурда, жумладан «ўқитувчилар, педагоглар ва тарбиячиларнинг каттагина қисми яхши тайёргарлик кўрмаганлиги, уларнинг билим ва касб савияси пастлиги жиддий муаммо бўлиб келмоқда, малакали педагог – кадрлар етишмаслиги сезилмоқда.., ўқувчиларда мустақил фикрлаш ривожланмай қоляпти, оқилна ҳаётий ечимлар қабул қилиш учун етарли тайёргарлик йўқ. 9–10 синфларни тамомлаган ёшлар мустақил ҳаётда ўз ўрнини аниқлай олмайди. Уларда ўзларига ишонч шакланган эмас. Ўқув дастурларида маънавият ва ахлоқ асосларини ўргатувчи, иқтисодий, ҳуқуқий, эстетик билимларни берувчи фанларга етарлича ўрин берилмаяпти» деб қайд этилади. Худди мана шу ўринда инсоннинг мантиқий тафаккурида инсонпарварлик, демократия ва интеграция тушунчалари канчалик ўрин олиш унинг келажақдаги фаолиятини (ўқиш, ишлаш, яшаш, одамлар билан ўзаро муносабатда бўлиш, теварак атрофда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга ўз муносабатини билдиришда, Ватан тараққиёти йўлида ўз орзу – умидларини амалга ошириш ва х.к.) белгилашда муҳим рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг IX – сессиясида «Таълим тўғрисида» ва «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур тўғрисида»ги тарихий қонунлар қабул қилинганлиги муносабати билан республика даврий матбуотида жуда кўп мақолалар, радио ва телевидение каналларида эшиттиришлар, давлат аҳамиятига молик бўлган бу тарихий ҳужжатларни ўрганиш бўйича махсус курслар ишлаб чиқилиб, эълон қилинди.

Шу жоиз Олий ўқув юртлари, Академик лицей ва коллежларда Ўзбекистон халқлари тарихи, жаҳон тарихи, давлат ва ҳуқуқ асосларини ўрганишда, айниқса, Президент Ислон Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асари юзасидан махсус курсни ўрганишда «ўтган йилларнинг мантиқи бизни ҳозирги кунда учта асосий саволга мурожаат қилишга ундаётганлиги;

- а) хавфсизликни қандай сақлаб қолиш лозим?
- б) барқарорликни қандай таъминлаш даркор?
- в) тараққиёт йўлидан собитқадам ривожланишга нималар ҳисобига эришиш мумкин? Деган архиактуал саволларга тўғри жавоб топиш мустақил Ўзбекистонимизнинг порлоқ келажагини таъминлайдиган ҳаракат дастури бўлиши лозимлигини онгли равишда идрок этиш ва ўрганишжараёнида ўқувчиларни юқорида қайд этилган ҳар бир муаммо юзасидан атрофлича

назарий ва амалий билимлар билан қуроллантиришга имкон беради. Ҳуқуқчиларга мазкур асарнинг моҳиятини самарали тушунтириб бериб, ундан келиб чиқадиган қонун – қоидаларни уларнинг шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишини таъмин этиш учун биринчи гада шу асардан махсус курс ўқиётган ўқитувчиларнинг ўзини асарда қўйилган муаммолар ва уларнинг ечими хусусидаги илмий – назарий концепсияларни атрофлича комплекс идрок этишлари тақозо этади. Мазкур ўринда асарда айниқса тарих таълимига бевосита хос бўлган қатор концепсион фикрлар мавжуд. Жумладан, муаллиф минтақавий моҳаролар хусусида фикр юритганларида: «Тарих ўз хукмини чиқарар экан, ҳамма вақт шolini курмақдан ажратади ва гаразли, ҳудбин мақсадларни кўлаб, халқ манфаатларини ниқоб олувчи шахсларнинг ўзларини оқлаш учун келтирадиган кибр – ҳаводан иборат далилларини қабул қилмайди. Миллионлаб кишиларнинг тақдирини хавф остида қолар экан, буни ҳеч қандай мақсад билан оқлаб бўлмайди,» деган хулосалари масаланинг қўйилишини ҳар томонлама тарихий аспектда тафаккур этишини тақозо этади. Худди шунингдек, муаллифнинг «Диний экстремизм ва фундаментализм» хусусида фикр юритиб қилган қуйидаги назарий хулосалари ҳам Марказий Осиё ва айниқса Ватанимиз тарихининг турли даврларида дин билан алоқадорликда содир бўлган ноҳуш воқеалар тафсилотларини атрофлича ўргангандан кейингина қилинган, тарихий асосга эга бўлган таҳлилий хулосалари эканлигининг яққол илмий – назарий ифодасидир. «Биз, деб ёзади Президент Ислоҳ Каримов, дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий рухий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий мерослардан баҳраманд қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар хокимият учун курашишга йўл қўймаймиз. Чунки бу холи давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф – хатар деб ҳисоблаймиз» (44 – бет).

Асарнинг «Этник ва миллатлараро зиддиятлар» бўлимини самарали ўрганиш ва бу бўлимдаги назарий хулосалар ҳам халқимиз тарихининг кўп машаққатли даврларининг чуқур таҳлилий тафаккуридан келиб чиққандир. Мазкур ўринда тарих ўқитувчиси авваламбор ўзига бутунги Ўзбекистон Республикасининг полиэтник (кўп элатли) давлат эканлигини асарда кўрсатилган қуйидаги аниқ тарихий фактлардан олади ва асарни самарали ўрганиш жараёнида дидактиканинг жаҳон амалиётида синалган шакли – предметлар аро алоқа боғлашга, аниқроғи Ўзбекистон тарихи ва жаҳон халқлари тарихи билан узвий боғлаб ўрганишга алоҳида эътибор беради. Шу мақсадда асардан қуйидаги фикрлар назарий хулосалари билан тўла ўзлаштирилиши лозим:

а) Ўзбекистон Республикасида асосий миллат — ўзбеклар билан бир қаторда ўз маданият ва анъаналарига эга бўлган юздан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилишади. Уларнинг мамлакат аҳолиси умумий таркибидаги улуши 20% дан ошиб кетади» (72 — бет).

б) «Чор Россияси, сўнгра эса Совет давлатининг аниқ мақсадга қаратилган миграция сиёсати Марказий Осиё минтақаси аҳолисининг полиэтник таркиби янада хилма — хил бўлишига олиб келди.

Ҳозирги кунда совет тузумидан кейинги Марказий Осиё давлатлари ҳудудида 100 дан ортиқ миллат ва элат яшамоқда. Қарийб 20 миллат вакиллари минтақага Сталин қатағонлари натижасида сургун қилиб кўчирилганлар сифатида келиб қолганлар

Минтақадаги этник — нуфус вазияти ҳам таҳлил омилидир. Турли даврларда унга мустамлакага айлантириш, 20 — 30 йиллардаги саноатлаштириш, халқларни депортация қилиш ва мажбурий кўчириш, урбанизация жараёнларининг фаоллашуви ва бошқа омиллар таъсир кўрсатган. Буларнинг ҳаммаси янги мустақил давлатларга мерос бўлиб қолди. Шу туфайли миллатлараро ва элатлар ичидаги ўзаро алоқалар муаммолари стратегик аҳамиятга эга бўлиб бормоқда ва минтақада давлатлараро муносабатларни йўлга қўйишда алоҳида эътибор беришни талаб қилмоқда.» (76 — 77 бетлар).

в) «Оғир синов йилларида, урушлар ва Сталин қатағонлари йилларида Ўзбекистон ҳудудига келиб қолган айрим кишилар, оилалар, хатто бутун — бутун халқларни ҳам қуршаб олган илк муносабат, самимият ва ғамхўрлик, ўзбек халқига мос бўлган бағрикенглик, инсоний меҳрибонлик ва ўзгалар қайғусига шерик бўлиш, очиқкўнгиллик ва меҳмон дўстликнинг ёрқин намоиши бўлди.

Ўзбеклар қийинчилик йилларида ўзлари емай, болаларига едириб — ичирмай мутлақо бегона, аммо ёрдамга мухтож одамлар билан топганларини баҳам кўрдилар. Ўша оғир йилларда турли миллатларга муносиб бир эмас ўнлаб етим болалар шундоқ ҳам кўп болали ўзбек оилаларида янги ота — она меҳрига қондилар. Бутун бир халқ ана шундай юксак олижаноблик ва маънавий фазилатларни намоиш этганлиги ҳақидаги мисоллар тарихида ҳам топилади. Ўзбекистон ўз тарихида ана шундай саҳифалар бўлганлиги ва ҳозир ҳам борлиги билан фахрланади. Халқимиз ва давлатимизнинг тарихий хотирасида антисемитизм, ирқчилик ва ўзга миллатга, ўзга халққа менсимасдан, ҳурматсизларча муносабатнинг бошқача шакллари намоён бўлган шармандали саҳифалар йўқлиги билан фахрланади (80 — 81 бетлар).

Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асаридан келтирилган бу илмий — назарий концепсион фикрлар тарих ўқитувчисининг илмий — методик маҳорати билан предметлар аро алоқа боғлаш жараёнида, жумладан Ўзбекистон халқлари тарихидан келтирган қуйидаги аниқ тарихий фактлар билан диалектик равишда мантиқан бойитилади ва мустахкамланади.

Чор Россиянинг «Низом»и рус аҳолисини Туркистонга кўчириб келтириш йўли билан ўлкани руслаштириш харакатини қонуний мустахкамлаб, унга сиёсий тус берди. Кўчиб келувчиларга 10 десятинадан кам бўлмаган ер ажратиш белгиланди. Туркистонга келиб ўрнашиш ва ер — мулкига эга бўлиш фақат насроний динининг Православ мансабига берилди. 1886 йили «Низом»га кўра Туркистонга кўчиб келувчиларни танлаш ва жойлаштириш тартиблари белгиланди.

Рус мужиклари Россиянинг қора тупроқли марказий ҳудудларида ер такчиллигидан оч — яланғоч кун кечирар эдилар. Ана шу иқтисодий азоб — уқубатдан қутилиш ва рус мустамакаси бўлган Туркистонда бойиш учун ҳам бу ерга тўғтовсиз оқиб келмоқда эдилар. Туркистон темир йўлининг қурилиб, ишга туширилганлиги эса, бу жараёни янада тезлаштирмоқда эди. Натижада 15 йил давомида, яъни 1875 — 1890 йиллар орасида Туркистонга Россиядан 1300 оила кўчиб келиб, улар ўлканинг энг унумдор ва серсув ерларида 19 қишлоғини ташкил этдилар. Худди мана шу вақтда рус мустамакачилари «рус деҳқонларининг экин майдонларини ёввойи ҳайвонларнинг пойхон қилишидан ҳимоя қилиш учун» баҳонаси билан рус қишлоқлари мужиклари ёппасига қуролантириш лозим деб топдилар ва бу режани зудлик билан амалга оширдилар. Аслида бундай тадбирдан кузатилган мақсад ҳар эктимолга қарши маҳаллий халқ ғалаёнини қурол кучи билан бостиришда бошқа нарса эмас эди. Архив ҳужжатларида қайд этилишича, 1891 — 1892 йилларда Россияда авж олган очарчилик натижасида Туркистон ўлкасига кўчиб келувчи русларнинг сони бир неча баробар ўсиб кетган. Натижада, биргина 1891 — 1892 йилларда Россиядан кўчиб келган руслар ўлкада яна 25 рус қишлоғини ташкил этдилар. Бундай ҳол маҳаллий деҳқонларнинг ижтимоий — иқтисодий ахволига ўта салбий таъсир кўрсатди. Она тупроғида яшаб туриб, серхосил ер майдони ва сувдан фойдаланишдаги дискриминация маҳаллий халқ билан келгинди мужиклар орасида қатор социал қарама — қаршиликларни келтириб чиқарар эди. Мана шу шароитда Туркистон харбий округи штаби томонидан «Туркистанская ведомость» газетасида буюк рус миллатчилиги руҳида тайёрланган кўрсатмалар

узлуксиз чоп этилиб турилар эди. Жумладан, 1882 йилда ана шундай хабарлардан бирида шундай деб ёзилган эди: «Барибир, ўлкада содир бўлаётган воқеаларни қачондир очиқчасига тан олиб, айтадиган пайт келади. Бизнинг асосий вазифамиз биринчи гада ўлкани руслаштиришдир. Шу кунга қадар қирғизлар яшаб келган жойлар эндиликда рус давлатиникидир. Шундай экан, эндиликдаги вазифамиз кучиб келаётган руслар саъи-ҳаракати билан маҳаллий халқни ўлкадан сиқиб чиқариш ёки батамом қириб ташлаш дан иборат бўлмоғи керак». Тарих таълимида интеграцион ёндашиш методикасини амалга ошириш, яъни тарих таълимининг ўқувчилар онгига ягона бир бугун жараён тарзида шакллантириб бориб, бир йўналишда комплекс равишда бошқариш Президент Ислом Каримовнинг истиқлолимиз муваффақиятларини адабиётга мустаҳкамлаш ва унинг истиқболларини белгилаб берган асари «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли»ни ўрганишда ҳам ажойиб ижодий, бир вақтда тарих таълимини истиқлолимиз ютуқларини мустаҳкамлаш учун таъсирчан хизмат қилишга йўналтиришда янги тарихий даврни бошлаб берди.

Гап шундаки, Президент Ислом Каримов ўз истиқлолига эришган Ўзбекистоннинг ўз тараққиёти йўлини белгилашда ҳам масалага том маъносида тўла интеграцион ёндашди. Ёш давлатимизнинг тараққиёт йўлини белгилашда бугунги кунда тараққиёт этган жаҳон мамлакатларининг давлатчилик тажрибаси ҳар томонлама таҳлил этилиб, ўрганиб чиқилди. Булар ривожланган мамлакатлар АҚШ, ФРАНЦИЯ, АНГЛИЯ, ГЕРМАНИЯ, ЯПОНИЯ, ва бошқа давлатлар. Бу борада Президентимиз Ислом Каримов ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида шундай ёзади: «Туркиянинг тажрибаси, унинг иқтисодиётни ислоҳ қилиш йўли, бизга ўхшаш этник – маданий шароитларда давлат билан дин ўртасида уйғун муносабатларга эришишдаги ютуқлари ўзимизнинг ижтимоий – иқтисодий ва давлат – ҳуқуқий тараққиёт йўлимизнинг белгилаш чоғида зўр қизиқишга моликдир» (шу асар 34 – бет).

«Ғарб олами билан ҳамкорлик қилиш, деб ёзади Президент Ислом Каримов замонавий технологиялар, инвестицияларни sanoatнинг етакчи тармоқларига жалб қилиш, .. банк ва бошқарув соҳасида мутахассислар тайёрлашда, хорижий қонунчилик иажрибасини ўрганишда кўмаклашиш муҳимдир» (шу асар 36 – 37 бетлар). Нихоят, Президент Ислом Каримов Республикамиз тараққиёти истиқболларини белгилаб, Ўзбекистонимизга хос беш тамойилни илгари сурди: биринчидан, иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги ва бунда иқтисодиётнинг мафкурадан ҳоли бўлиши

лозимлиги; иккинчидан, давлат бош ислохотчи эканлиги; учинчидан, қонун ҳамма нарсадан устун туриши керак; тўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсат. «Биз ўзимизнинг шароитимизда .. кўп болали оилаларга, қарияларга, бечораларга мадад бермасак, ҳамма нарса портлаб кетади, ҳеч қандай бозор ва ишбилармонлик бўлмайди». «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» (5–6 бетлар); бешинчидан, бозор иқтисодига босқичма – босқич ўтиш.

Табиийки, тарих ўқитувчиси бу беш тамойилнинг ҳар бир бандига батафсил тўхтаб ўтади ва уларнинг моҳиятини ўқувчилар томонидан атрофлича ўзлаштириб, олишларига, уларнинг тарихий билим кўламлигини янада кенгайтиришга эришади. Мазкур ўринда ўқитувчи давримиз талабларидан келиб чиқиб тарих таълими мазмунига интеграцион ёндашишда турли тарихий даврларга таалуқли концепцион назариялардан фойдаланиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон халқлари тарихидан ўқувчиларга маълум бўлган мавзу «Ўзбекистонда ислом динининг ёйилиши» ўрганилади. Маълумки, мазкур мавзунинг ўрганиш жараёнида ўқувчилар диққат – эътиборлари исломнинг беш фарзидан бир кам таъмин этилган мўмин – мусулмонларга Оллоҳ йўлида эҳсон қилиш фарзи алоҳида ўқтирилади. Мазкур ўринда ўқитувчи масалага интеграцион ёндошиб, Ўзбекистон тараққиётининг «ўз йўли»да қайд этилган бешта тамойилдан тўртинчиси – кучли ижтимоий сиёсат юргизиш бўлиб, исломдаги фарзлардан бирини ўзида тўла ифода этганлигини кўрсатиб ўтади. Ўқувчиларга Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсатнинг моҳиятини интеграцион усул билан атрофлича тушунтириб боришда дарс давомида ўқитувчи томонидан Қуръони Каримнинг «ал бакара» сураси (261 – оят)дан қуйдаги оятни ўқиб бериш, унинг мазмунини ўқтириш дидактик жихатдан айни муддао ва катта таълимий самара касб этади. Оятда қуйдагилар баён этилган: «Ўз молларидан Оллоҳ йўлида садақа қилувчилар учун бериладиган савоблар учун берилаётган савоблар гўё бир бўғдой донаси экилганда еттита сунбула бошоқ чиқарса – ю, ҳар бир сунбулада юздан буғдой хосил бўлганидек, битта қилинган садақа учун ҳам 700 баробар кўп савоб ато қилинур. Оллоҳ баъзи сохиби эҳсонларга бундан ҳам кўпроқ савоблар ато қилиш мумкин, чунки у кенг ва доно зотдур». Исломиётнинг қатъий қоидалари берилиши лозим деган сўроққа ҳам аниқ жавоб беради. Унда айтилишича қатъий қоидаларнинг қуйдаги тоифадаги кишилар ҳақли ҳисобланадилар: – оддий ҳаёт кечириш учун маблағ йўқ фақиру, мискинлар; – қарзини тўлай олмай, қийналиб юрган қарздорлар; – мусофирликда камбағаллашиб қолганлар; қатъий қоидаларнинг биринчи навбатда қариндошлик алоқалари бор кишиларга, қўни – қўшни, маҳалла –

қуйга бериш тавсия этилади. Президент И.Каримов ўзларининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида аҳолини қайси категорияларига биринчи гада ижтимоий ёрдам кўрсатиш лозим? Деган масалага бу борадаги илгари мавжуд бўлган текисчилик усули, яъни боқимандаликни танқид қилганлар. Мазкур асарда алоҳида қайд этиб ўтилганидек, «Энг кам иш хақи ва персиялардан солиқ олинмайдиган бўлди; бошланғич синфлар ўқувчилари ва ёлғиз пенсионерлар учун бепул нонушталар, 2 ёшгача бўлган болалар учун бепул овқат, барча мактаб ўқувчилари ва талабалар учун овқатни арзонлаштириш каби имтиёзлар берилди.

Кўпгина тоифадаги фуқароларга турар жойи шахсий мулк қилиб бепул берилди, баъзи турдаги коммунал хизматлар ҳақини тўлашда янгиликлар жорий этилди.(123). Президент Ислом Каримовнинг Вазирлар маҳкамасининг 1997 йилда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш якуналари ҳамда Ўзбекистон иқтисодиётини 1998 йилда ислох қилишнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисдаги маърузасида алоҳида қайд этилганидек «Мамлакатимизда амалга оширилаётган кучли ижтимоий сиёсат барпо этилган аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофаза тизими, ижтимоий таъминот ва серфарзанд оилаларга ёрдам тизимининг ислох қилингани жамиятимизда фуқароларнинг даромадлар бўйича қутбларга ва гуруҳларга ортиқча бўлинишининг олдини олди, аҳолининг қашшоқлашувига йўл қўймади.. Илк бор биринчи синф ўқувчилари ўқув қуроллари билан, камхарж оилаларнинг биринчи синфларида (бошланғич синфларида) ўқийдиган фарзандлари қишки кийим – бош билан таъминланди. Мактабга олий ўқув юрти ўқитувчиларнинг турмуш шароитини ва мавқеига ҳақ тўлашни яхшилаш борасида муайян тадбирлар амалга оширилди» (Тошкент оқшоми, 1998 йил 27 феврал, №23). Мазкур ўринда Президент Ислом Каримовнинг 1999 йил 2 февралда «Туркистон» газетаси муҳбирига берган интервьюсидаги умуминсоний қадриятларимизга хос миллий сифатларимизни яна бир бор эслатиб ўтган фикрларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш айна муддаодир. «Эркин фуқаролик жамиятига, деб кўрсатади И. Каримов, дунёдаги кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарини ривожлантира бориб етиб келган. Бундай жамиятни кўриш учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларини ижодий ўрганиб, ўз – заминимизга тадбиқ этиш лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хосилигимизни, ҳаминша иймон – эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни шам сақлаб, юксалтириб боришимиз зарур».

Президент Ислом Каримов мазкур интервьюсида миллий

қадриятларимиз хусусидаги фикрини баён этар экан эркин фуқаролик маънавиятининг асоси бўлмиш миллий маърифатимизнинг доимо диққат эътиборимизда бўлиши лозимлигида тўхтаб, «одамларда маърифатпарварлик ғояларини тарбиялаш, мактаб – маориф тармоқларига хомийлик, савобталаблик каби эзгу хусусиятларни кўпайтириш зарур» лигини алоҳида қайд этиб ўтди ва бу борада ўзбек зиёлиларининг умуминсоний – маънавий анъанавий тажрибалардан кенг фойдаланишимиз зарурлигини кўрсатди.

«Асримиз бошларида, деб қайд этди Президент Ислом Каримов, жадидларнинг ўз ҳисобидан мактаблар, кутубхоналар, қироатхоналар, театрлар, рўзномалар, ташкил этганликларини, уларни Туркистон болаларига бепул тарқатганликларини бир эслайлик. Нахотки, бугун юртимизда ана шундай саховат булоқлари қуриб қолган бўлса! Ишончим комилки, бундай фидойи, сахий инсонлар диёримизда кўплаб топилади». (Туркистон газетаси. 1999 й. 2 февраль).

Ўқитувчи тарих таълимида интеграцион ёндашмоқни давом эттириб бориб, ўқувчиларга Мустақил Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсат тушунчаси ва унинг мазмунини баён этар экан, тарихда қайд этилган ҳозирги замон тараққий этган мамлакатларидан бири – Буюк Британиянинг энг янги тарихи билан, аниқроғи асримизнинг 80 – йилларидаги тарихи ва унда «Темир хоним», «Тетчер эраси» каби номлар билан машхур бўлган даврда консерваторлар йўлбошчиси Маргарет Тетчернинг ҳокимият тепасида турган даври – «Тетчеризм» билан айниқса унинг қуйидаги беш принципи билан атрофлича таништириш, Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг ўзига хос беш принципнинг ишлаб чиқишда жaxon етакчи мамлакатларининг XXI – аср бўсағасидаги давлатчилик фаолиятини механик равишда кўр – кўрона эмас, балки уларга Ўзбекистонимизнинг ўзига хос миллий хусусиятларидан келиб чиқиб ижодий зарур бўлган ҳолда эса танқидий муносабатда ёндошиб, ўқувчиларга чет эл давлатчилиги назариясига тахлилий тафаккур муносабатларида бўлиш кўникмаларини фаол ва системали равишда шакллантириб боришга эришмоғи керак. Мазкур ўринда «Тетчеризм»нинг қуйидаги беш принципини дарс жараёнида талабаларга мустақил тахлил этиш ва «Тетчеризм»нинг Президент Ислом Каримов Ўзбекистоннинг тараққиёт йўлининг беш принципи билан қиёсий таққослаштириш йўлида қилинган методик усулини келтирамиз:

1. «Гуллаб – яшнаётган ҳар қандай иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи хусусий тадбиркорлик бўлиши керак; 2.

Давлатнинг иқтисодий ҳаётга аралашуви минимум даражага тушиши лозим; у асло хусусий ташаббусларни бўлмаслиги керак; 3. Барча меҳнатга қобилиятли фуқаролар ўзини ўзи таъминламоғи керак. Давлат ва хайрия ташкилотлари ўз айбисиз ишлаш имкониятидан маҳрум бўлиб қолган меҳнатга қобилиятсизларга ёрдам кўрсатади. Шунга кўра, давлат ижтимоий дастурларидан воз кечиш ёки уни энг паст даражага тушириш лозим. (Т.Т.) 4. Давлат баланслаштирилган танқисликсиз бюджетга эга бўлиши керак. Унинг энг муҳим қисмини барча аҳоли даромадига биноан тўлайдиган солиқлар ташкил этади. Иқтисодий тартибига қатъий риоя қилиб, харажатларни камайтириш зарур. 5. Касаба уюшмалари меҳнатқашлар манфаатини қонуний воситалар билан химоя қилишга ҳақли, бунда бошқа одамларнинг манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Шунинг учун ҳам жамиятга зарар етказадиган иш ташлашлар ўтказиш ҳуқуқи чекланиш лозим».

Ўзбекистоннинг истиқлол даври ижтимоий – иқтисодий сиёсатини, ёки бошқача қилиб айтганда Ўзбекистонимизнинг давлатчилиги тарихини жаҳонда илмий – техник инқилоб ватани бўлган Буюк Британиядек мамлакатнинг энг янги тарихи билан таққослаб ўрганиш ва ўқувчилар олдида бу минни давлатнинг ижтимоий – иқтисодий сиёсатидаги принципларни интеграцион метод билан таҳлилий тафаккур этишга йўналтириш ўз навбатида ёшларимизда ҳар қандай тарихий воқеа ва ходисани атрофлича идрок этиш қобилиятларини шаклланиб боришига катта имкониятлар яратиб беради. Ҳар қандай жамиятда янги типдаги давлат қуришда гарчи биринчи гада шу алоҳида олинган ҳудуддаги халқни, миллатнинг хохиш – иродасини ўзида акс этирадиган давлатни қуриш жараёнида мазкур халқ маънавияти, маърифати, маданияти, мафқураси ва тарихига кўп соҳадан мос бўлган бошқа давлатнинг босиб ўтган давлатчилик тарихи билан атрофлича танишиб чиқиш, табиийки ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан фойдадан холи бўлмас. Шу нуктаи – назардан қараганда ёш Ўзбекистон Республикаси мустақил Туркия Республикасининг асосчиси Мустафо Камол Отатуркнинг 1921 йил 20 ноябрида сўзлаган нутқида шўролар Иттифоқида «дини бир, эътиқоди бир қардошларимиз бордир. Уларга ҳомийлик қилишга тайёр бўлишимиз шарт. Миллатларимиз ўртасидаги маънавий кўприкларни мустахкамлаш зарур. Тил бир кўприқдир. Эътиқод бир кўприқдир. Тарих бир кўприқдир» деган хулосаларини ҳисобга олиш ҳам фикримизча мустақил Ўзбекистонимизда фойдадан холи бўлмас.

Бугунги Туркия Республикасининг асосчиси Ғози Мустафо Камол Отатурк (1881 – 10.11.1938)нинг Туркияни мустақил давлат холига келишида ҳаракат дастури бўлган унинг тамойиллари

умуман XX асрда давлатчилик назариясида ўзига хос янги даврни бошлаб берди.

Отатуркнинг турк жамиятини миллий асосда қайта қуриши учун икки асосий мажбурияти бор эди.

Биринчиси — Туркиянинг парчаланишдан ва ажнабийлашуvidан сақлаб қоладиган миллий истиқлол харакатини огишмай амалга ошириш, миллий давлат қуришга эришиш;

Иккинчиси — Туркиянинг ривожланган Ғарб халқларига кўра йўқотган юз йиллик тараққиётга қайтадан эришиш учун керак бўлган сифат ва жадаллик билан замонавийлашиш, бошқача қилиб айтганда ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида Ғарб цивилизациясига эришиш. Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда Мустафо Камол «1923 йилнинг 29 октябрида Туркия Давлат бошқарувининг янги тизимини — Туркия Республикасини жорий қилди. Мамлакат тараққиётининг устувор йўналишларини белгилаб берувчи олти таможилни ишлаб чиқди. Шу таможиллар асосида давлат бошқаруви тубдан ўзгартирилди, сиёсат, иқтисод ва маданиятнинг барча жабҳаларида чуқур ислохотлар ўтказилади. Отатурк ислохининг мохияти ва пировард мақсади миллий анъаналарга пуғур етказмаган ҳолда мамлакатни жаҳоннинг тараққий этган давлатлари даражасига олиб чиқишга қаратилган эди»¹.

Нихоят, ўз истиқлолига эришган ўзбек халқи ўз Президенти Раҳбарлиги остида миллий давлатчилигимизнинг ўзига хос ва мос йўли билан буюк келажак сари дадил қадамлар билан бораётганликларини аниқ амалий фактлар мисолида кўришга мувофиқ бўлдилар. Дарҳақиқат, шўролар даврида жаҳон тарихининг энг янги даврини ўрганишда талабаларга тарихий жараённи кўпинча бир ёқлама баён этиб келиб, тарих тахлилига интеграцион ёндашиш принципларини батамом бузиб келдик. Масалан, ҳозирги кунга қадар биз мавжуд бўлган дарслик асосида энг янги тарих курсида «XIX аср охирида Хитой» мавзусини ўтар эканмиз 1899 йилга келганда Хитой капиталистик мамлакатлар таъсир доирасига бўлинганлиги уқтириб Хитойнинг Янцзъ хавзаси Англия, Юньань Франция, Шаньдун Германия, Манжурия ва унга дахил ҳудудлар Россия, Фуцзянь ва Корея эса Япония таъсир доирасига бўлиниб кетиб Хитойдек буюк давлат деярли ўзининг мустақиллигини йўқотишгача келганлигини уқтирамиз. Шу билан бирга талабалар диққат — эътиборларини Хитойни чет эл империалистик мамлакатларининг таъсир доирасига бўлиниши даврида Тинч

¹ Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк. Тошкент — 1998 йил, 5 — бет.

океанда босқинчилик урушлари олиб бориб, Самоа ороларини босиб олиш ва 1893 йилда Гавай ороларини босиб олиб, уларни 1897 йилда аннекция этилишига эришганлиги сабабли ва ниҳоят, 1898 йилда Хитойни асоратга олишга қаратилган «Очиқ эшиклар» сиёсатини эълон қилганлиги ва бу сиёсатнинг мазмуни АҚШ капиталистик мамлакатларининг Хитойдаги таъсир доираларига ўтган хуудларда эркин савдо – сотиқ ишлари олиб бориб, Хитойда таъсир доирасига эга бўлган капиталистик давлатлар қандай тарифда солиқ тўлайдиган бўлсалар, (албатта у солиқлар ниҳоятда минимал бўлган) АҚШ ҳам ўшандай ҳажмда солиқ тўлашга эришганлигини уқтириб келмоқдамиз. Бу албатта АҚШнинг Хитой халқига нисбатан зўронлиги бўлганлигини ҳам алоҳида қайд этиб ўтамиз. Бироқ, Ўзбекистон халқлари тарихидан «XIX асрнинг охирида Ўзбекистон хонликлари» мавзусини ўтишда нима учундир Ўзбекистонга нисбатан XIX асрнинг охириги чорагида Россия босқинчлари томонидан ўта зўронликка асосланган, ҳеч қандай цивилизация рамкасига сиғмайдиган «очиқ эшиклар» сиёсатининг ваҳшиёна формалари қўлланилган деб айтамиз. Гап шундаки, шўролар даври тарихида Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинган эмас, балки у қўшиб олган», деган ҳақиқий тарихий жараёни бузиб талқин этилган концепсия мавжуд эди. Шунинг учун ҳам бу жараён шўро даври тарихчилари томонидан «прогрессив аҳамият касб этган» воқеа деб тарғиб этилганлиги жоиз Ўзбекистонга нисбатан «Очиқ эшиклар» атамаси ишлатилмаган. Юқорида қайд этилганидек шўролар даврида КПСС тарихидан етакчи мутахассис бўлган маҳаллий тарихчиларимиз Ўзбекистон янги тарихини яратишда шўролар мафкурасини садипок этиб, янги тафаккурга ўтаётганлигини жоиз тарих таълими баёнида интеграцион методни қўлаб, Россия империализми томонидан Ўрта Осиё халқларига нисбатан қўллаган ижтимоий – иқтисодий сиёсат «очиқ эшиклар» сиёсатининг нақадар ёввойи формаси эканлигини кўрсатаолмаётирлар. Бу борада кўп ҳолларда архивлардан келтирилган фактлар интеграцион таҳлилсиз бўлиб унинг шарҳлаш учун ўқитувчилардан катта таҳлилий тафаккурни талаб этади. Фактларга мурожаат қилайлик. Маълумки, 1867 йил 14 июлда рус подшоси Александр II Ўрта Осиёда босиб олинган хуудда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Туркистон генерал – губернаторлиги лавозимига генерал – адъютанг фон Кауфман тайинланди. Рус подшоси томонидан фон Кауфманга берилган «Олтин ёрлик»га кўра деярли чексиз ҳуқуққа эга эди. Жумладан, у Туркистон ҳокими сифатида Туркистондаги рус манфаатларига қарши сиёсат юргизиш йўлида фаолият кўрсатадиган ҳарқандай давлатга қарши уруш ёки ўшандай ҳол содир бўлган вақтда сулҳ тузиш, ижтимоий – иқтисодий ва

сиёсий масалаларда мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга эди. Шунинг учун ҳам 1868 йил июнида Зирабулоқда Бухоро амири Музаффарнинг 14 тўп, 15 минглик отлик армияси ва 6 мингли пиёдалари устидан ғалаба қозонганидан кейин, ўша йил 23 июнида тузилган шартномада у рус подшосидан олган «Олтин ёрлик» асосида маҳаллий миллат — ўзбекларни мутлоқ оёқ ости қиладиган даражада мустақил ҳаракат қилди.

Кауфман Бухоро амиридан биринчи гада рус босқинчиларига қаршилик кўрсатгани учун 5000 сўм миқдоридан товон тўлашни талаб қилди. Иккинчидан энг унумдор ва суғориладиган серҳосил ерлар, шунингдек ҳарбий — стратегик ва иқтисодий жihatдан катта ахамият касб этадиган Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмини Россия мулки деб эълон қилди. Учинчидан рус савдогарлари амирликнинг ҳоҳлаган ҳудудида ҳоҳлаган товари билан ҳеч қандай тўсиқсиз савдо — сотиқ қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Улар амирлик ҳудудидаги ҳоҳлаган бозор, карвонсарой гузарда ҳоҳлаган махсулоти билан савдо — сотиқ қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Нихоят, тўртинчидан, Бухоро амири рус подшоси ҳоҳиш — иродасидан ташқаридан бирон чет мамлакат билан сиёсий, дипломатик ёки савдо — сотиқ қилиш ҳуқуқларидан батамом маҳрум этилиб, ўзининг рус подшосига сўзсиз бўйсунилишини тан олди. Бухоро амирлиги учун энг катта йўқотиш Зарафшон дарёси хавзасининг бўлиниши бўлди. Амирликдаги экин ерларининг кўпчилиги Зарафшон дарёсидан сув ичар эди. Мустамлакачилик даврида Зарафшон дарёси Самарқанд вилоятидаги 2782 кв.км. ерни суғориб, йилига 37.636.197 сўм даромад келтирган. Бухоро вилоятида эса 3750 кв.км. ер суғорилган. Бу ерларни суғориш учун амир олтин билан генерал — губернаторга ҳақ тўлаган. Россияни эса сув учун ҳақ тўлашга қурби етмаган. Ф.Поспеловнинг ёзишича, 1870 йилда Зарафшон водийсининг Бухоро амирлиги қисмида қурғоқчилик бўлиб, ота — оналар тирик қолиш мақсадида ўз фарзандларини бир коса унга сотганлар. Кўпчилик дехқонлар бор — йўғидан ажралганлар. («Туркистанское сельское хозяйство» журнали. 1912 йил, 6 — сон, 479 бет.) Бухоро амирлигига нисбатан бундай сиёсат ҳам шўролар даври манбашунослигида «Очиқ эшиклар» сиёсати деб аталмаган. Шу боис истиқлолимиздан кейин пайдо бўлаётган чиллаки тарих «дарслик» лари ҳам эски шўролар қолипи билан бориб, ҳамон Самарқанд шартномаси босқинчи руслар томонидан Бухоро амирлигига нисбатан айнан «очиқ эшиклар» сиёсатининг ҳар қандай цивилизацияни инкор этадиган ёввойи формаси эканлигини илмий асосда исботлаб беришга ожизлик қилмоқда. Худди шу нарсани 1873 йил 12

августиди рус босқинчи генерали Кауфман билан Хива хони Муҳаммад Рахимхон II Гандимиёнда имзоланган тенгсиз шартнома хусусида кўрсатиб ўтса ҳам бўлади. Гап шундаки, Гандимиён шартномаси асосида ҳам қуйи Амударёнинг ўнг соҳилидаги серхосил унумдор ерлар Россия мулки деб эълон қилинган эди. Рус савдогарлари Бухоро амирлигида бўлганидек, Хива худудида ҳам хоҳлаган жойда, ҳоҳлаган маҳсулоти билан маҳаллий ҳукуматга ҳеч қандай солиқ тўламасдан савдо-сотик қилиш ҳуқуқига эга бўлган эди. Бундан ташқари маҳаллий ҳокимиятдан ҳеч қандай рухсат олмасдан туриб савдо ёки саноат тармоқларини қуриш, улардан ўз хоҳишлари билан фойдаланиш мумкин эди. Яна шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, хонлик хусусида руслар томонидан қилинган жиноят маҳаллий қозилар томондан кўриб чиқилиб, жазоланиш мутлоқ ман этилган эди. Бундан ташқари хонлик рус босқинчларига 2 миллион 200000 сўм товон тўлаб, унинг устига ўзининг рус подшосининг вассали эканлигини мутлақ тан олдирилган эди. Кўриниб турибдики, мазкур ўринда ҳам руслар Ўзбекистон хонликларини босиб олиш жараёнида цивилизациялашган Фарбда Хитойга нисбатан қўллаган «очиқ эшиклар» сиёсатининг энг ёввойи формаларини жорий этганлар. Натижада халқ манфаати унинг маънавий қадриятлари батамом оёқ ости қилинган.

Юқорида қайд этганимиздек, маҳаллий тарихшунос олимларимиз мазкур масалани баён этишда ҳам ҳамон эски шўролар қолипидан саъди — пок чиқмаганлар. Бундай мисолларни яна кўплаб келтирсак бўлади. Ўз миллий истиқлолга эришган Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида тарих ўрганишга интеграцион ёндашув том маъносиди ёшларимизда миллий мафқурани фаол шакллантириб боришда ҳам улкан назарий ва амалий аҳамият касб этадиган жараёндир.

Бу муаммони ижобий ҳал этишнинг моҳияти яна шундан иборатки, Ўзбекистон Республикасининг бутунги давлатчилигини вужудга келишида баъзи бир оммавий ахборот воситаларида талқин этиб келинаётганидек, Ўзбекистон на Туркия ва на Англия, Хитой ёки Жанубий Корея ва яна бошқа давлатлар қурилиши структурасидан нусха олмасдан, у ўзининг дастлабки шаклланиш кунларидаёқ ўзининг «ўз истиқлол ва тараққиёт йўли»¹ миллий дастурига эга бўлган. Бу борадаги интеграция масаласига келсак, Ўзбекистон ўзининг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини кашф этиши билан жаҳон давлатчилиги қурилишида ўзининг бетакрор ўрнини эгаллагани билан абадийликка қолган. Шундай қилиб, тарих таълимига интеграцион ёндошиш — ўқувчилар билим савиялари ва тахлилий тафаккур

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992 йил.

қобилиятларини ривожлантириб боришда тарих ўқитиш методикаси фаннинг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни ва ролини тўғри белгилаш ва баҳолашда алоҳида аҳамият касб этади.

II – БЎЛИМ. НАМУНА ДАРСЛАРИ.

ТЕМУРНОМА ДАРСЛАРИ

1 – ва 2 – дарслар. Мавзу: XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ҳаёт.

Дарснинг режаси.

1. Амир Темурнинг шахси.
2. Илёсхўжанинг 1365 йилда Мовароуннаҳрга қарши ҳарбий юриши. «Жанги лой».
3. Самарқандда сарбадорлар ҳаракати. Давлат тузими. Ижтимоий – иқтисодий сиёсати.
4. Темур давлатининг ташкил топиши. Хулоса

Дарсни жиҳозлаш:

- а) XIV аср охири ва XV аср бошида Амир Темур давлати – ўқув харитаси.
- б) Халқ рассоми, профессор Малик Набиевнинг «Соҳибқирон Амир Темур» портрети.
- в) «Амир Темур жаҳон халқлари тасавурида» расмлар сериясидан кўргазмалар.
- г) Камолиддин Бехзод (1455 – 1535) Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига чизган «Самарқанд масжидини қуриш» номли миниатюрасидан кўрсатма.
- д) Амир Темур шахсига берилган салбий ва ижобий баҳолар баён этилган тарқатувчи дидактик материаллар.
- е) Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 декабрь қарори; 1996 йилни «Амир Темур йили» деб эълон қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 26 декабрь фармони.
- ж) Темур тузуклари, Тошкент, «Матбаа» бирлашмаси, 1991 йил. Амир Темур ўғитлари, Тошкент, «Наврўз», 1992 йил.
- з) Амир Темур сиймоси бадиий адабиётда: – Ойбек, «Амир Темур» – дostonидан парчалар. «Шарқ юлдузи» – 1990. 10. – А.Ориф, Темур – шеър. «Туркистон», 1993, 1 – сентябрь.

ДАРСНИНГ МАҚСАДЛАРИ:¹

а) Дарснинг таълимий мақсади:

Дарс жараёнида ўқувчиларни XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий аҳвол билан таништириш, шўролар даврида Амир Темур шахси, унинг фаолиятига бирёқлама берилган адолатсиз баҳоларни аниқ тарихий фактлар асосида, айниқса Президент Ислом Каримов томонидан берилган одилona позициядан ёндашиб, унинг бунёдкорлик фаолияти, Ватанни муғул босқинчиларининг сўнгги вакили Илёсхўжа таъқибидан озод этиш, Самарқанддаги оддий халқ оммасининг ўз Ватанлари мустақиллигини нақадар муқаддас билиб, уни муғул босқинчиларидан жон – жаҳдлари билан ҳимоя этиб, адолатли, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланган Сарбадорлар давлатини бунёд этганликлари, бу давлат фаолиятида инсоният тарихида биринчи бўлиб, XX асрнинг 90 – йилларидаги мудҳиш фожиасининг ўша даврдаги куртаги – гиёҳвандлик ва энг қадимий касб ахлоқий тубанликнинг разил формаси фоҳишабозликка қарши оммавий кураш эълон қилинганлигини ва ниҳоят Амир Темур давлатининг ташкил топиши, унинг Ўрта Осиё ва жаҳон халқлари учун тарихий аҳамиятини тушунтириб беришда зарур бўлган илмий – методик ва дидактик усуллардан самарали фойдаланган ҳолда тушунтириб беришдан иборатдир.

б) Дарснинг тарбиявий мақсади:

Дарс жараёнида педагогика фани назарияси ва дидактиканинг асосий талабларидан келиб чиқиб таълим – тарбиянинг уйғунлигига эришиш, ўқувчиларни Амир Темур, Сарбадорлар давлатининг асосчилари – Мавлонозода Нодирбек ибн Яхъё, амирлашкар Хурдаки Бухорий, Сарбадорлар салтанатининг Султони Абу Бакр Калава Наддарларнинг шахслари мисолида эл – юрт фаровонлиги, унинг мустақиллиги йўлида Она Ватанга садоқат, умуминсоний қадриятларга иззат – ҳурмат, ўзбек давлатчилигининг зарварақларида ёзилган тенглик, ҳамкорлик, демократия ва ҳар қандай миллаат учун узоқ ўтмишда ҳам, бутунги кунда ҳам иснод келтирадиган гиёҳвандлик ва фоҳишабозликка қарши кураш олиб бориш руҳида тарбиялашдек муҳим ахлоқий баркамоллик муаммоларига тўхтаб ўтилади.

Мазкур мавзуда амалга ошириб бориладиган тарбиявий жараёнда ўқувчилар диққат – эътиборлари ўзбек халқи тарихида

¹ Дарснинг таълимий мақсадини белгилашда уни жиҳозлашда қўлланиладиган кўрғазмали куруллар ва фойдаланиладиган дидактик материаллардан кузатиладиган таълимий имкониятлар албатта ҳисобга олинмоғи керак.

давлат ҳуқуқи, унинг марказида ҳуқуқий давлат муаммоси турганлиги, давлатчилигимиз тарихида фуқароларнинг ижтимоий ҳимояси асосий ўринни тутганлигини Амир Темур қасамёди, унинг тузуқлари ва ўғитларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишни тақозо этади.

в) Дарсда ривожланиб борувчи таълим.

Мазкур мавзуни ўрганишда ўқувчи Темури ва темурийлар даврига нисбатан инсонпарварлик, демократик ва интеграцион ёндашуви билан дарс жараёнида ривожланиб борувчи таълимни амалга оширишда катта муваффақиятларга эришуви мумкин. Шунингдек, дарс давомида Амир Темур фаолиятига тарихий ҳақиқатдан келиб чиқиб бериладиган адолатли илмий баҳолар, — Президентимиз Ислоҳ Каримов алоҳида қайд этиб ўтганларидек, «давлатчилигимиз асосларини яратиб кетган Темур бобомиз ғайрат—шижоати, юксак ақл—заковати, тадбиркорлиги, элпарварлиги билан бизга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолғусидир. Биз у зоти олийдан ҳамиша руҳий мадад оламиз... Не — не мадрасаю масжидлар, олий кошоналарни қурган, не — не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Қуръони каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмайди. Қонҳўр одам «Куч — адолатда»¹ дейиши мумкинми?» деган саволларга тарихан тасдиқланган илмий хулосалар диалектик тарзда мустаҳкамланиб борилади.

1—2—ДАРСЛАР МАВЗУСИНИНГ МАТНИ:

1. XIV асрнинг биринчи ярмида мўғул хонларининг марказлашган давлат сиёсатини олиб боришлари мўғул ва турк уруғларининг бошлиқлари ўртасида норозиликларни келтириб чиқарди. Бу норозиликлар кейинча бориб айниқса туркий ва турклашиб бораётган уруғ хонлари ўртасидаги кураши бирмунча кескинлашувига олиб келди. Шунингдек, бу курашлар уруғ бошлиқлари мавқеини кучайиши ва бир вақтда хон ҳокимияти таъсирини пасайиб боришига олиб келди.

Худди мана шу вақтда Мовороуннахрда сиёсий майдонга барлос қабиласининг беги Тарагойнинг ўғли Темур кириб келди. Темур олдин «турли вилоят ҳокимларининг ёлланган аскарларига бошлиқ сифатида кўтарилиб, кейинча буюк давлат асосчиси бўлиб қолди»¹.

Темур 1336 йилнинг 9 апрелида Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманидаги Хўжайлғор қишлоғида туғилган. Унинг отаси Тарагай XIV асрнинг бошларида Қашқадарё воҳасига жойлашиб

¹ Ислоҳ Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. «Мулоқот» журнали, 1998 йил, 5 — сон, 8 — бет.

¹ Архив Маркса и Энгельса, том VI, 84-бет.

олган мўғулларнинг барлос қабиласининг кўрагон — кўркам уруғидан бўлган. Барлос қабиласи гарчи илгари кўчманчи халқ бўлсада, кейинча ўтроқ ҳаётга ўтиб Мовороуннахрдаги бошқа халқларга ўхшаб турклар билан аралашиб кетиб аста—секин ўз тили ва урф—одатларини йўқотиб юборган эдилар².

«Амир Темур қабридаги битик тошда ёзилишича, унинг ота томонидан насл—насаби Чингизхон билан бир шаҳарда бўлган амир Тарағайга бориб тақалади. Оналик насаби эса илоҳий пайғамбарларга хос бегуноҳ ҳомила бўлиши билан шархланади»³.

Темур даври солномачиси Фосих Хавофийнинг хабар беришича соҳибқирон волидаларининг номлари Тагина Бегим Мох бўлиб, Бухорои шарифнинг ислом дини арбобларидан бўлган Садр—аш—шариаъ деган диний унвонга сазовор, мавлоно Убайдуллохнинг қизлари бўлган.

Темур ёшлигидан ҳарбий санъатга қизиқди. У мохир чавандоз, камондан аниқ отувчи, тенгқурлари билан тезда умумий тил топабиладиган шахс бўлиб ўсди. Шунинг учун ҳам у тенгдошлари ўртасида ёшлигиданоқ обрў—эътиборга сазовор бўлди. Унинг атрофида барлос қабиласининг жасур ёшлари йиғилишиб отлиқ навкарлар гуруҳига асос солдилар. Мовароуннахр феодаллари ўртасида бўлиб турадиган ўзаро урушларда иштирок этди.

Ёшлигидан турк ва тожик тилларини яхши билган Темур нафақат кўчманчи чорвадорлар ҳаётини балки, қўшни ерли деҳқонлар ҳаётини ҳам яхши билар эди. У айниқса амакиси Хожидан Барлос беклик қилаётган Шахрисабзда тез—тез бўлиб туриши билан шаҳарлик аҳоли, айниқса ҳунармандлар ҳаётидан ҳам воқиф эди.

Ўша даврда мусулмон дунёсида шайхларнинг маънавий таъсири кучли эди. Шахрисабзда бўлса Шайх ибн Арабшоҳ (айрим маълумотларда Шайх Шамсуддин кулол)нинг маънавий таъсири алоҳида эътиборли эди.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, соҳибқирон Амир Темур шахсига характеристика беришда турли, бир—бирига қарама—қарши қарашлар мавжуд. Уларнинг бирида Темур шахси илоҳийлаштирилса иккинчисида фақат салбий ҳолда баён этилади. Учинчисида эса, унинг ўз даврининг машҳур давлат арбоби, моҳир саркарда, халқпарвар бунёдкор ва ислом динининг қудратли ҳимоячиси эканлиги қайд этилади. Шундай фикрлардан айримлари билан танишмоқ лозим.

Ю.А.Якубовский Амир Темурнинг Кавказга қилган ҳарбий юришида Доғистон, Кули ва Таусдек баланд тоғ тепасига жойлашган ва ишғол этиш ниҳоятда оғир бўлган қалъаларни

² Б.Г.Гафуров. Таджики, Изд-во «Наука», Москва, 1972, 476-бет.

³ «Шарқ юлдузи», 1990 йил, 12 сон, 182—бет.

ҳарбий моҳирлик билан қўлга киритишда қўллаган ҳарбий стратегик тактикасига одилона баҳо берар экан, шундай ёзади: «Бу бургут ўяси бўлган қалъаларни эгаллаш учун Темурдан ҳарбий саркарда сифатида улкан ақл-идрок ва ўткир зехин, унинг жангчиларидан эса кўп шахсий ҳарбий жасорат талаб этилар эди»¹.

«1395 йилда Темурнинг Тўхтамиш устидан қилган ғалабаси, — деб ёзади Ю.А.Якубовский, Астрахан ва айниқса Олтин Ўрда пойтахти Сарой Берканинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Ўрта Осиё ва ўша вақтдаги жанубий шарқий Европа учунгина эмас, балки, Русь учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди... Тўхтамишни енгиш билан Рус ерига объектив суратда катта хизмат қилган»².

Биз Амир Темур шахсида қарама — қарши, зиддиятларга бой бўлган бир сиймони кўрамиз. У йирик феодаллар орасидаги зиддиятлар ва улусдаги феодал тарқоқликни йўқотиш учун зўр бериб кураш олиб борди, катта бунёдкорлик ишларини жадаллик билан амалга оширди.

«У (Темурланг) ўзининг янги подшолигида давлат тузилиши барпо қилди ва унинг берган фармонларига кўра, татар галаларининг қилган ёвузликлари ва ёввойиларча бузиб ташлашларига тамомила тескари бўлган қонунлар чиқарди»³.

Темур шахси хусусида гап борганда Темур ҳаётининг охириги йиларида унинг бош девонида хизматда бўлиб, Темурнинг кўп жойларга, жумладан Кичик Осиё мамлакатларига қилган ҳарбий юришларида бевосита иштирок этган Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари алоҳида аҳамият касб этади.

Шарофуддин Али Яздийнинг айтишича Темур бош девонида «Манзумаи турк» асари тузилган. Ушбу асар ёзилаётганда унинг парчаларини Темур неча марталаб ўқиб чиққан; баъзи жойларини тузатган, таҳрир этган, қўшимча далиллар зарур бўлиб қолганда ўша воқеа содир бўлган ерларга махсус одамлар юбориб аниқлаштирган; воқеаларнинг доимо тўғри хронологик тартибда ҳамда тарихий ҳақиқатга мос равишда ёритилишини талаб қилган¹.

2. Мўғул хони Туғлуқ Темур 1360 йилда ўз ҳарбий қисмлари билан Мовороуннаҳрда пайдо бўлганида, бу ерда ўзаро душманлик муносабатида бўлиб, ташқи душманга қарши кураш олиб борадиган кучни учратмасдан Қашқадарёга қадар бўлган масофани босиб олди. Бу борада «Темур тузуклари»да шундай

¹ Б.Д. Греков, Ю.А. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. Москва. 1950, 370-бет.

² Шу асар. 208-бет.

³ Архив Маркса-Энгельса, том VI, Москва, 1939, 185-бет.

¹ «Зафарнома», Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари фонди. № 4472, 91 — бет

дейилади: «Чингизхоннинг набираси Туғлуқ – Темурхон Мовароуннахр мамлакатини босиб олиш қастида қўшин тортиб Хўжанд (Сирдарё) сувидан кечиб ўтгач, менга, Амир Хожи Барлос (Кеш ҳукмдори, Амир Темурнинг тоғаси) ва амир Боязид Жалойир (Хўжанд ҳукмдори) номига ёрлик жўнатиб, ҳузурига боришимизни талаб қилганди» («Темур тузуклари», 17 бет).

Тарихий маълумотларга қараганда амир Хожи Барлос мўғуллар билан тўқнашувдан қўрқиб, Хуросонга қараб қочади ва ўша ерда ўлдирилади. Темур эса ўз пири Шайхулислом Абу Бакир Тойбодий ҳузурига бориб, у зоти олийларидан маслаҳат сўрайди. Темурга жавобан хазрат Тойбодий шундай дейди: «Қочмоқчи бўлсанг Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва унинг қўлидаги ўқ – ёйни тортиб олгил».

Шу йили мўғул хони Туғлуқ Темур Самарқанд ва Кешни босиб олди. «Темур тузуклари»дан кейинги воқеалар шундай баён этилади: «Туғлуқ Темурхоннинг Бекчик, Хожибек, Улут Туктемур ва бошқа амирларидан учта ҳарбий бўлинма тузиб, уларни Мовароуннахр мамлакатини талон тарож қилиш учун юборганлиги, ўша қўшин Хузор (Гузор) деган жойга келиб тушганлиги хабари менинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол – дунё билан алдаб, Мовароуннахр вилоятини қатлу – горатдан кутқариб қолишга қарор қилдим» («Темур тузуклари», 18 – бет).

Шундай қилиб, Темур Туғлуқ Темурхон билан олиб борилган музокаралар давомида унинг ишончини қозонди. Ниҳоят, 25 ёшида Кеш шаҳрининг ҳокими бўлди. Бу давр ичида Темур ўз атрофида барлос қабиласини мустаҳкам бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Темур мўғул хони Туғлуқ Темур хизматида узоқ бўлмади. Туғлуқ Темур Мовароуннахрнинг ҳокимлигига ўз ўғли Илёсхўжани юборганида Темур унга итоат этишни истамади ва ўзини мустақил амир деб эълон қилди. Эндиликда у Туғлуқ Темур билан ашаддий душманлик муносабатида бўлиб қолди. У, Балх амири Хусайн билан ўзаро муносабатларини яхшилаб, мўғуллар билан алоқасини узди. Кўп вақт ўтмасдан, Темур амир Хусайн билан катта куч йиғиб Туғлуқ Темурга қарши кўтарилган исёнга бошчилик қилди. Бироқ, бу тенгсиз курашда исёнчилар мағлубиятга учраб, унинг раҳбарлари Сейстонга қараб қочдилар.

Сейстонда Темур ўзининг ҳарбий юришларидан бирида ўнг қўли ва ўнг оёғидан ярадор бўлиб, умрининг охиригача оқсаб юришга мажбур бўлди. Унинг «Темури – ланг» лақаби ҳам ана шундай келиб чиқди.

Шу даврда амир Хусайн билан Темур ўрталаридаги алоқа қариндошлик жиҳатидан ҳам мустаҳкамланди. Темур аамир Хусайннинг сингласи Улжой Туркон огага уйланади. Булар

ўртасидаги иттифоқ асосан шахсий манфаатга бўйсундирилган эди. Булар мўғулларга қарши курашда гарчи бир бўлсаларда, амалда ҳар иккиси ҳам мамлакатда ўз иқтисодий ва сиёсий таъсирини мустақамлаш учун ҳаракат қилар эдилар.

1364 йилда амир Хусайн ва Темур мўғул хонига қарши қулай фурсатда жанг қилиб Мовароуннахрни қўлга олишга муяссар бўдилар. Лекин, айниқса амир Хусайннинг олиб борган талончилик ва ўта қаттиқ қўллик сиёсатидан халқ норози эди. Амир Хусайн Самарқандликларни илтимос ёки шикоятларини қўлида темир чўқморини ушлаган ҳолда қабул қилар эди. Кўп ҳолларда арз қилувчи саволи ёки шикоятига чўқмор билан калтаклаб жавоб берар эди.

Туғлуқ Темур вафотидан кейин ҳокимиятни идора этаётган Илёсхўжа 1365 йилда қўлдан кетган Мовароуннахрни қайтариб олиш мақсадида амир Хусайн ва Темурга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборди. Мелодий 1365 йилнинг 22 майида (хижрий 766 йил рамазон ойининг биринчи кунида) Сирдарё бўйидаги Чинозга яқин Оқар мавзеида ҳар икки томон ўртасида бошланган уруш ҳаракатлари шундай тасвирланади: «Темур сойлик томон қаради. Ярим тош масофаа нарида чанг—тўзон кўтарилди. Демак, Илёсхўжа қўшини жангга кириб келмоқда».

Мовароуннахр қўшинлари амирлашқари нимагадир ишора қилди: — Нақаролар нидоси, бургуларнинг садоси фалак қулоғини кар қилсун! Чодирдан ўнг томонда бургу чалинди! Шу лахзадаёқ Амир Хусайн тарафидан келган бургу овози унга жўр бўлди. Сўнг у ёқдан карнай тортдилар, бу ёқдан ҳам карнай сас қилди, бамисоли кўк тосига ғулғула тушди. Энди навбат нақароларга етди. Икки тарафдаги нақаролар баробарига уч бор рез бердилар. Бу жангнинг бошланганини билдирарди.

- Оллоҳумма фансурна ала қавмил кофирин!
(Парвардигор, кофир қавма устидан ўзинг бизни ғолиб қил!) калима келтирди Темур. Сўнг овозининг борича қичқирди: — Олға! Ур—ҳа ур! Ёғийга!

Амир Хусайн чодир томонидан ҳам «Ур—ҳа ур!» садолари эшитилди. «Жанги лой» номи билан машҳур бўлган жанг бошланди. . . Ҳар икки томон баҳодирлари жангга кирдилар.

Уч кун давом этган жангнинг биринчи куни Мовароуннахр лашқарининг амир Хусайн бошқарган жанговар қисми ҳам, Темур қўл остидаги баронгор қисми ҳам, Илёсхўжа аскарларини хийла шошириб қўйдилар. Галаба яқин эди. Айниқса, Темур топқирлик кўрсатди. Фанимнинг уч булуғига қарши ўзининг еттита булук сипоҳларини кетма—кет юбориб турди. Қўшин олдига тадбиркор, ёши катта аскарларни тайин этди, ёшларни эса уларнинг кейинига жойлаштирди. Йўқ эса, жанг кўрмаган

ёшларда ёв қаршисида бирдан шижоати сўниб қолиши мумкин. Эҳтиёт чораси сифатида пистирмага ҳам қўшин қўйди.

Дастлаб ёғий лашкарининг хировул булугини пароканда қилдилар. Темурнинг ўзи гулда туриб ола интилди. У аскарларга илхом бермак учун майдонга ўзини урар, ҳар сафар жангга кирганда жонини халокат гирдобига отарди. Биринчи ҳамладаёқ гулда турган Илсхўжанинг ишонган лашкарбошиси Тулан Буго тўпини бузиб, орта чекинишга мажбур қилди.

Сойликнинг чапида Амир Хусайн бошқарган жанговор қўшин ҳам илғорлик намойиш этди, унинг аскарлари Туглукхўжа билан Шункам баҳодир булукларини марказий майдондан суриб чиқардилар.

Иккинчи ангда вазият букаламунлик қилди — лахзалик зафа ыроуннахр қўшини, гоҳ Жета лашкари томонида бўлди.

Амир Хў гнинг биринчи куни, сидқидил саваш қурган бўлсада, иккинчи куни атай жанг тизгинини тортиброқ қўйди. Темур бундан беҳабар баронгарда қаттиқ жонбозлик кўрсатар, ғаним аскарини жанг сарҳадигача қувиб борарди.

Мовароуннахр қўшини ҳал қилувчи жангга кирди. Энг аввал узоқдаги ўқ отишлар бошланди. Сафлар тобора яқинлашиб кетгандан кейин, аскарлар қиличу ёйболтани ишга солдилар. Тиш — тирноғи билан душманга ёпишиб, ёқалашиб, бўғишдилар. «Улсам ўламан, аммо ёвга ён бермайман» қабилида савалашарди. Водий суронга тўлди.

Бирдан шамол кўтарилиб, кўкда булут қуюқлашди, осмон ғазабидан қиличини қинидан чиқарди — чақмоқ чақди. Ёмғир бошланди. Севалаган ёмғир бора — бора қаттиқ селга айланди. Сел майдонда ариқча — ариқча бўлиб оқар, отларнинг юриши қийинлашар, аскарлар эса ҳар қадамда тойиб йиқиларди. Жета аскарлари топқирлик кўргизишиб ўз устларига қалин кигизлар ёпиниб, қурол — аслахаларини ёмғирдан асраб жангни давом эттирдилар. Мовароуннахр аскарлари очиқ ёмғирда қолиб кетдилар, хўл тегиб, жанг аслахалари ҳам ишдан чиқди. Душман қўшини устун келабошлади. Шу пайт Аамир Хусайндан чекиниш ҳақида фармон етди.

- Битта юраксиз ўн юракликка бош бўлса, ўн битта қурқоқ пайдо бўлар эмиш. Бир юракли ўн юраксизга етакчи эрса, ўн битта мард майдонга чиқармиш. . . — гижинди Темур сойлик томон алам билан тикиларкан, жангда голиб чиқишдан батамом умид узиб.

- Эй! . . Вақтида қочиб қолмоқ ҳам бир зафардир! Икки Темур! Аббос Баҳодир! Амир Хиндука! — деб қичқирди у омон қолган булук бошиларига. Амир Сулаймон Барлос. Шайх Мухаммад ва Амир Жалолиддинлар эса майдонда жон бердилар.

Сел кўзни очиргани қўймас, ҳаммаёқ шалаббо, шилта, хўл бўлганди.

— Отларни ортга бурингиз! Ортга!!!

— Ортга! Ортга!

Мовароуннахр қўшини шошилинч ортга чекина бошлади. Қаттиқ жала ёғишига қарамай, Жета хони қўшинларининг голибона сурони бутун сойлик узра баралла эшитилиб турарди¹.

Дарҳақиқат, Амир Темур Хусайнга итоат ҳолатида эканлигига қарамасдан, ундан қатиятлик билан ҳаракат қилишни сўради. Лекин, жангни ҳал қилувчи палласида Амир Хусайн қўмондонлигидаги лашкар унинг буйруғи билан жанг майдонини ташлаб кетди. Бу ҳол Темурни чекинишга мажбур этди. Аскарсиз ва бошлиқсиз қолган Самарқанд ва Шахрисабз тақдирини ўз ҳолига қолдириб, Амир Хусайн ва Темур қолган аскарлари билан Амударёдан кечиб, Балхга бордилар. Илёсхужа армияси эса, ҳеч қандай қаршиликка учрамасдан Самарқандга қараб йўл олди.

3. Сарбадорлар ҳаракати аслида Эрон ҳудудида муғулларга қарши кураш олиб борувчилар ҳаракати бўлиб, босқинчиларга қарши, халқ озодлиги йўлида ўзларининг «бошларини дорга тикканлар» деб атаган фидойилар ҳаракати эди.

Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракати Ўзбекистон халқлари тарихида катта аҳамият касб этган миллий — озодлик ҳаракатиғина эмас, балки ўлкада инсонни инсон томонидан эзилишига қарши тенг ҳуқуқ инсонлар жамиятини кўришдек олий мақсадни ўз одиларига вазифа қилиб қўйган ҳаракат эди. Афсуски, бугунги кунга қадар умумтаълим, ўрта махсус ва олий мактаблар учун нашр этилган Ўзбекистон халқлари тарихида бу масала ўзининг ҳақиқий, реал аксини топмаган. Айрим ҳолларда эса сарбадорлар ҳаракати ҳусусидаги тарихий ҳақиқат хатто бузиб кўрсатилган. Жумладан, Ўзбекистон ССР тарихи ўқув қўлланмасида Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракати ҳусусида гап борганда — «шаҳар мудофаасида сарбадорлар билан бирга қатнашган Мавлонозода ва унинг атрофидагилар бу ҳаракатдан чекланиб, хойнлик йўлига ўтдилар»¹ деб қайд этилган. Холбуки, тарихий ҳақиқат Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракатида Мавлонозоданинг тутган ўрнини сотқинлик эмас, балки халққа, Ватанга нисбатан фидойилик билан тўлиб тошганлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус ўқув юрглари талабалари, мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари учун ўқув қўлланмасида сарбадорлар фаолияти бир жумлада,

¹ Мухаммад Али Сарбадорлар. Тарихий роман. «Шарқ юлдузи», № 10, 48 — 50 — бетлар.

¹ Я. Ғуломов, Р. Набиев. «Ўзбекистон ССР тарихи». Сақкиз йиллик мактабнинг 7 ва 8 синфлари учун ўқув қўлланмаси. «Ўқитувчи», Тошкент — 1969. 62 — бет.

қуйидагича баён этилган: «Муғуллар устидан галаба қозонгач, сарбадорлар халқ хаётини яхшилашга қаратилган баъзи ўзгаришлар қилишди, айрим амалдорларни жазолашди²».

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, гарчи ҳукмдор Амир Хусайн ва амирлашкар Темур Самарқанд ва Шахрисабзни ўз ҳолига ташлаб Балхга қараб қочган бўлсаларда Самарқанд шаҳрининг оддий фуқаролари унинг ҳимоясига жонларини қалқон қилдилар.

Самарқанд аҳолиси шаҳарнинг мудофааси учун Жоме масжидига йиғилган халққа қарата шаҳар мадрасаларидан бирининг талабаси Мавлонозода Нодирбек ибн Яхъё шундай деди: «Бизнинг мамлакатимизга талончилик мақсадида бостириб келаётган беҳисоб муғул бошқинчилари шаҳарга яқинлашиб келмоқда. Ҳар бир фуқаро бошидан катта солиқ, жузья йиғиб олган ҳукмдор Амир Хусайн маблағларни ўзи ҳоҳлаганча сарфлаб, душманнинг пайдо бўлиши билан биз мусулмонларни ўз холига ташлаб, гайридинлардан қочиб кетди. Эндиликда Самарқанд аҳли ўзининг озодлиги учун қандай ҳақ тўламасин, душмандан ўзини ҳимоя этаолмайди. Машҳар куни мўмин мусулмонларнинг тўкилган қони учунсиз акобирлар жавоб берасизлар. Эндиликда шаҳар аҳолисини ҳимоя қилиш, шунингдек аслзода ва оддий кишилар олдида масъулиятни ким ўз зиммасига олади? Исломни ҳимоя қилишни ким ўз зиммасига олади? Биз ана шундай одам олдида бош эгамиз ва ўзимизнинг муқаддас бурчимизни бажаришга киришамиз!».

Афсус надоматлар бўлсунким, Мавлонозоданинг ватанпарварлик хис — туйғуси билан тўлиб тошган бу оташин чақириғига Самарқанд зодагонлари амалий ҳаракат билан жавоб бермадилар. Шундан кейин, Мавлонозода йиғилишда иштирок этган аҳолининг розилиги билан Самарқанд мудофаасига раҳбарлик қилишдек масъулиятли вазифани ўз зиммасига олди».

Мавлонозода Нодирбек ибн Яхъёнинг халққа қарата айтилган бу жўшқин нутқидан кейин Жоме масжиди майдонида бир йўла 10.000 яхши қуроланган йигитлар муқаддас Мовароуннаҳр тупроғига содиқ эканликлари тўғрисида Қуръони Карим билан қасамёд қилдилар.

Мавлонозода билан кейинча сарбадорларнинг амирлашқари лавозимига кўтарилган Хурдаки Бухорий ва кейинча сарбадорлар салтанатининг султони лавозимини эгалаган Абу Бакр Калава бошчилик қилдилар.

Мудофаа раҳбарлари зиммасига катта масъулият юкланган эди. Чунки, Самарқанд атрофини ўраб олган қўрғон —

² Ўзбекистон халқлари тарихи. 1 — жилд. Ўз.Республикаси ФА «Фан» нашриёти, Тошкент — 1992, 154 — бет.

истехкомлар Чингизхон ҳукумронлиги даврида вайрон қилиб ташланган эди.

Шаҳар ҳимояси мутахассислар маслаҳати билан пухта ишлаб чиқилган режалар асосида бажарила бошланди. Самарқанд шаҳри мудофаачиларининг бу ҳаракатлари очиқ — оидин қўзғалон тусини олган эди. Сарбадорлар чаққонлик билан ва масъулиятни тула ҳис этган ҳолда ҳаракат қилар эдилар.

Илёсхўжа Амир Хусайн ва Темурнинг Чиноз ёнидаги жанг майдонини ташлаб қочиб кетганларидан Самарқанд шаҳри ҳимоясиз қолди деган фикрда шаҳарга кириб келди. Шунинг учун ҳам унинг олдинги қисмлари Самарқанднинг буш кучаларига ҳеч қандай таб тортмасдан кириб келдилар. Лекин Мавлонозода ва Аабу Бакр Калава бошчилигидаги камончилар пистирмада пойлаб туриб, мўғулларга қўққисдан ҳужум қилдилар. Натижада мўғуллар қўзғалончиларнинг шиддатли зарбаларига бардош бераолмасдан, катта талофат бериб чекинишга мажбур бўдилар.

Иккинчи куни мўғуллар шаҳарга такроран ҳужум қилдилар. Лекин, улар қанчалик ҳарбий тактика усулини қўламасинлар қўзғалончилар қаршилигини синдираолмадилар. Шундан кейин шаҳарни узоқ қамал қилиш усули билан ҳаракат қилиб, қўзғалончилар тинкасини қуритмоқчи бўдилар. Лекин бу усул ҳам натижа бермади. Шу вақт шаҳарни қамал қилиб турган мўғуллар орасида от вабоси тарқалиб, мўғуллар қамални ташлаб, шаҳар атрофидаги аҳолини талашга киришди. Устига устак, иш мана шу вақтда бошқа ҳудудларда ҳам Илёсхўжага қарши халқ оммасининг миллий озодлик ҳаракатлари бошланиб кетди. Бундан дарғазаб бўлган Илёсхўжа «Савашни тўхтатинг! Юртга қайтинг!» деган фармон берди. Босқинчи мўғуллар армиясининг ўз юртларига қайтиши шитоб билан бошланди.

«Бу мўғулларнинг сўнги бор ҳуружлари эди. Ўша — ўша улар Турон заминидан бутунлай илик тортиб кетдилар. Мўғул босқинчиларининг оёғи юртдан батамом узилди. Чингизхон истилосидан бошланган, қарийб юз элик йил давом этган мўғул истибдодига чек қўйилди. Буни Самарқанд сарбадорлари адо этдилар»¹. Хижрий 767 (милодий 1366) йил, илон йили, сафар ойининг биринчи куни жумада Самарқанд аҳли Жоме масжидига пешин намозини ўқиш учун йиғилганларида имом Қутбиддин намозхонларга қарата шундай деди:

«Аҳли мусулмонлар! Подшоҳлик шукухисиз, голиб, мард Самарқанд аҳли ушмундоқ жаррор ва гаддор аскарлар билан бошма — бош келдилар. Фанимнинг шиддату иддаоларига баробар тарзда турдилар. Илло, Жета сипохининг музаффарият ила

¹ Муҳаммад Али. Сарбадорлар. «Шарқ юлдузи», 1990 йил, № 10, 81 — бет.

истило қўллари шаҳар иқомат хайлининг номусу молларига тега олмади!!! Ҳукмдорлар шавкату шижоатига муносиб шерик ва аларнинг ноибларисаъи ҳаракатлари билангина бўладиган амлоку моурус мухофизати ғолиб жамоанинг қўлидан келди. Мангу мунгсиз эгамнинг марҳаматидан душманнинг қизил юзи сарик бўлди. Хуфтон қўнгиллар фаришта жамолидек ёришди».

Улуснинг суянчи, мўминларининг таянчи Амир Хусайн ўз жонини сақлайман дебон, бор жахонни ташлаб, юртни аждахо оғзида қолдирмакка кўнди. Бас даврон дийдаси, кўхна дунё кўзи курсинким, Самарқандни бало—қазодан омон сақлаб қолган жамоа сарбадорлар жамоасидир! Анинг тепасида фикру тадбирда оқил Абу Бакир Калава, саодатманд Мавлонозода, довжорак Хурдак Бухорий камонмерган турдилар. Худои таоло аларнинг шаънларини пок этсин, обрўларини жахонларга тенг қилсин! Омин!

Самарқанд сарбадорлари сардори Абу Бакир Калава шаҳар султони тангри таоло унинг умрларини зиёда қилсин, юрт маснадига минодир. Баским, биз бу айёмдан эътиборан унинг муборак номини хутбага қўшиб айтадурмиз ва жумла мўминларни яхши дил юзидан огоҳ этадурмиз! Ҳар жума номлари хутбада зикр этилуру ва танга зарб қилинур!

Ана шу жоме масжидидаги йиғилишда сўзга чиққан Самарқанд сарбадорлари султони Абу Бакр Калава Наддоф жамоани сарбадорлар ҳаракат дастури билан таништирди. У сарбадорларнинг эътиқодларидан бири, агар ҳақ таоло қўллаб юборса истибод тутинини йиқитиш, бойлар қўлидаги ер—мулкни тортиб олиб толиби илмларга, гадоларга, косибу заминдорларга, мусулмону ғайридинларга баб—баробар тақсимлаш, ҳаммани бир хил либос кийиши ва бир хил таом танаввул қилишига эришиш, инсонлар бир хил туғилиб дунёга келар эканлар, шунга кўра улар ҳаётда ҳам тенг ҳуқуқли бўлишлари лозимлигидан иборат эканлигини эълон қилди.

Сарбадорлар ҳаракатини таҳлил этган ҳар бир одам, уларнинг ҳаракат дастурида муаллими соний Абу Наср ал—Фаробийнинг фозил шаҳар хусусидаги фикрларини нечоғлик асос қилиб олинганлигини билиб олишлари аниқдур. Шу жоиз Самарқанд сарбадорлари султони Абу Бакр Калава жоме масжидидаги нутқини қуйидаги сўзлар билан тамомлайди:

«—Фозил шаҳарда зохирий вазифа шаҳарни мудофаа этмак, истилочилардан омон сақламақдан иборатдир, ботиний вазифа — улусни бахтли — саодатли қилмоқдир. Бахт—саодатта эса йўл маърифат боғидан, тарбия чаманзоридан ўтадир. Шаҳарни фозил шаҳарга айлантирмоқ йўли, обод этмоқ чораси савдо ила халол манглай теридир. Улусанинг ўзи сайланган ҳукмдор улусга хизмат қилар. Фозил шаҳарда ҳукмдор ҳам бўлмас, тобе ҳам.

Сарбадорларнинг эътиқодларидан бири ушбудир: Самарқанднинг фозил шаҳарга айлантирурмиз, унинг эли бахт—саодат соҳиби бўлур!».

Сарбадорлар салтанатида Абубакр Калаванинг сафдошлари Мавлонозода соҳибдевон этиб, довюрак Хурдак Бухорий камонмерган амирлашкар. Нозим Мехмет хазиначи, Абумансур (аслида Амир Хусайннинг айғоқчиси) хуфия сафи (айғоқчилар) сардори лавозимига тайинланди.

Султон кенгашида одатан салтанат олдида турган долзарб масалалар муҳокама этилар ва зарур тадбирий чоралар курилар эди. Жумладан, Самарқанд шаҳрининг кўрки ва чиройи бўлмиш Жоме масжиди, Кўксаройни таъмирлаш, Кеш дарвозасини қайта қуриш, шаҳарни мустаҳкам қўрғон билан ўраш, қаровсиз қолган Чокардиза қабристонини ободонлаштириш каби ишларни бажаришни режалаштириб, дарҳол амалга ошириш тадбирлари курилган эди.

Айниқса, сарбадорлар султони Абубакр Калавани уч нарсани қатъиян маън этиш тўғрисидаги фармони эл—юрт томонидан яқдиллик билан маъқулланди. Биринчиси, — дабдабаю хашам, ортиқча зеб—зийнатга берилиш; исрофгарчилик ва ўғирликка қарши кураш олиб бориш; Иккинчиси, — бангу чоғир, гиёҳвандлику майпарастлик; Учинчиси, — фоҳишабозлик, гарлик . . . каби иллатларга қарши кураш олиб бориш.

Дарҳақиқат, Абубакр Калава фармонидан сўнг бобилхоналар фаолияти қатағон қилинди.

Бу фармондан сўнг чоғир ичувчилар билан гиёҳвандлар ҳам пана—паналарга писиб кетишга мажбур бўдилар. Кўкнорию нашавандлар, майпарастлар айб устида қўлга тушса, жазоси ўлим эди. Ана шундай кишилардан ўн олтитаси Чорсу майдонида қиличдан ўтказилди. Шу жоиз Самарқанддан кўчиб кетганлар ҳам бўлди. Самарқанд меҳнаткаш аҳлининг бундай ҳаракати тарихий адабиётларда «Сарбадорлар» ҳаракати номи билан машҳур бўлиб, бу ибора биринчи маротаба 1336—1337 йилларда Хуросоннинг Сабзавор деган туманида мўғул хонлари ва маҳаллий катта ер эгаларига қарши қўзғалон даврида тайёр бўлган эди.

Сарбадорлар хунармандлар ва шаҳарнинг кўпчилики аҳолисини ташкил этган қуйи табақалар манфаатларини ҳимоя қилганлар. Шунинг учун ҳам кўпинча уларнинг қабул қилган тадбир—чоралари Самарқанд зодагонларининг манфаатларига зид бўлиб сарбадорлар шаънига ҳақоратомуз ибораларни келиб чиқишига сабаб бўлган. Масалан, тарихчи Шарофуддин Яздий сарбадорлар тўғрисидаги фикрини шеърий мисраларда баён этиб: «Ё Олло! Наҳотки, гадо ҳурматли одам бўла олса» деб хитоб қилди.

Мўғулларни Самарқанддан чекинганлиги, сарбадоларнинг улкан ғалабани қўлга киритганлигини эшитган Темур дарҳол Амир Хусайнга чопар юборди ва кўп вақт ўтмасдан у билан ўзи учраб, Самарқанддаги ахволни шошилич равишда муҳокама қилдилар. Сарбадорларнинг жасоратларини кўрган Темур ва Амир Хусайн Самарқандни куч билан босиб олиш хавфли эканлигини англаб уни хийла йўли билан қўлга киритишга қарор қилдилар ва баҳор келиши билан Самарқандга йўл олдилар.

Улар Самарқанд яқинидаги, Конигилда тўхтадилар ва Самарқанд ҳимоячиларини алдаб, шаҳар бошқармаси раҳбарлари номига мактуб йўладилар. Бу мактубда ҳар иккила амир шаҳар бошқармаси раҳбарларига шаҳарни идора қилишни ишониб топширилиши ва шаҳар ҳимоячиларидан ҳеч кимнинг жазоланмаслиги алоҳида уқтирилган эди. Улар бу ваъдаларни қасам билан тасдиқлаб хат билан бирга сарбадорлар раҳбарлари учун қимматбаҳо сарполар билан ўз эмиссарларини жўнатдилар. Келган эмиссарларнинг мақсадлари сарбадорлар тизимининг бир хил бўлмаганидан фойдаланиб Самарқандни босиб олиш учун замин тайёрлашдан иборат эди.

Амир Хусайн ва Темур эмиссарлари шаҳарнинг иккиланиб турган исмини, сарбадорлар томонидан обрў — эътиборли кишиларни Хусайн ва Темур билан шартнома тузишга мойилларини ўз томонларига ағдариб олишлари ўз навбатида сарбадорлар ўртасидаги зиддиятни кучайтириб юборди.

1366 йил баҳорида Конигилдан сарбадорларга яна қуйидаги мазмундаги мактубни йўладилар: «Биз сизларга батамом инонамиз ва сизларни бошқа ҳукмдорларга қараганда яхши деб биламиз!» . Амир Хусайн ва Темурнинг «яхши» ниятда келганликларига ишонган сарбадорлар раҳбарлари амирлар қароргоҳига келишга аҳд этдилар. Темурнинг бевосита аралашуви билан сарбадорлар раҳбарларидан фақатгина Мавлонозода Нодирбек ибн Яхъёнинг ҳаёти дорга тортар пайтида сақланиб қолинди. Шундай қилиб, Самарқанд сарбадорларининг ҳаракати раҳбарсиз қолдирилиб шавқатсизларча бостирилди ва оқибатда амир Хусайн ва Темур Самарқанд ҳукмдори бўлиб қолдилар.

1365 — 1366 йиллардаги ҳаракат биргина Самарқандда эмас, унинг теварак атрофидаги туманларга ҳам тарқалган эди. Тарихчи Хондамирнинг хабар беришича амир Хусайн Самарқандни эгаллаганидан кейин бошқа вилоятларда ҳам ўзбошимчаликлар ва итоат қилмаслик тугатилган.

Тарихий манбаларда сарбадорлар кўзгалони, уларнинг ҳаракат дастурлари тўғрисида аниқ маълумотларнинг етарли бўлмагани сарбадорлар ҳаракатини Самарқанд шаҳри аҳолисини шаҳарни мўғуллар томонидан босиб олиниши хавфига қарши

қутарилган ҳаракат деб талқин этилишига олиб келган. Бироқ, сарбадорларнинг қисқа муддатли куп сонли ва ҳарбий санъати яхши эгаллаган мўғуллар зарбасига қарши тураолган мудофаани ташкил этилганлигини шаҳарда олдиндан сарбадорларнинг қудратли ташкилоти мавжуд бўлганлигини, улар ҳоҳлаган вақтда сарбадорларнинг мақсадлари ва шиорлари остида ҳаракат қилишга тайёр турган кучлар мавжуд бўлганлигини яққол кўрсатади. Гап шундаки, 1337—1381, яъни деярли ярим аср давомида Ғарбий Хуросонда сарбадорлар давлати мавжуд эди. 1350—1392 йилларда эса Мазандаронда ва 1370 йилдан бошлаб Ғилонда сайидлар давлати вужудга келди. Шунинг учун ҳам Самарқанддаги 1365—1366 йиллардаги ва Камонадаги 1373 йилдаги сарбадорлар ҳаракатининг бир—бирларидан ажратилган ҳолда эмас, балки XIV асрнинг ўрталари ва охириги чорагида, Ўрта Осиёда ҳам вужудга келган ва ғоялари жиҳатдан бир хил бўлган, яширин формада иш олиб борган, бир мақсад йўлида ҳаракат олиб борган ташкилот мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Қўшни давлатларга ўхшаш сарбадорлар давлати тури ҳам монархия принципага асосланган эди. Бироқ, социал базаси жиҳатидан принциал фарқи ҳам бор эди. Сарбадорлар давлатида ҳокимият майда феодаллар қўлида бўлиб, фақатгина деҳқонлар ва ҳунармандларнинг қўллаб—қувватлашлари ҳисобигагина яшаш мумкин эди.

Сарбадорлар давлатининг ҳарбий кучлари феодаллар ва уларнинг ҳарбий дружиналаридан эмас, балки майда ер эгалари ва эркин деҳқонлардан тузилган халқ лашкарларидан иборат эди.

Сарбадорларда биргина армия демократлаштирилган бўлиб қолмасдан балки, ҳокимиятни бошқариш ҳам демократлаштирилган эди. Ҳокимият тепасида сарбадор амалдор турганлигига қарамасдан, уларнинг ҳаёт тарзлари оддий меҳнаткаш сарбадордан фарқ этмас эди. Амалдор сарбадор ҳам оддий кийинар, ҳарбий ўлжалар тенг тақсимланар, хатто ҳукмдорлар ҳам тамомила ҳамма учун бир хил тайёрлатар, бир хил овқат истемол қилар эдилар.

И.П.Петрушевскийнинг кўрсатишича, сарбадорлар давлати деҳқонлар демократияси эмас эди. Бу давлат майда ер эгалари давлати бўлиб, у фақатгина деҳқонлар учун ёнберишлар ҳисобигагина яшаши мумкин эди.

Амир Темур Самарқанд шароитида сарбадорлар алоҳида рол ўйнашини яхши англаб шароитта тўғри баҳо берди. У шаҳар аҳолисининг ишонч ва ҳурматини қозониш мақсадида Мавлонозоданинг ўлим чангалидан озод этган эди. Лекин унинг устамонлиги халқ орасида унга катта шон—шухрат келтирмади. Самарқандда Темур ҳокимияти ўрнатилгандан кейин ҳам 18 йил

давомида (1370—1388) бу ерда марказий ҳокимиятга қарши туққиз маротаба халқ қўзғалони бўлиб ўтди.

Амир Темур Мовароуннахрдаги тарихий вазиятни Хусайндан кўра аниқроқ тушунди. У бутун фаолиятини Мовароуннахрдаа марказлашган қудратли мустақил давлат тузишга қаратади. Бу борада амир Хусайнни тутган йўли бошқача эди. У Самарқандни босиб олгандан кейин ўзига қарашли Балх шаҳрини мустаҳкамлашга киришди, у ердаги Хиндувон қалъасини бошқатдан қурдирди. Балх қалъасига ўзининг бутун мол—мулкни кўчирди ва кўплаб қурол—яроғларни келтирди. Ўз навбатида амир Хусайннинг бундай хатти ҳаракати Темур зарур тадбир—чораларини кўришини тақозо этди.

1370 йилда Темур ўз қўшини билан Балхни қамал қилади ва катта талофатлар бериб уни ишғол этади. Амир Хусайн хазинасидаги бойликлар Темур қўлига ўтади. Бу жангда Темурнинг иттифоқчиси бўлган Хутталамон ҳокими Кайхусравга ўн йил муқаддам ўлдирилган укасининг қасдини олиш учун Хусайннинг ўлдирилишига Темур эътироз билдирмади. Лекин икки йил ўтгач қонга қон олиш шарти Кайхусравнинг ўзига қарши қаратилиб, у Темурга хиёнат қилганликда айбланиб, энди уни қатл этиш ҳуқуқи қасд олиш қонунига асосан Хусайн авлодига берилди, Кайхусрав ўлдирилди, гўё «ал қасосул минал хақ» принципи тантана қилди.

4. Амир Хусайннинг ўлдирилишидан сўнг Темур бутун Мовароуннахрнинг ҳукмдори бўлиб қолди. Лекин у Чингизхон авлодидан бўлмаганлиги учун «хон» унвонини ололамади. Шунинг учун ҳам Темурнинг сиёсат бобидаги манфаатларини кўзлаган ривоят тўқиб чиқилиб, унга гўё Чингизхон авлодлари давридаёқ Темур уруғига шартнома асосида амирлик ҳуқуқи берилганлиги, бундай шартномалар фақат кейинги алғов—далғов вақтларда унутилиб юборилганлиги эълон қилинди¹.

Темур амир Хусайннинг бева қолган хотини — Қозонхоннинг қизи — Сарой Мулкхонимга уйланиб, ўзининг амир Кўрагоний, яъни чингизийлар куёви деб эълон қилди. Темур Султон Махмудхон ўлгандан кейин расмий равишда бўлажак хонларни кўтаришга батамом чек қўйди.

Темур ҳокимиятни бошқаришда ўзининг чингизийлар империясининг давомчиси сифатида кўрсатиш мақсадида Суюргатмиш (1370—1388) ва унинг ўғли Султон Махмуд 1388—1402 ни расмий хон қилиб тайинлайди. (Ҳар иккала хон ҳам сиёсий ишларга ва Темурнинг берган фармойишларига аралашмасдилар).

¹ В. В. Бартольд, История Туркестана, Ташкент, 1922 г., 43-бет.

Темур ўз ҳокимиятини атрофлича мустахкамлаш мақсадида қатор тадбирий чораларни кўрди. Қарши, Қорабоғ, Самарқанд ва бошқа музофатларда шахзодалар, бош амалдорлар, ҳарбий бошлиқлар ва турли мартабадаги аристократиянинг вакиллари билан бир неча машваратлар ва қурилтойлар ўтказди. Қурилтойларда мамлакат ва давлатини ижтимоий – иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий аҳволи ҳақидаги долзарб масалалар муҳокама қилинар, режалар тузилар, қарорлар қабул қилинар ва уларни бажариш муддатлари белгиланар эди.

Темур ўз даврининг қудратли қуроли кучларини тузишга алоҳида эътибор берди. Унинг гвардияси асосан чигатой қабилаликларига мансуб бўлган жасур кишилардан тузилган эди.

Испаниянинг элчиси Гензалес де Клавихо 1404 йилда Самарқандда бўлган вақтида ўз кундалигида қуйидагиларни қайд этган эди:

«Чигатойлар алоҳида имтиёзларга эгадирлар. Улар ҳоҳлаган жойларида яшаши мумкин, ўз подаларини ҳоҳ қиш, ҳоҳ ёзда ҳоҳлаган жойларида боқишлари, ҳоҳлаган жойларида экин экишлари мумкин, улар подшога солиқ тўлашдан озод, чунки, подшо қачон уларни чақирса чигатойлар унинг армиясида хизмат қиладилар».

Рус генерали М.И.Иваниннинг ўтган асрда чоп этган «Мўғул татарлар ва Урта Осиё халқларининг Чингизхон ва Темур давридаги ҳарбий санъати ҳамда босқинчиликлари ҳақида» асарида Амир Темурнинг ҳарбий санъатига алоҳида тўхтаб ўтади.

Ушбу асарда Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий санъати «Темурланг қўшинлари таркиби ва тузилиши», «Қуол – яроғ ва сафар захиралари, Унвон бериш, бошлиқлар ҳуқуқи ва маош тайинлаш», «Темурнинг ҳарбий – сиёсий ва маъмурий қоидалари» деб номланган бўлимлари батафсил баён этилган.

Генерал М.И.Иванин Соҳибқирон Амир Темур қўшинлари таркиби ва тузилиши хусусида фикр юритар экан, қуйидагиларни ёзади: «Темурнинг қўшинлари пиёда ва этник аскарлардан ташкил топган эди. Лекин пиёдалар узоқ чўл сафарларида отлар билан таъминланар, этник аскарларнинг катта қисми керак бўлганда пиёда тартибда жанг қилишга ҳам ўргатилган эди. Улар фақат камондан бехато отишга тўғри келгандагина отдан тушиб, пиёда жангчига айланардилар. Лекин улар отда пиёда холдагидан кўра яхшироқ ҳаракат қилганлари шубҳасиз, чунки кўчманчи халқлар ёшлик чоғларидан отда юришни яхшилаб ўзлаштириб олишади».

Отлиқ аскарлар оддий ва сараланган жангчиларга бўлиниб, энгил ва оғир отлиқ қўшинни ташкил этар эди. Бундан ташқари Темур гвардия сингари шахсий соқчиларга ҳам эга эди.

Темурнинг армиясида ушбу асосий қўшин турларидан ташқари яна қуйидагилар мавжуд эди: 1. Понтонерлар (кўчма кўприклар қуриш ишлари билан шуғулланувчилар) ва кемачилар. Улар асосан Аму ва Сирдарёда кемачилик билан шуғулланувчи кишилардан танлаб олиниб, кемалар ва кўприклар қуриш учун ишлатилар эди. 2. Григориан ёки грек оловини отувчилар. 3. Қамал қилиш машиналари ва улоқтирувчи тўплар билан ишлашни билладиган турли ҳил ишчилар. Темурланг олиб борган қамал жараёни, у греклар ва римликларнинг қалъаларини ишғол қилиш учун қўллаган усулларини яхши билганини исбот қилди. Боязидга қарши бўлган жангда у Григориан оловини отувчи мосламаларни филлар устига ўрнатиб жангга киритди. 4. Тоғларда олиб бориладиган жанглар учун Темур тик қияликларга чиқа оладиган, тоғлик жойларда бўладиган жангларда кўниккан тоғ аҳолисидан ташкил топган махсус пиёда қисмига эга эди. Бу қисм жангчилари даралар, тоғ йўллари ва тоғларда жойлашган қалъаларни қўлга киритишда катта хизмат кўрсатди.

Асарда Амир Темурнинг ҳарбий сафар захиралари борасидаги фаолиятига алоҳида тўхтаб ўтилган. Генерал Иваниннинг қайд этишича «сафарга чиқишдан аввал ёки жанг олдидан қўшин ҳолатини кўриқдан ўтказиш қонунига Темур ўта жиддийлик билан амал қиларди».

«Темур, — деб ёзади муаллиф, — жисмоний жазо беришни ёқтирмагани учун уни таъқиқлаб қўйган, ҳокимияти қамчидан кучсиз бошлиқ ўзи эгаллаб турган лавозимга лойиқ эмас дер эди».

Маълумки, ҳар қандай жамият ва тузумда армияга, жангчиларга ажратиладиган маош, уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиниши ҳукуматнинг доимий диққат марказида бўлиб келган. Шу жиҳатдан қараганда Амир Темур армиясида маош тайинлаш ўзига хос ҳарактерда бўлганигини кўрамиз.

Пул муносабатлари билан яхши таниш бўлмаган кўчманчи халқлар буюмлар қийматини одатда от, қўй, туя ва бошқа нарсалар билан ўлчаганлар. Шунга қараб, Темур жангчи маоши қийматини шу жангчига тегишли от нархи билан белгиларди. Энг аъло жангчининг маоши ўз отининг нархи билан белгиланарди. Энг аъло жангчининг маоши ўз отининг 2—4 баравар нархига тўғри келса, ўнбошилар оддий жангчидан 10 баравар кўп, юз бошилар ўнбошидан 2 баравар, мингбошилар эса юзбошидан 3 марта кўп маош олар эди. Жиноят қилган ҳар бир жангчи эса (агарда қолган жинояти давлат хавфсизлигига путур етказмайдиган бўлса) ўз маошининг ўндан бир қисмидан маҳрум этилар эди.

Амирлар маоши уларнинг обрўларига қараб 1.000 дан 10.000 гача от нархи билан, Темур авлодлариники эса 12.000 гача от нархи билан белгиланиб, уларга вилоят ҳам ҳада этиларди.

Пиёда жангчиларнинг катта маош олиши — уларнинг хизмати отлиқлариникидан машаққатлироқ эканлигини билдиради. Пиёда аскарлар сараланган ва синалган жангчилардан иборат бўлганлиги ҳамда уларни таъминлаш қимматта тушиши сабабли кўп сонли бўла олмас эди.

Қўшинлар маоши, махсус бошлиқлар томонидан бошқариладиган, ҳарбий ҳудудларга бўлинган ерлар ҳисобидан ҳамда баъзи шаҳар ва вилоят даромадларидан белгиланар эди.

Темур ҳокимиятининг ўзи танга пул зарб этиши туфайли, ўтроқ халқлар орасида жойлашган ва пул муносабатлари билан таниш бўлган қўшинларга пул билан маош тўланарди. Аммо от қиймат бирлиги сифатида қабул қилиниб, асосий маош сифатида берилган.

Жанговар хизмат кўрсатган жангчиларга мукофотлар мақтов, маошга қўшимча ҳақ тўлаш, ўлжа бўлишда улушнинг оширилиши, юқори мансабга кўтариш, фахрий унвон бериш, баходир, мард, ботир ва бошқа номлар бериш сифатида берилса, бутун қўшинлар қисмига — ноғора чалиб нишонлаш, байроқ бериш ва хокозолар сифатида берилган.

«Муғул татарлар ва Ўрта Осиё халқларининг Чингизхон ва Темур давридаги ҳарбий санъати. . .» номли китобнинг «Темурнинг ҳарбий—сиёсий ва маъмурий қоидалари» қисмида Соҳибқироннинг ҳарбий—сиёсий стратегияси фикримизча реал тарихий ҳақиқат асосида баён этиб берилган.

«Темурнинг гапига қараганда, — деб ёзади Иванин, — сиёсат билан мақсадга эришиш мумкин бўлган ҳолатда қурол билан ҳаракат қилиш ноўриндир. Уруш бошлашдан аввал душман қўшинларининг қурол ишлатиш усуллари билиб олиш, душман қўшинининг руҳий кучларига таъсир кўрсатишнинг самарали воситаларини топа билиш айниқса, душман ҳокимлари ва лашкарбошилари фазилатларига сезиларли таъсир этиш керак. Бугунги ишни эртага қолдириш керак эмас».

Қандайдир давлатта нисбатан золимлик, зуравонлик, жабр—зулм ўтказилаётган бўлса, бундан халқ норози бўлиб, аҳволи мушкуллашган бўлса, Темурнинг фикрича, ҳар бир адолатли ҳукмдор бундай зуравон давлатга қарши уруш эълон қилиши керак. Бундай шароитда Оллохнинг ўзи унга мададкор бўлади. Агар қандайдир давлатда эътиқод бўшашиб, диндорлар таҳқирланган бўлсалар, тақводор ҳукмдор бу давлатга кириб

Мухаммад этиқодини тиклаши шарт. У пайғамбар ёрдамига ишонса бўлади.

Темурунинг Мухаммад этиқодини тарқатишни ўз олдига мақсад қилиб пайғамбар авлодларига ҳамда мусулмон давлатларида катта обрўга эга рухонийларга ҳомийлик қилди. Уларни ўзига яқинлаштириб, режалари ҳақида маслаҳатлашиб турарди. Рухонийлар Темурлангни аср қахрамони этиқод таянчи ва курашчиси, пайғамбар хуш кўрган одам деб эълон қилишди. Улар Темурланг ўзидан ёруғлик таратганини кўришганлигини, бу ёруғлик камалак шаклида бўлиб, Мухаммад пайғамбар қабридан тарқаб, Темурланг елкасига бориб тақалган эмиш. Шунинг учун унинг ҳар бир ҳаракати қўшинлар томонидан фалақдан тасдиқланган Оллох томонидан буюрилган сирли белгиси деб қабул қилинарди. Қўшинлар Темурлангни Оллох нафрати қўзғаб турганда зolim ва адолатсиз ҳукмдорни, Мухаммад пайғамбар қонунларини бузган хаёсиз ва гуноҳга ботган мусулмонларни жазолаш учун юборган ердаги қуроли деб ҳисоблардилар.

Соҳибқирон ислом дини маросимларига доимо риоя қилиш, яъни жамоа билан жанг олдидан намоз ўқиш, кечаси эса якка ўзи чодирда намоз ўқиб, мулоҳаза юритиш, жангчиларга мардлик ва жангларни муваффақиятли тугатишга ишонч бағишларди.

Амир Темур бошқаришнинг турли соҳаларига одамлари ўзи танлар, ҳар бир нарсани ўзи назорат қилиб турар эди. У одамлар билан қисқа, одампарварлик ва сабр—қаноат билан муомала қилар, улар орасида тартиб ўрнатиб, кўрсатмалар бажарилишини талаб қиларди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, маҳаллий ўзбек тарихчиларининг аксариятларидан фарқ этгани ҳолда генерал М.И.Иванининг Соҳибқирон шахсига холисона ёндошуви асл ҳақиқатга бирмунча яқиндир.

У шундай ёзади: «Темурланг илм—фанга ҳомийлик қилар, олимлар билан халқлар тарихи ва буюк ҳукмдорлар таржимаи ҳоли ҳақида суҳбатлар ўтказишни хуш кўрар, ўтган даврдаги буюк шахслар ижобий ишларига тақлид қилар, хатоларини қайтармаслик учун уларнинг муваффақиятсизликларини қунт билан ўрганар эди.

Бошқаришдаги муҳим ишлар асосан дин маъмурлари, ақл ва билимлари билан машҳур бўлган кишилар, бош амирлар, қўшин ва қабила бошлиқлари, вазирлар ва бошқалар иштирок этган кенгашда кўриб чиқиларди.

Темур шу каби кенгашлардаги ўз қарор ва фикрларини батафсил ёзиб борувчи котибларга эга эди. «Темурлангнинг сиёсий ва ҳарбий қарорлари» номи билан машҳур васиятномаси

юқорида кўрсатиб ўтилган кенгашлардаги маълумотлардан тузилган бўлиши эҳтимол».

Муаллиф Амир Темурнинг ҳарбий — сиёсий ва маъмурий қоидалари баёнига яқун ясар экан, шуни алоҳида қайд этадики, Соҳибқирон ўйлаган режаларини амалга ошириш мақсадида у ўз амалдорларини мажбур қилиш ва қаттиқ қўлик билан эмас, балки бу ишларни фойда келтиражagini ишонтириш йўли билан ўз орқасидан эргаштиришга муваффақ бўлганлигини алоҳида қайд этади.

Соҳибқирон забт этган мусулмон мамлакатларида Мухаммад пайғамбар авлодларига, рухонийларга, қонунчиларга, олимлар ва оқсоқолларга доимо ҳомийлик қилар, уларни мукофотлар, яхши маош тайинлар, амалдорлар билан хушмуомалада бўлар, камбағалларга таом улашар, халққа нисбатан инсонпарварлик қилар эди.

Рус генерали М.Иванин адолатли қайд этганидек, Амир Темур халқни қандай тадбирлар билан ўзига қаратиш мумкинлигини олдиндан билиб олар, савдогарларга ёрдам берар, босқинчиликни таъқиб қилар, адолат учун қайғурар, йўллар ва савдо — сотиқ хавфсизлиги ҳақида ташвишланар эди. Мана шу қоидалар ва чора — тадбирлар орқали улкан муваффақиятларга эришар эди. Амир Темурнинг ҳарбий саркарда ва давлат арбоби сифатида баҳо бериб, унинг душманлар офати, фуқаролар отаси, жангчилар сажда қилса арзийдиган бирдан — бир зот деб аташарди.

Темур халқ кўзғалонларини, жумладан, ўша даврнинг энг йирик кўзғалони — Самарқанддаги сарбадорлар кўзғалонини бостирди. Унинг марказлашган қудратли давлат қуриш йўлидаги фаолияти шаҳар аҳолисининг нуфузли қисми — бойлар, савдогарлар ва айниқса хунармандлар томонидан қўлаб — қувватланди. Чунки, уларни феодал хукмдорларининг ўзаро курашларидан тинкалари қуриган ва иқтисодий жиҳатдан батамом хонавайрон бўлиш даражасига етган эдилар.

1370 йилда Темур Балхни эгаллаганида Маккалик Мир Саид Барака унга ҳокимият рамзи — думбира билан байроқни топширган эди. Энди Темурда нафақат Самарқанд, балки Марказий Осиё ва унинг атрофларини бирлаштирадиган қудратли улкан империяга асос солиш орзуси пайдо бўлган эди. У шу мақсадда Қуръони Каримни очиб кўрди. Бироқ, Қуръоннинг очилган саҳифасидан у «Меъёрини унутганларни Аллох хуш кўрмайди» деган оятни ўқиб, қаттиқ ўйга ботди. Буни пайқаб турган Бибиҳоним Темурга қараб шундай деди: «Менинг фахимлашимча, сиз Самарқанд билан кифояланиб қолмаслигингиз лозим. Ўзингизни ҳукмронлик ҳукмрони дея эълон қилингиз, имонингиз комил бўлсинким, мен ҳозир

чўрингиз бўлиб оёгингиз остида қандай ётган бўлсам, дунё ҳам пойингизда шундай поёндоз бўлади.

Аммо лекин қурултойнинг розилигини олмай туриб, тахтни эгаллашни хаёлингизга келтирманг. Бильякс, ҳарқандай тентак келиб, «Ҳой қароқчи тахтдан туш!» деяверади. Пирингиз Мир Саид Барака сизнинг сайланишингизга кафолат берадилар».

Орзиқиб кутилган қурултой 1370 йил рамазон ойининг 10 кунига тўғри келди. Сайлов синовларида ғолиб чиққан зотнинг муборак исми шарифи асрий чинорлар оғушига олган майонда эълон қилинди. Қурилтой йиғинларида Темур юксак ғалабага эришди.

Мир Саид Барака халқ арз додини тинглаш учун Темурни таклиф этиш мажбуриятини ўз зиммасига олди. У ерга тўшалган кигиз ёнига Темурни етаклаб келди — да, уни қадимий тахтиравонга чиқармай туриб Мовароуннахр ва олий вилоятлар элчиларига қарата: «Сизларнинг хукмронингиз бўлишимни истайсизларми?» — деб сўрашга даъват этди.

Темурнинг саволи тугар—тугамас унинг овозини сон—саноқсиз товушлар боосиб кетди: — «Темур! Сен бизнинг жанобимизсен!».

- «Сен исломнинг қиличидирсен!», — «Сен юдузларни бўйсиндирувчидирсен!», — «Сен зафаридирсен!». Шундан сўнг Темур халқ билан маънавий битим тузмоғи керак эди.

Мир Саид Барака йиғилган халқ олдида сайлов синовларидан ўтган Темурга қарата — «Сен Пайғамбарнинг соясига айлангач, сен учун Аллоҳнинг иродаси ва адолат қонун бўлғай. Шуни ёдингда маҳкам тутгилки, адолат ишини йўқотгудай бўлсанг, сени шохлик мартабасига кўтараётган мана шу кигиз парчасидан ҳам маҳрум бўласан».

Темур ҳам эл — улусга ўз шартларини баён этадиган фурсати етди. «Мен чорлаганда йиғилиб, келасизларми?». — «Ҳа, албатта келамиз!» дея гувиллади издихом. — «Мен бошлаган томонга юрасизларми?». — «Борамиз, борамиз!». — «Мен амир этган одамни ўлдирасизларми?» — «О, Темур бунга заррача шубҳа қилмагил!»...

Қасамёд этиш маросими ана шундай ўзаро шартлашув билан ўтди. Энди хукмронни кигизга чиқариш тантанасини бажариш қолди холос.

Дастлаб Мир Саид Барака сайланувчига олтин камар, ярқираган қилич ва дур кўзли сирға хадъя этди. Сўнг Мир Саид Барака қудратли хукмрон рамзи сифатида унга қўйнинг курагини узатди. Шундай тантанали шодиёнада ноғоралар гумбури ва халқ оммасининг хаяжонли ҳайрати остида саййидлар ва эътиборли

зотлар Темурни қўлда кўтаришади. «Аллоҳу акбар!» хитоби жўрлигида уни уч карра бошлари узра кўтариб қўйишади.

Қурилтой узоқ—яқиндаги ўлкаларга Темурнинг хон этиб сайлангани ҳақидаги хабарни тарқатиш билан яқунланади. Ўз навбатида Темур ҳам халқ иродаси билан Чигатой улусини бошқариш масъулиятини ўз зиммасига олганини, Самарқандни пойтахт сифатида танлаганини маълум қилиб ёрлик жўнатди.

Темур Балхдан қайтаётиб отасининг қабрини зиёрат этмоқ ниятида Кешда тўхтади, ундан сўнг Самарқандга келди.

Темур 1370 йилда кўчиб ўтиши билан қурилиш ишларини кенг кўламда бошлаб юборди. Давр шуни тақозо этар эди. Мўғуллар шаҳарни вайрон қилгандан кейин ўтган 150 йил давомида муҳофаа истехкомлари батамом ишдан чиққан эди. Энди шаҳар ва шаҳар атрофида истехком деворлар, шаҳристон, сарой, работ, масжид ва мадрасалар, йўллар, кўприклар, анхор ва ховузлар қазийш ва айниқса ҳарбий қалъалар қурилиши кенг кўламда бошлаб юборди.

Темур Самарқандга келиши билан давлат фаолиятини ҳарбий юришларга қўшиб олиб борди. Шу тариқа Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни, шунингдек, Фарғона ва Шош вилоятларини тезда бирлаштира олди.

**«XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги
ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ҳаёт» мавзусини
ўрганиш жараёнида тарих ўқитувчисига
методик тавсиялар.**

Шу нарса сир эмаски, биз собиқ шўролар истибдодидан ўтган чоракам бир аср давомида жамоатчиликнинг берган баҳолари билан айтадиган бўлсак «Темир парда» ортида яшаб КГБ маҳкамаларини ҳисобга олмаганда кўпгина фуқаролар қатори, оддий тарих ўқитувчиси ҳам содир бўлаётган кўпгина маълумот ва ахборотлардан воқиф эмас эди. Гап шундаки, шўроларнинг ўша давр социалистик тузуми мафкурасига мос келмайдиган ҳар қандай маълумот «антисоветизм», «антикоммунистик» ташвиқот деб баҳоланар эди. Шу жоиз биз кўпгина масалаларга, жумладан у ёки бу масалада тарихий ҳақиқатга жaxon илм аҳлининг берган реал, ҳаққоний баҳосини билишдан ҳам маҳрум эдик.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, истиқлолимиз туфайли Президентимиз Ислom Каримовнинг саъи – ҳаракатлари билан айниқса совет тарихшунослигида «босқинчи», «қонхўр», «шафқатсиз» номлари билан булғатилган Соҳибқирон Амир Темур том маъносида реабилитация этилди.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги нишонланиш тўғрисидаги Президент Ислom Каримовнинг фармони ЮНЕСКО томонидан ижобий фактор сифатида маъқулланди.

Яратганга ҳамду – санолар бўлсинки, Амир Темурнинг авваломбор ўзбек халқи, Ўрта Осиё халқлари, қолаверса жaxon давлатчилиги таврихида тутган ўрнига холисона баҳо берилганлигининг тирик гувоҳи бўлдик.

Ҳаёт тажрибаси шундан далолат берадики, айрим ҳолларда у ёки бу масала давр тақозоси билан бутун мамлакатимизнинг диққат марказида бўлиб, бутун олим – фузалолар, оммавий ахборот воситалари – ю, жамоатчилик ташкилотлари томонидан кенг тарғиб этилиб, жамоатчиликнинг диққат эътиборида бўлади. Шунга ўхшаш Амир Темурнинг 660 йиллик юбилеи муносабати билан ҳам кўп илмий конференциялар, илмий тўпламлар, монографлар, оммавий сериялар нашр этилади.

Биз халқимиз тарихида алоҳида ўринни эгаллаган Амир Темур ҳаёти, давлат арбоби, ҳарбий саркарда, қонуншунос, талантли меъмор, рухшунос олим сифатидаги фаолиятларига жaxonнинг турли мамлакат ва даврларида берилган баҳолар мажмуасидан тарих ўқитувчиларини воқиф этиш мақсадида «Амир Темурнинг шахси»га берилган баҳолардан айримларини эслатиб ўтишнинг лозим топдик.

ЮНЕСКО қарори билан 1996 йилнинг Амир Темур йили деб эълон қилиниши муносабати билан Соҳибқироннинг шахси, уни Ўрта Осиё, қолаверса жахон халқлари тарихида тутган ўрнига баҳо бериш хусусида тарихий ҳақиқат асосида инсаоф ва иймон билан ёндашиш мавриди келди. Гап шундаки, Ўзбекистоннимизда, Амир Темурнинг жахон халқлари, хусусан ўзбек халқи тарихида тутган ўрни ва роли ҳақида бор тарихий ҳақиқатлар асосида яратилган асарлар ҳамон кутилмоқда. Холбуки ҳорижий мамлакатларда Темур ва темурийларга муносабат XVI асрдаёқ адабиётчи ва тарихчиларнинг диққат марказларида бўлиб, соҳибқироннинг турли фаолиятларига бағишлаб тарихий ҳақиқатни тараннум этувчи қатор илмий асарлар чоп этилган. Жумладан, Францияда Соҳибқирон Амир Темур хотираси учун ҳайкал ўрнатилиб, унинг пойгоҳига «Европанинг халаскорига» деб ёзиб қўйилган. Бундан ташқари, ҳозирги кунда ҳам у ерда «Темур ва темурийлар ассоциацияси» буюк бобоколонимиз Амир Темур ва унинг мерослари хусусида матонат билан маълумотлар йиғиб келмоқда. Темурийлар тарихи ва маданият тарихини ўрганиш бўйича ташкил этилган ассоциациянинг раиси, профессор Д.Кэрэн яқинда Амир Темурнинг Европа давлат арбоблари билан олиб борган ёзишмаларини тўплаб «Тамерлан» номли йирик монографиясини нашр этди.

Форест, Мексика ва Пирондиниларнинг «Буюк Темурнинг ҳаёти», Сипвестра де Саси ва Хингтонларнинг «Темурнинг Карл VI ва Генрих IV билан ёзишмалари» каби илмий асарлар чоп этилди.

Машҳур инглиз драматурги Кристофер Марло (XVI аср) Соҳибқирон сиймосини Англия саҳналарига олиб чиқди.

Рус олимлари В.В.Бартольд, И.И.Умняков, Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлар Амир Темур ва унинг ҳукмронлик даврига бағишланган қимматбаҳо асарлар яратдилар.

Европа ва Америка Қўшма Штатларида сўнги йилларда ҳам Амир Темурга бағишланган кўпгина асарлар нашр этилди. Инглиз Шарқшуноси Хида Хукэтнинг «Фотих Темур», немис олими Ханс Роберт Ремернинг темурийлар даври манбалари, хусусан Абдуллоҳ Марвариднинг «Шарафнома» асарига бағишланган йирик илмий тадқиқоти, америкалик олим Беатриса Манзнинг «Темур давлатининг юксалиши ва идора қилиниши», Жон Вуднинг «Темурийлар сулоласи» деган асарлари шулар жумласидандир.

Темур ва темурийлар тарихи бутунги кунда Англиянинг Оксфорд, АҚШнинг Калифорния, Сизтл, Харвард, Нью-Йорк университетларида кенг ўрганилмоқда. Индиана штатининг Блутингтон шаҳридаа Марказий Осиё халқларининг тарихи ва

маданиятини ўрганадиган махсус илмий марказ кўпдан бери фаолият кўрсатиб келмоқда.

Амир Темур даҳоси тубсиз уммондир. Шунга қарамасдан бизнинг Ўзбекистонимизда Амир Темур ҳақидаги илмий-тарихий ва бадиий асарлар эса эндигина истиқлолимиз шаарофати билан яратилмоқда.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, Амир Темур шахсига характеристика беришда, бир-бирига қарама-қарши фикрлар мавжуд. Уларнинг бирида Темур шахси илохийлаштирилса¹ иккинчисида фақат салбий ҳолда баён этилади², учинчисида эса, унинг ўз даврини машҳур давлат арбоби, моҳир саркарда, халқпарвар бунёдкор, ислом динининг ҳомийси эканлиги қайд этилади.

Темурни ички сиёсати имкони борича мовароуннахрнинг моддий ва маънавий фаровонлигини кўтаришга қаратилган эди... Мавороуннахр ва Самарқанд бунёд этилган нодир ва абадий обидалар бевосита Темур номи билан боғлиқдир. Ўрта Осиёда ўтган барча ҳукмдорлар орасида у улўф бунёдкор ва забардаст амир сифатида ном қозонган эди³

«Амир Темур, — деб ёзади академик Б.Ахмедов, — буюк шахс: кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, қонуншунос, талангли меъмор, рухшунос, шу билан бирга, эл-юртини севган инсон»⁴.

Амир Темурга характеристика беришда ўзбек тарихчи олими Гога Хидоятлов шундай ёзади: «Темур Чингизхон ва унинг харбий тартибларини ихлосманди бўлиб, ҳамма юришларни ташкил этиш, харбий ҳаракатлар ва маъмурий қурилиш ишларида унга тақлид қилар эди. . . Унинг ҳамма харбий тактикаси Чингизхондан ўзлаштириб олинган эди»⁵.

Тарихчи ибн Арабшоҳ Амир Темурни ёқтирмас эди. Амир Темурни ёмонлашда у хатто шу даражага бориб етганки, ўйламай нетмай соҳибқироннинг даҳрийга чиқариб қўйган. Ибн Арабшоҳнинг даъвосига Амир Темур Чингизхоннинг қонулари ва йўл-йўриқларини Мухаммад пайғамбар шариатларидан устун қўйган эмиш. Лекин, Оллоҳга ҳамду санолар бўлсунким, Ибн Арабшоҳнинг соҳибқиронга номкўрлик қабилида тўқиган бундаини уйдирмаси у ҳеч кимни ишонтираолмади. Чунки, Амир Темурнинг муқаддас ислом динига нисбатан олий эътиқод соҳиби бўлганлиги, ислом асосларини мустаҳкамлаш йўлида бутун умри

¹ Али Яздий, «Зафарнома». Салоҳиддин Тошқандий, «Темурнома», Тошкент, «Чулпон», 1990 йил.

² Ибн Арабшоҳ, Темур тарихида тақдир ажойиботлари. Тошкент, «Меҳнат» 1992 йил.

³ Ўзбекистонда XV—XVI асрларда ижтимоий-иқтисодий тафаккурнинг ривожланиши тарихидан. Тўплам. Ўзбекистон ФА нашри, 1960 йил. 19—бет.

⁴ Бурибой Ахмедов, Амир Темур ўтиглари. Т. «Наврўз», 1992 йил. 2—бет.

⁵ Г.Хидоятлов, Моя родная история. Ташкент, «Ўқитувчи», 1991, 157—162 бетлар.

давомида кураш олиб борганлиги бутун ислом дунёсига маълум эди. У қурдирган масжиду мадрасалар, азиз—авлиёларнинг пойқадам жойларини обод этгани бундан яққол далолат берибтурар эди.

Амир Темур шахси ва унинг давлат арбоби, ҳамда буюк саркардалик фаолиятига ноилмий баҳо беришда ўриснинг машҳур тарихчиси С.М.Соловьёвнинг қуйидаги фикрлари унинг ҳақиқатда ҳам «буюк тарихчи» лигига қонуний шубҳа туғдиради: «... тараққиётнинг дастлабки босқичида бўлган халқ, — деб ёзади ўрис тарихчиси С.М.Соловьёв, — қандайдир Ўрта Осиёдаги кўчманчи халқ, қандайдир муғулларнинг ўз Чингиз Хонлари ва Тамерланглари каби буюк кишиларига эзилиб бўйсуниларини кўрамиз.

Чингиз Хон ва Тамерланг Янглиғларнинг пайдо бўлгунларига қадар бу халқ тўғрисида ҳеч нарса эшитилмаган эди (??? Т.Т.); бу халқ тарих учун ҳеч нарса эмас, у йўқ бўлиб кетиши, ўзининг яшаш фаолиятини тугатиш арафасида турибди; машҳур хоннинг биргина амри билан бу халқ борлиққа айланади, машҳур, қудратли ҳукмрон бўлади. Бироқ, бу ерда ҳам биз чўлнинг бундайин машҳур кишилари — Чингиз Хон ва Тамерлангларни, аслини олганда ўз халқининг фарзандлари эканликларини кўрсатсаларда уларнинг турмуш тарзлари, эҳтиёжлари чегарасидан чиқаришда, қолаверса шу ҳаётдан (яъни ёввойилиқдан демоқчи Т.Т.) чиқаришда ҳеч бир нарсани ўзгартираолмадилар. Халқ буларга қадар ҳам йиртқич эди, буларга қадар ҳам ўзларининг тирикчиликларини кичкина кўламда биргина жисмоний ҳаракатда (яъни ақл—заковат, ил—маърифатдан ташқари демоқчи), талончиликда вайронагар—чиликларда олиб борди; Буюк одамнинг ўлиши билан у асос солган улкан мулк емирилишга бошлайди ва буюк одамлар томонидан тебратиб турилган халқ ўзининг олдинги ҳолатига, аввалги тарихан йўқ бўлиб кетишга, яъни фанога юз тутади»¹

Методик йўналишда ёзилган қўлланмалар муаллифларидан бири Н.Ремеевнинг «Темур давлати» мавзусини ўрганиш борасида республикамиз мактабларида Ўзбекистон халқлари тарихидан дарс берувчи ўқитувчиларга бераётган қуйидаги «илмий—методик» фатвоси ҳам Амир Темур даври тарихини қанчалик сохталаштириб ўрганишга даъват этиб қилинганлигини мазкур мавзуни ўрганишдан кузатилган мақсад ўша давр тарихини қандай бўлса шундайлигича эмас, балки, Соҳибқирон шахси, унинг давлат арбоби жахонга машҳур харбий саркарда сифатларини атайлаб лойга булғаб кўрсатишдан иборат бўлиб қолган.

¹ С.М.Соловьёв, Чтения и рассказы по истории России. Москва, Изд-во. «Правда», 1989 йй. 418-419 бетлар.

Муаллиф мазкур мавзунинг ўрганиш хусусида тарих ўқитувчилари, ўқувчиларнинг диққат эътиборларини асосан қуйидаги масалаларга жалб этилиши зарур деб ўқтиради:

1. Темур давлати қачон вужудга келди?
2. Унинг бошқинчилик юришларини гапириб беринг.
3. Темурнинг ўқувлари қандай характерга эга эди?
4. Темур давлати нима учун емирилди?

Авваломбор қўйилган саволларнинг ҳаммаси ҳам ўқувчиларни мантиқан таҳлилий тафаккур этишга йўлламайди, бошқача қилиб айтиладиган бўлса, уларда дидактиланинг энг элиментар талаби — муаммоли таълимдан ҳеч қандай дарак йўқ. Иккинчидан ва асосийси мавзунинг ўрганиш учун қўйилган саволлар ўқувчиларни ҳеч қандай ижобий, миллий маънавиятимизга асосланган, уларни миллий ғурур, ифтихорларини шаклланишига олиб келадиган, асл тарихий ҳақиқатни билиб олишларига етаклайдиган фииикрларга эмас, балки уларга Амир Темур даври фақат ноҳақ қон тўкишлар, вайронагарчилик, деҳқн ва ҳунармандлар ўта оғир аҳволда кун кечирган, азоб — ўқубат даври бўлган деган хуосага келишларига даъват этилган ғайри илмий, ғайри тарихий ҳақиқатни сохталаштирадиган йўналишдан иборатдир.

Ҳар қандай медални икки томони бўлганидек, ана шундай «илми — методик» тавсия номига даъвогарлик қиладиган рисоаларда талабаларга тарихий ҳақиқатдан келиб чиқиб уларга Батан тарихидан бериладиган таълим ва тартиб жараёнини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялашга томон бурилса айти муддао бўлур эди. Чунки, бу халқ таълимимиз олдида қўйилган бутунги кунимиз, давримиз талаби шуни тақозо этади.

Модомики, биз истиқлолимиз туфайли ўз — ўзини англаш мавридига кирган эканмиз. Соҳибқирон руҳи покларини қандай бўлса шундайлигича, тарихий сохталаштирмаган ҳолда ўрганмоқ учун бу олий зотнинг яқиндан билган Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Али Яздийнинг «Зафарнома»си, мухаррихлар: Хофиз Абрў (1430 йилда вафот этган), Абдураззоқ Самарқандий (1413 — 1462), Алишер Навоий (1441 — 1501), совет даври тарихчиларидан А.Ю.Якубовский, М.Абдурахимов, В.В.Бартольд, Г.А.Пугаченкова, И.И.Умняков, Бўрибой Ахмедовларнинг Амир Темур шахсига берган ҳолисона фикрларни албатта инобатга олмоғимиз лозим.

Шарафуддин Али Яздийнинг қайд этишича Амир Темурнинг характерли хусусиятларидан бири — давлат, мамлакат, фуқаронинг гамхўрлиги эди. Унинг қоидаси — «рости — дурусти»

эди. Ҳақиқат сиҳат — саломатлик; ҳақиқат — тартиб; ҳақиқат адолат демакдир, деб тушунтирар эди у.

Амир Темур жаҳонга тааллуқли форсий тилда ёзилган қатор ҳикматли гаплар бевосита соҳибқироннинг ўзи айтиб қолдирган бўлиб, ўз даврида бу ҳикматларга ўзи бевосита тўла амал қилган.

Масалан: «Камар бар миён ва сана бар забон» (Белдаа камару — тилда сано бўлсин), яъни иш билан сўз орасида бирлик бўлсин.

Яна: «Мурувват ва марди пеши холик ва халойик махмуд аст» (инсонпарварлик ва мардликни Оллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди).

Яна: «Агар сардор баддил ва бежигар бошад — бар машкар шикаст ояд» (агар — лашкарбошининг дили пок ва мард бўлмаса кўшин енгиллишга махкумдир).

Шарофуддин Али Яздий Амир Темурни яқиндан билган, унинг инсоний сифатларини одилона ифодалаб: Уни Соҳибқирон — яъни буюк бахт юдузининг эгаси; ҳумоюн — шавкатли; ҳамкори офтоб давлати турк давлатининг қудратли куёши; Он — хазрат — улуғвор шоҳ деб баҳолайди.

Минг афсуски, Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида Амир Темурнинг тарихан Ватани олдида қилган хизматлари унинг шўролар давридаги ватандошлари, жумладан айрим маҳаллий ўзбек алломалари томонидан «Темур шахсини кўкларга кўтариш ва идеаллаштириш» деб баҳоланган¹.

Аллоҳга минг шукурлар бўлсинки, Ўзбекистонимизнинг ўз мустақиллигига эришганлиги муносабати билан кўп асрлик қадриятларимиз янада тикланиш мавридига кирди. Жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг сай ҳаракатлари билан Амир Темурнинг Ўрта Осиё ва жаҳон халқлари тарихида тутган ўрнига одилона баҳо берилди.

«Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз керак. Нега деганда, Амир Темур тузукларини ўқигач, худди бугунги замоннинг катта муаммоларига жавоб бергандек бўламан. Шунинг учун стратегияни жуда пухта ўйлаш керак. Балки, ота — боболаримиз қолдирган меросдан фойдаланиб, ўзимизга хос, ўзимизга мос стратегияни ишлаб чиқиш керак бўлади»² деб қайд этади президент Ислоҳ Каримов.

Ниҳоят, биз юқорида Амир Темур шахси хусусида келтирган тарихий фактлар, эндиликда Соҳибқиронни Марказий Осиё халқлари, қолаверса жаҳон халқлари тарихида тутган ўрнига реал баҳо беришга имкон беради деб ўйлаймиз энди

¹ Иброҳим Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. «Фан», Тошкент. 1968 йил, 51 — бет.

² И.А.Каримов, Ўзбекистон: истиқлол. Иқтисод, сиёсат мафкура. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993 йил, 218 — бет.

гап шундаки, Республикамизнинг темуршунос олимлари ўрта ва олий мактабларнинг тажрибали ўқитувчилари билан амалий ҳамкорликка Темур ва темурийлар тарихига оид даври амалиётдаа экспериментал дарслар асосида синаб қурилган илмий — методик ва дидактик жихоздан асосланган энг самарали дарс вариантларини ишлаб чиқишлари ва кенг ўқувчилар ҳамда ўитувчилар эътиборига ҳавола этишларидан иборат бўлмоғи лозим.

Амир Темур дарсларини ўтказиш жараёнида ўқувчи ёшларимизга миллий гурур ва қадриятларимизни фаолаштириб боришда катта восита бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган яна бир имконият — ўқувчиларни Соҳибқирон қадамжойлари, уларнинг номаири, унинг фаолияти билан бевосита алоқадор бўлган тарихий жойлар, уларнинг мазмуни ва моҳиятлари билан системали равишда таништириб бориш ҳам катта амалий аҳамият касб этади. Маълумки, шўролар мактабида таҳсил олган ҳар бир мактаб ўқувчиси Наполеон уруши даврида француз армияси зарбасига бардош бераолмасдан чекинган рус саркардаси М.И.Кутузовнинг Москва ёнида енгилганлиги, кейинчалик у ерда катта тарихий музей яратилганлиги, унинг бугунги кунда сайёҳларнинг зиёратгоҳидан бирига айланиб, фаолият кўрсатиб келаётганлигини яхши биладилар. Бироқ, Европанинг турли районларида Соҳибқироннинг Олтин Ўрдага қарши олиб борган кураши жараёни билан алоқадор бўлган, бевосита Амир Темур номи билан аталиб келган географик ноамлар, маънавий ва моддий бойликлар, ёдгорликлар мавжудлигидан деярли беҳабардилар.

Гап шундаки, бундай маълумотлар на ўқув дастурларида ва на ўрта ва олий мактаб Ўзбекистон халқлари тарихи дарслигида мутлоқ қайд этилмаган. Холбуки, Соҳибқироннинг ҳарбий юриши солномаси билан яқиндан танишсак қатор муқаддас қадамжойларни учратамиз. Жумладан, Доғистонда Амир Темур харбий юриши даврида тўхтаб, харбий кенгаш ўтказган жойда унинг амри билан кейинчалик улкан шаҳар қурилиб унга Темурхон — Шўра деб ном берилиб, бу шаҳар 1922 йилга қадар Доғистоннинг маркази бўлиб келган. 1922 йилдан кейин эса бу муқаддас шаҳар маҳаллий инқилобчилардан бири 1918 Доғистон халқи ўлкада совет ҳокимиятини ағдариб Доғистон мустақиллигини эълон қилганда бу ерда большевиклар партиясининг вакили, Доғистонни Улуу — Бойнок қишлоғида туғилган Улубий Дониёр ўғли. Буйнокий (кейинча Буйнақсий 1890 — 1919) кўп сонли Қизил Армия кучлари билан бу ерда қайтадан совет ҳокимиятини тиклашга ҳаракат қилади. Бироқ, маҳаллий халқ Улубий Буйнакокийнинг ўз миллатига нисбатан бундай сотқинлигини кечираолмайди. У ўз фаоллари бимлан

«Тоғлиқлар ҳукумати» томонидан қўлга олиниб шариат судига берилади ва отиб ўлдирилади. Доғистонда Совет ҳукумати ўрнатилгач, 1922 йилда Темур — хон — Шура шаҳрини ана шу одам номи билан Буйноки деб аташади.

Худди мана шу мисолга ўхшаш Махачкала шаҳридан 30 км масофада жойлашган Кулик шаҳарчасида Темурга — Темур қудуғи ва калгаси мавжудлигини, Липецк вилоятининг Елец шаҳрида Амир Темур фармони билан Соҳибқирон жангчиларининг қалқони тимсолидаги мустаҳкам қалъаааа қурилганлигини, Тўхтамишга қарши жангга кириши олдида 1391 йил 1 апрелида Улуғ тоғда тошдан ўйиб қурилган бахайбат минора бугунги кунда ҳам виқор билан қад кўтариб турганлиги ва бу ҳашаматли минора пойидаги мрамор тошда араб ва турк тилларида ўйиб ёзилган қуйидаги битикларни кўпгина юртдошларимиз хатто эшитмаганлар ҳам. Бу битикда қуйидагилар ёзилган: «Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Марҳаматли ва муруватли худованди Каримга шукурлар бўлсунким, Турон мамлакатининг Султони Хазрат Амир Темур қўрагон икки юз минг кишидан иборат қўшин бирлан Тўхтамишхонга қарши бораётиб, хижрий 793 йил жумодул — аввал ойининг йигирма учинчи куни шу ердан ўтаётиб, ўздан ёдгор бўлсун деб, ушбу минорани бунёд этдилар». Бундай мисоллардан яна кўпларини келтириш мумкин.

Яна шу нарсани эътиборга олишимиз лозимки, мактабда ҳар бир фанни ўқитишда таълим — тарбиянинг умумий назарий асослари, таълим қонуниятлари, унинг принциплари, мазмун, мақсад ва вазифаларини, ниҳоят у ёки бу фанни ўқитишнинг хат ва мазмунларини белгилашда муҳим роль ўйнайдиган *дидактика* фани таълим самарадорлигини оширишда мавзуга мос кўргазмалардан ўз ўрнида самарали фойдаланишнинг нақадар муҳим аҳамият касб этишини алоҳида қайд этади.

Ана шундай нуқтаи назардан ёндошганда Темурнома дарсларини самарали ўтказиб, ўқувчиларни олган билимларини уларнинг шахсий эътиқодларига ўқиб ўтишини таъминлашдаа Темур мавзуларига бағишлаанган Шарқнинг машҳур рассоми, миниатюра санъати бобида тенги йўқ мусаввир Камолиддин Бехзод (1455 — 1535) нинг Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига чизган 8 миниатюраси алоҳида эътиборга молиқдир. Ана шу миниатюралар ичида «Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан жанги», «Темур хузурида зиёфат» асарлари Амир Темур давридан алоҳида ҳарактерли лавҳаларни ниҳоятда жозибали тасвирлайди.

Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан жанги миниатюрасида Амир Темурнинг Каспий ортидан Кавказга қараб қочиб кетаётган Тўхтамиш хонни изма — из қувиб бораётган

эпизод асос қилиб олинган. Асарда қахрамонлар, манзара деталлари диогонал шаклидаа жойлаштирилиб, уларга ўзигаа хос динамика бахш этилган. Асарни кузатар эканмиз, ундаги шахслар ҳаракатчан, табиат жонли, сув кўпириб, шиддат билан оқаётган, дов—дарахтлар эса шохларини очиб силкитаётгандек, тоғ тўққилари ва қоялар ларзага келаётгандек тугилишини хис этамиз.

Шунга қарамасдан, асардаги тасвирнинг асосий динамикаси жангчилар ва отларга қаратилганлигини кўрамиз. Мазкур асарда одамлар кўп эмас, бор—йўғи 12 кишини ташкил этади. Унда бу шиддатли жангда икки армиянинг тўқнашишинигина эмас, балки жаҳонга ҳоким бўлиш учун ҳаёт—мамот жангига кирган, бирининг енгилиши ва қурбон бўлиши билан туташти лозим бўлган икки даъвогар жангчини кўрамиз.

Бекзод ижодининг илк давридаёқ унинг миниатюраларида кўп киши қатнашган ҳаётий лавҳалар — шиддатли жанг майдонлари ва саройдаги тантанали қабул маросимлари, катта иморат қурилиш пайтларини аниқ тасвирлашни хуш кўрганлигидан далолат беради.

Мусаввир жанг лавҳаларини кескин ва жўшқинлигини, жангчиларнинг жасоратини ҳаққоний тасвирлаган.

«Зафарнома»га ишлаган «Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан жанги», «Темур ҳузурида зиёфат», «Хива қалъасини забт этиш», «Жанг», «Самарқанд масжидини қуриш» ва бошқаларда ҳам ҳаёт лавҳалари бениҳоят жўшқин тасвирланган.

«Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан жанги» асарида ўз найзасини душманига қараб аниқ мўлжалга олиб ҳаракат қилаётган Соҳибқирон сиймоси ниҳоят самарали акс эттирилган. Унинг қомаги ниҳоятдаа келишган, олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган қурол—яроқларини, у минган оқ тулпор душманга қараб ҳамлада—ю, бироқ унинг соҳиби томонидан бошқарилаётган жилови унинг тезлигини ило этиб бориб бошини ён томонгача буришга мажбур этган.

Амир Темур қаршисида бошида улкан салла ўраган Тўхтамиш ва унинг икки сафдошлари эгарланган отларга миниб олишга улгурмасдан камондан ўқ отмоқдалар.

Жангдан олдинги режадаги гуруҳ одамлари одатдан ташқари динамикадааа ифодаланган бўлиб, у ерда ҳаёт—мамот жанги бораётганлигини акс эттирган. Мазкур ўринда шошилини ҳолатда пайдо бўлган отлиқ Тўхтамиш лашкарларидан бирининг калласини олган. Рақибнинг калласи отдан ағдарилиб тушаётган мурдадан анча нарига думалаб тушган. Сафдаги ёш ўғлон шахид бўлган жангчининг дўсти дўстининг калласини олган рақибига

қараб камонидан ўқ узмоқда. Бироқ, Темур лашкаридан бўлган отлич жангчи енгиллик билан уни камондан ўққаа тутмоқда.

Мазкур панограммада рассом бу қиёмат қирғина ким голиб чиқади деган саволга жавоб бермайди. Хатто расмнинг юқоридан чап бурчагида жойлашган анъанавий тасвирда баён этилган, жангчи ниҳоят даҳшатли бораётганлигини кузатиб ҳайратдан бармоғини лабига қўйиб турган жангчи ҳам Соҳибқирон Амир Темурнинг бу жангдаги ғалабасини карнай чалиш билан тараннум этмоқчи бўлган карнайчи қиёфалари ҳам ҳаракатда ва ниҳоятда жозибадорлик билан акс эттирилган.

Машҳур мусаввир Камолиддин Бехзоднинг мазкур асари Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида баён этилган қўйидаги тарихий сатрларнинг тасвирий баёни десак хато қилмаган бўламиз. «Темур, — деб ёзади Шарофуддин Али Яздий, — шахсаан ўзи танланган жангчилари билан жанг сафарига жўнаб, эртаа тонгдааа мисли шамолдек дарёни кечтиб ўтиб, душманга қарши ташланди, ялтираган қиличларнинг зарби билан манфур душманларни қириб ташлаб, чўл ва водийлар устини душман қони билан бўятди».

Камолиддин Бехзоднинг Темур мавзусига таққослаган иккинчи бу асари — «Темур ҳузурида зиёфат». Амир Темурнинг 1393 йилда мусулмон дунёсининг ғарбий мамлакатларида олиб борган жангидан Самарқандда буюк ғалабалар билан қайтиб келганлигини тасвирлайди.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»да қайд этишига Соҳибқирон бу гал Самарқанднинг ғарбий тарафида жойлашган, малика Тумон ого шарафига қурилган Боғи бихшийда дам олади. «Зафарнома»даа ёзилишига боғдаги сарой атрофинин сув билан тўлдиришган чуқур хандок ўраган бўлиб, бирнеча кўприк сарой билан боғни ўзаро боғлаб турган. Ғоят кўркем боғ саройи атайлаб кўтарилган сунъий тепалик устида Табриздан келтирилган оқ мрамрдан тикланган.

Боғи Бахшитнинг бу томонида ҳайвонот боғининг қўриқхонаси бўлиб, ундаги жониворлар қафасларда эмас, арофи ўралган майдончаларда эркин ҳолда сақланган. Шунинг учун бир қатор ғарб тадқиқотчилари Амир Темурни илк қўриқхона асосчиси деб ҳисоблайдилар.

Мазкур миниатюрада Соҳибқирон сафдошлари, меҳмонлар, муסיқачилар ва хизматкорлар даврасида акс эттирилган.

Биз юқорида республикамизнинг умумтаълим мактабларида Амир Темур даври тарихини ўрганиш хусусидаги чалкашликларни, ўқув дастурлар, методик қўлланмаларнинг айримлари мисолида кўриб чиқдик.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ҳам айрим методик тавсиялар эълон қилинди. Шулардан Наим

Норқуловнинг «Маърифат» рўзномасида махсус мактаблар учун «Темур, темурийлар даври маданияти ва маънавияти» мавзусида эълон қилган сиртқи дарслари (экспериментал дарслар эмас) гарчи дарс структуралари ва функцияларининг ҳамма талабларини қамраб олмаган бўлсада, ўқитувчиларга Темур ва темурийлар даври маданияти ва маънавияти ҳусусида бирмунча ахборот беришга йўналтирилган.

Қуйида Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги Қарори талабларидан келиб чиқиб, Темур ватемурийлар даврида Мовароуннаҳр халлари тарихига доир мавзуларни Тошкент шаҳрининг қатор умумтаълим мактабларида (№ 9, 39, 81, 84, 90, 129, 145) ва ижтимоий фанлар йўналишида фаолият кўрсатаётган ЎДЖТУ қошидаги ҳорижий тилларни чуқур ўрганишга ихтисослашган академик лицейда ва ЎЗМУ қошидаги С.Сирождидинов номи Академик лицейда тажрибали тарихчи – методист ўқитувчилар томонидан синаб кўрилган ва истиқлолимиз даври талабларига жавоб бераолган вариантлардан айримларини келтираимиз.

3–4–ДАРSLAP.

AMIP TEMYRNINrINr ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

1. Амир Темурнинг 1372–1388 йилларда Хоразмни ўз давлатига курашиб олиш учун олиб борган ҳарбий ҳаракатлари, уларнинг натижалари.
2. Амир Темурнинг 1389; 1391 ва 1394–1395 йилларда Олтин Ўрдага қарши олиб борган кураши, унинг тарихий аҳамияти.
3. Амир Темурнинг Эрон ва Кавказ ортида олиб борган ҳарбий ҳаракатлари, уларни ҳарактери.
4. Амир Темурнинг турк султони Боязид I Йилдирим ва Миср султони Фараджга қарши олиб борган кураши, унинг тарихий аҳамияти.

Хулоса.

Мавзуга оид адабиётлар.

1. Ислон Каримов. Халқимиз бор экан Амир Темур номи барҳаётдир. Т. «Ўзбекистон». 1997. 5–жилд. 166–171–бетлар.
2. Ислон Каримов. Азалий буюклик маскани. Т. «Ўзбекистон». 1997. 5–жилд. 171–175–бетлар.
3. Ислон Каримов. Соҳибқирон камолга етган юрт. Т. «Ўзбекистон». 175–179–бетлар.

4. Ислом Каримов. Адолат ва қудрат тимсоли. Т. «Ўзбекистон». 1997. 5-жид. 179–181–бетлар.

5. Ислом Каримов. Амир Темур фахримиз, гуруримиз. Т. «Ўзбекистон», 1997. 181–192–бетлар.

6. Б.Ахмедов. Амир Темур васиятлари, маслаҳатлари, танбеҳлари. Т. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2002 йил.

7. Иброҳим Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиёда тутган ўрни ва роли. Т. «Фан». 1993 йил.

8. Турғун Файзиев. Мирзо Улуғбек авлодлари. Т. «Ёзувчи», 1994.

9. Темур тузуклари. Т. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991 йил.

10. Амир Темур ўтитлари. Т. «Наврўз», 1992 йил.

Амир Темур ўзининг 35 йил давом этган ҳарбий юришларини бошлашга киришар экан, ўзининг дастлабки режаларини Амударё билан Сирдарё оралигидаги ерларни, шунингдек, Фарғона ва Шош вилоятларини ўз қўл остида бирлаштиришдан бошлади. Темур бу ҳудудларни деярли ҳеч қандай қаршиликсиз босиб олди. Эндиги навбат Шимолга, Хоразмга юриш эди.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Хоразм икки қисмга бўлинган эди. Марказий Урганч шаҳри бўлган Хоразм Олтин Ўрда таркибига бўлиб, маркази Кот шаҳри бўлган. Жанубий Хоразм Чигатой улусига кирар эди.

XIV асрнинг 60–йилларида Олтин Ўрданинг хони Бердибекнинг вафотидан кейин бошланган ола гоовур кунлардан фойдаланиб, Шимолий Хоразм кўнғирот қабиласидан келиб чиққан мустақил Суфилар династияси ажралиб чиққанлиги эълон қилинди. Бу янги династиянинг асосчиси Хусайн Суфи Шимолий ва Жанубий Хоразмни бирлаштириб қудратли давлат қуриш мақсадида Кот ва Хиваа шаҳарларини босиб олди.

Мана шу вақтда Чигатой улусининг бир бутунлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилаётган Амир Темурга Хусайн Суфининг бу ҳаракатлари ёқмади ва у Жанубий Хоразмнинг ўз давлатига қайтариб олишга жазм қилди. Шу мақсадда Амир Темур 1372 йилда Хусайн Суфига элчи юбориб босиб олган ерларидан Темур ҳисобига воз кечишини талаб этди. Табиийки, Хусайн Суфи Темурнинг бундай таклифини рад этди. Натижада ҳар икки томон ўртасида уруш ҳаракатлари бошланиб кетди. Урганчга бориш Кот (Киёт) орқали ўтар эди. Амир Темур Киётни деярли қаттиқ қаршиликсиз эгаллади. Темур армиясининг яшин тезлигида ҳаракат қилаётганини кўрган Хоразм ҳукмдори Хусайн Суфи Амир Темур шартларини бажаришга кўнаётган бир пайтда,

Темурнинг ҳарбий қўмондонларидан бири, Соҳибқирон мулки ва обрўсини кун сайин кучайиб бораётганлигини кўраолмаган, Хутгалон ҳукмдори Кайхисрав Хусайн Сўфини буйсунмаслигини, ўз мустақиллиги учун уруш ҳаракатларини давом эттиришини, Хутгалон ҳарбий қисмлари эса унга ёрдам беришини ваъда қилди. Ваъдага ишонган Хусайн Сўфи Темурга қарши уруш ҳаракатларини давом эттирмоқчи бўлди. Лекин, биринчи шиддатли жангдаёқ батамом енгилиб, Урганчдаги қалъалардан бирига кириб бекиниб олди ва шу жойда вафот этди. Кайхисрав эса унга ҳеч қандай ҳарбий ёрдам бермади. Ўз ҳукмдорига содиқ бўлмаган исёнкор Кайхисрав қўла туширилиб қатъл этилди. Хусайн ўрнига унинг укаси Юсуф Сўфи Хоразм тахтига чиқади ва Амир Темур шартларини қабул қилади.

Амир Темурнинг Юсуф Сўфи олдига қўйган шартларидан бири – Хусайннинг қизи, Ўзбекхонинг набираси, Хонзоданинг амирзода Жаҳонгирга хотинликка бериш эди. Бироқ, Юсуф Сўфи Амир Темурга берган ваъдаларини бажармади, аксинча, ўша пайтдаа Урусхон билан курашаётган Темурнинг йўқлигидан фойдаланиб, Кот ва Хивани қайтадан қўлга киритди.

Темур Утрордан Хоразмга юборган элчи ва чопарни Юсуф Сўфининг буйруғи билан ҳибсга олишади. Тўйбуға бошлиқ Хоразм аскарлари Бухоро атрофини талонқтарож қилдилар ва ўша ерда кўчиб юрган туркманларни таладилар.

Темур 1376–1377 йиллари Қамариддин (1362–1388 йиллари ҳукмронлик қилган Мўғулистон хони)га қарши юришдан олдин Юсуф Сўфидан Хоразм қўшинини ёрдамга юборишини сўраганида, у қудратли Темур талабини бажармадигина эмас, балки Бухоро ва Самарқанд атрофларида босқинчилик ҳужумларини кучайтирди ҳам. Темур фақат, 1379–1380 йиллардагина Юсуф Сўфига қарши юриш қилишга имконият топди ва уч ойлик қамалдан кейингина Урганчни эгаллашга муваффақ бўлди. Темур амрига биноан, Хоразм пойтахти шавқатсиз равишда таланди, ҳунарманд усталар олиб кетилди. Бу юриш Темурнинг Хоразмга тўртинчи юриши эди. Шундан кейингина Хоразмнинг жанубий – шарқий қисми узил–кесил Темур тасарруфига ўтди¹. Хоразмнинг шимолий – шарқий қисми бўлса, аввалгидай қўнғирот сулоласининг ҳукми остидаа эди.

1379–1380 йилнинг ўзида ҳокимиятни Минг Сўфидан олган Сулаймон Сўфи Тўхтамиш билан иттифоқ тузди ва уни ўзига олий ҳукмдор деб тан олди.

Сулаймон Сўфи Тўхтамишга содиқ қолиб, 1387 йили Тўхтамишни Қамариддин билан биргаликда Мовароуннахрга қилган ҳарбий юришида қатнашди. Бу босқинчилик урушида

¹ Б.Ахмедов. Ўзбек улуси. Тошкент – «Нур», 1992, 91 – бет.

Хоразм қўшинини Окча ўғлон билан 1372 йили сотқинлиги учун Темур томонидан қатл этилган Кайхусрав Хутталонийнинг ўғли бошқариб борганлар². Бунга жавобан, Амир Темур 1388 йили Хоразмга юриш қилди, унинг пойтахтини вайрон қилди. Сулаймон Сўфи ва Элутмиш ўғлонлар Кумкент (уст-юрт яқинидаги баландликлардан бири) яқинидаги жангда батамом мағлубиятга учраб Дашти қипчоқ томонига қочадилар.

Шундай қилиб, Хоразмда Сўфилар династияси тугатилади, Хоразм Темур давлатининг таркибига фақат 1388 йилигина қўшилди ва 1390 – 1391 йили Темур бу ерга ўзига қарашли амир Мусо – акани ҳукмдор этиб тайинлади³.

Амир Темур қудратли Олтин Ўрда, шунингдек Оқ Ўрданинг⁴ мавжудлиги унинг Мовароуннахрдаа қудратли давлат қуриш йўлида катта тўсиқ эканлигини яхши тафаккур этар эди. Шу жоиздан Соҳибқирон ҳокимият тепасига келиши биланоқ Жўжи улусига кирувчи Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдада содир бўлаётган воқеаларни катта қизиқишлар билан кузатиб бораётган эди.

Маълумки, Оқ Ўрда – Олтин Ўрданинг бир қисми бўлиб, Жўжихоннинг ўғли Ботухон ва унинг авлодлари томонидан идора қилинган; иккинчи қисмини Жўжихоннинг бошқа ўғли Ўрдахон бошқарган.

Ботухон авлодларига номигагина қараш бўлган Ўрдахон авлодлари кейинчалик тўла мустақил бўлиб олганлар.

Олтин Ўрда тушунчаси Ботухон ҳукмронлиги давридан бошлаб, бутун Жўжи улусига, XIV аср бошидан эса, Оқ Ўрдага нисбатан қўлланилган. Бу даврда Оқ Ўрда фақат Ботухоннинг ўз улуси (Волга бўйи) ва укалари Баркахон (Шимолий – Шарқий Кавказ), Шибан (ҳозирги Қозоғистон ва Ғарбий Сибир), Мовал (Қора денгиз бўйидаги ерлар) улусларидан иборат бўлган. Ботухон ва Баракхон улуслари кейинчалик Баракхон ҳукмронлиги даврида бирлаштирилган.

XV асрда Оқ Ўрда ҳудудида Олтин Ўрданинг давомии сифатида янги давлатлар – Катта Ўрда, Нугай Ўрда, Қосимов подшолиги, Ўзбек хонлиги, Қрим, Қозон, Сибир ва бошқа хонликлар вужудга келган.

Жўжи улуси – Чингизхон забт этган ерларни 1224 йилда меросхўрларига улашганда Жўжихон (Чингизхоннинг тўнғич ўғли) ва унинг оиласига теккан мулк – Иртиш дарёсининг Урол тоғларигача, Жанубда Хоразмдаги Чигатой улусигача бўлган

² Ўша жойда.

³ Шу асар, 92 – бет.

⁴ Оқ Ўрдага тахминан, Орол денгизидан то Балқаш кўлигача бўлган Сирдарёнинг шимолий қисмидаги ерлар кирган. Бу масала бўйича қаранг: Б.Ахмедов, Ўзбекларни келиб чиқиши тарихидан. Тошкент, «Фан», 1962.

ерлар, кейинча Ботухон истилоларидан сўнг, Жанубий Россия, Қрим, Кавказ орти ҳам кирган.

Жўжи улусини икки қисмга бўлиниши армияни ташкил этиш билан ҳам алоқадор эди.

Олтин Ўрда ўз аҳолисидан армияни ўнг қанотини ташкил этса, Оқ Ўрда — сўл қанотини ташкил этар эди. Аста — секин Оқ Ўрда ажралиб бориб ўз навбатида алоҳида хонларни вужудга келишига олиб келди.

Бердибек хоннинг вафотидан кейин (1359) Олтин Ўрдада феодал тартибсизликлар бошланди. Айрим амирлар, шаҳар ва вилоятларнинг ноиблари туманбошилари ва мингбошлари бир — бирлари билан кирган урушлари олиб борар ва ҳар бири ўзини мустақил ҳукмрон деб хис этар эди. Бундай феодал бебошликлар ўз навбатида марказий ҳокимиятни кучсизлантириб бораётган эди. Айниқса 1360 — 1380 йиллар оралиғидаги Олтин Ўрда учун ниҳоятда оғир йиллар бўлди. Олтин Ўрдада 20 йил давомида унинг ҳамма ўнг қирғоқ қисмини эгаллаган амир Мамайни ҳисобга олмаганда Ўрда хонлари 25 маротаба алмашдилар. Шуниси характерлики, кўп ҳолларда Олтин Ўрда тахтида бир йил муддатга ҳам бормасдан ўтирган хонларнинг аксарияти Оқ Ўрданинг Сирдарё бўйи вилоятларидан, яъни Жўжи улусининг сўл қанот армиясини бошлиқларидан эдилар, Масалан Хизирхон, Темурхўжа, Мурид хон ва Келдибеклар шулар жумласидан эдилар.

1375 йилда Оқ Ўрда ҳукмрони Ўрусхон Жўжи улусининг ҳар икки томонини ўз қўл остида бирлаштириб, қудратли давлат тузиш мақсадида Олтин Ўрдага қарши ҳарбий юриш бошламоқчи бўлди.

Оқ Ўрдада ўз одами ҳукмронлик қилишини истаган Амир Темур Тўхтамишни Оқ Ўрда тахтини эгаллаб олиши учун зарур бўлган ҳар қандай ҳарбий ва иқтисодий ёрдамни аямади.

Зарур тайёргарликларни кўриб бўлгандан сўнг Амир Темур 1376 йилда тўхтамишни икки маротаба Оқ Ўрдани қўлга олиш учун Ўрусхонга қарши жангга юборди. Бироқ, Тўхтамиш ҳар икки жангда ҳам мағлубиятга учради. Шундан кейин Амир Темурнинг ўзи бу ҳаракатни поёнига етказиш мақсадида ҳаракат бошлади. Бироқ, қишнинг қаттиқ совуқ билан келиши ҳарбий ҳаракатларни вақтинча тўхтатишга мажбур этди ва 1377 йил баҳорида у Сирдарёга қайтди. Тўхтамиш 1379 йилда Оқ Ўрдада тахтини эгаллашга муваффақ бўлди.

Амир Темур Тўхтамишнинг Оқ Сарой тахтини эгаллаганидан қаноат ҳосил қилган эди. Чунки, у Тўхтамиш орқали Жўжи улусида ўз сиёсатини ўтказмоқчи ва Тўхтамишнинг ўзини содиқ вассалига айлантirmoқчи эди.

Бироқ Тўхтамиш Амир Темур ишончини оқламади. У Оқ Ўрда тахтини эгаллагач, Ўрусхон тутган йўлдан бориб, Олтин Ўрдани бирлаштирган ва куч-қудратини мустақкамлаш учун курашди.

1380 йилда Мамай устидан қозонилган ғалаба Тўхтамиш Олтин Ўрдани босиб олиб, ҳокимиятни қўлга олишга ва Жўжи улусининг ҳар иккила қисмини янгидан ўз қўл остида бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Тўхтамиш Олтин Ўрдани қайта тиклаш ва унинг ҳудудларини кенгайтириш мақсадида Кавказ орти ва Озарбайжонга бирқанча ҳарбий юришлар қилди. 1385 йилда у Табризн босиб олиш учун у ерга катта қўшин юборди. 80-йилларнинг охирида Тўхтамиш Амир Темурни Эронга ҳарбий юришга тўсқинлик қилиш мақсадида зўр бериб баҳона қидира бошлади. 1387—1388 йилларда Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланган Тўхтамиш бу ерга ҳужум қилди. Тўхтамиш бир вақтда Хоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфининг ҳам Амир Темурга қарши қўзғалон кўтаришига эришди. Бундан ғазабланган Амир Темур 1388 йили Хоразмга қарши қилган сўнгги ҳарбий юришида ўша даврдаа Ғарбий Европа билан Ўрта Оосиё ўртасидаги савдо марказларидан бири бўлган Урганч шаҳрини ер билан яксон қилиш тўғрисида фармон берди. Натижада сўфилар сулоласи тугатилди. Урганч аҳолиси, айниқса моҳир ҳунармандлар ёппасига Самарқандга кўчирилган. Вайрон қилинган шаҳар ўрнига эса, арпа экдирди. Темур армияси ўн кун давомида бу бой ва гўзал шаҳарни талади. Фақат 1391 йилга келганда Темур шаҳарни тикланишига рухсат берди. Шундай қилиб, кичик лекин бой ва маданий Хоразм давлати ўз мустақиллигини йўқотиб, олдин Темур давлати таркибига, кейинчалик темурийлар давлати таркибига кирди. Еттисув ва Сирдарё этакларидаги ерлардан ташқари Ўрта Осиё ерларининг ҳаммаси Темур қўл остида бирлаштирилди.

2. 1389 йилдан бошлаб Темур Тўхтамишга қарши уч марта (1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда) шиддатли кураш олиб борди. Айниқса унинг икки уруши Тўхтамиш қудратини синдиришда катта роль ўйнади. Темур 1391 йилда Самарқанддан йўлга чиқиб, қишни Тошкентда ўтказди ва 260.000 кўшин билан Қозоғистон чўлларига қараб йўл олди. Улуғ тоғ этагидаги тошга ўйиб ёзилган хат бу юриш ҳақида тўла тафсилот беради.

1391 йилнинг 18 июнида ҳозирги Куйбишев шаҳри билан Чистополь ўртасидаги Кундузча деган жойда Амир Темур билан Тўхтамиш армияси ўртасида ўша даврнинг энг шиддатли жанги бўлиб ўтди. Бу жангда Амир Темур ўзининг уруш санъатини намойиш этиб, душманга қақшатқич зарба берди. Тўхтамиш катта талофат бериб мағлубиятга учради. 1392 йилдаа Амир Темур

Арманистон ва Туркистонни забт этди. Тўхтамиш гарчи Кундузча ёнидаги жангда ютқазган бўлсада, ҳали Олтин Ўрада унинг Амир Темур билан навбатдаги жангни олиб бориши учун иқтисодий ва ҳарбий имкониятлари етарли эди. Шунинг учун ҳам Тўхтамиш навбатдаги жангда яна бир бор ўз бахтини синаб кўрмоқчи бўлди. Энди навбатдаги жаанг 1395 йилда Шимолий Кавказ ва Терон дарёси соҳилида бўлиб ўтди.

Амир Темур бу жангда ҳам ўзининг ҳарбий стратегик маҳоратини намойиш этиб, ғалаба нашидасини тортди. Тўхтамиш қанчалик ҳаракат қилмасин, унинг заифлашган армияси Амир Темурдек ёшлигидан жангларда чиниққан тажрибали саркарда олдида мутлоқ ожиз эди. Тўхтамиш бу жангда ҳам енгилди. Бу жангдан кейин Тўхтамишнинг аскарлари Амир Темурнинг Волга бўйига ва Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой Беркага бериш учун ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатишга қодир эмас эди. Натижада Сарой Беркааа Амир Темур томонидан босиб олинди, таланди, ўт кўйиб юборилди, у ердан катта ўлжа олинди. Қимматаҳо ўлжалардан ташқари кўпгина асирлар ҳам қўлга туширилиб, қулга айлантирилди.

Амир Темурнинг бу зафарли юришии натижасида Қуйи Поволжье ва унинг асосий шаҳарлари – Сарой Берка ва Хожи Тархон (Астрохон) вайрон қилинибгина қолмасдан, Қрим ва унинг Денгиз қирғоқларидаги шаҳарлари – Кафа, Азок (Азов) ва Шимолий Кавказ туманлари ҳам катта талофат кўрди.

Амир Темурнинг ҳарбий ғалабалари Олтин Ўрада учун бир умрга ўнганмайдиган зарба бўлди.

Агарда ўрус князи Дмитрий Донскойнинг 1380 йил 8 октябрида Куликово жангида Мамай устидан қозонган ғалабасини улкан тарихий ғалаба десак, унинг ҳарбий жасорати ва шуҳратига бағишлаб ўнлаб асарлар ва мадҳиялар ёзилганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бундай буюк ғалабадан кейин икки йил ўтгач, яъни 1382 йилдааа Олтин Ўрданинг ҳукмдори Тўхтамиш томонидан Москванинг забт этилиши ва Тўхтамиш армияси томонидан талон–тарож этилиб, князь Дмитрий Донскойнинг Кастромага қочиб кетишига мажбур этган Тўхтамишнинг ҳарбий қудратини ҳам тасаввур этиш қийин эмас. Гап шуңдаки, Амир Темур 1391 йил Кундузчада, 1395 йил Шимолий Кавказ ва Терек дарёси соҳилида Тўхтамишдек қудратли ҳарбий стратегик ва иқтисодий имкониятта эга бўлган тажрибали душманга ўнганмайдиган зарба берган эди.

Профессор А.Ю.Якубовскийнинг қайд этишича «1395 йилда Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахан ва айниқса Олтин Ўрдаа пойтахти Сарой Берканинг ҳароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фаат Ўрта Осиё ва уша вақтдаги Жанубий – Шарқий Европа учунгина эмас, балки Русь

учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. . . Оксак Темур. . . Тухтамишни енгиш билан Рус ерига объектив суратда катта хизмат қилган, лекин шундай бўлиб чиқишини унинг ўзи мутлақо пайқаманган»¹

Амир Темур Ўрта Осиё манфаатларини кўзлаб Москва князлари билан алоқа боғлаган ҳолда Олтин Ўрдага қарши кураш олиб борган бўлсада, у Ўрта Осиё учунгина эмас, Рус учун ҳам объектив равишда мислсиз катта фойдали иш қилди.

Амир Темур Олтин Ўрдага қарши кураш олиб бориш билан бир вақтда Эронга қарши ҳарбий ҳаракатлар ҳам олиб борди ва Эронни ўз империяси таркибига қўшиб олди.

Темурнинг Эронни тезлик билан, маҳаллий аҳоли томонидан деярли жиддий қаршиликка учрамасдан ғалаба қозонишининг асосий сабаби XIV асрнинг иккинчи ярмида Эронда бирлашган ягона мустақкам давлатнинг бўлмаганлигида эди. Амир Темур Ҳиротга қарши ҳарбий ҳаракат бошлар экан, агарда қишки шаҳар ҳимоясида иштирок этмаса, ундай кишиларга қўл тегизмаймиз, мол—мулклари ўзларида қолдирилади деб ваъда берди. Бундай ваъда дарҳақиқат Хитойни босиб олишни тезлаштириш билан бирга талофотни кам бўлишига ҳам сабаб бўлган эди. Бироқ, Хитой эгалланиши билан аҳолига катта уялдон солинди, уста ҳунармандлар, уламо ва имомларга Ҳиротни ташлаб чиқиб кетиб, Шахрисабзга жўнаб кетиш буюрилади. Бундан кузатилган мақсад шу эдики, Амир Темур ўз она юрти Шахрисабзни маданий марказга айлантириш учун бу ерда ободончилик ишларини катта кўламда бошлаб юборган эди. Худди ана шундай мақсадга Хиротнинг темир қўнғироғи билан безатилган, ўйма хатлар битилган машҳур шаҳар дарвозасини ўрнидан кўчиртириб, Шахрисабзга юборилган эди.

3. Амир Темур келажакда Хирот аҳолисининг миллий озодлик курашидан чўчиб, шаҳар атрофида ўраб олган ҳарбий истехкомларни бузиб ташлаш тўғрисида фармон берди. Истехкомлардан фақат Ихтиёруддин арки сақлаб қолдирилади. 1383 йилда, яъни Хирот олинганлигидан кейин икки йил ўтгач, Амир Темурнинг фарази тўғри чиқди, Хирот аҳолиси унга қарши миллий кўзғалон кўтарди. Лекин, бу кўзғалон шафқатсизларча бостирилиб, жазо тариқасида халққа яна оғир солиқ солинди. 1383 йилда куртлар сулоласи батамом тутатилди. 1389 йилда эса Хирот ҳукмдорини, Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ куртлар сулоласининг сўнгги вакилини ҳам ўлдиришга муваффақ бўлади.

Хиротда Темур ҳокимиятининг ўрнатилиши билан бир вақтда, 1381—йилда Сарбадорлар давлати, икки йил ўтгач

¹ Б.Д. Греков., А.Ю. Якубовский. «Олтин Ўрда ва унинг қулаши», Тошкент - 1956, 207 - 208 бетлар.

сейстон ҳам ўз мустақилликларини йўқотади ва Темур давлатига қўшиб олинади.

Амир Темурнинг бундай ҳарбий юришларидан кузатилган асосий мақсад, ўзга халқлар мулки ва бойликларини зўрлик билан қўлга киритиш, бўйсунмаганларини эса энг ашадий қаттиқ қўллик билан жазолаш ва талашга асосланган эди. Унинг ана шундай шафқатсизлигини 1397 йилда Музаффарийлар ҳукмронлик қилган ҳарбий юриши мисолида ҳам кўриш мумкин. Темур Исфaxonни босиб олгандан кейин, шаҳар аҳолисига ўз ҳаётлари ва мол — мулкларини сақлаб қолиш эвазига улпон тўлашни буюрди. Бироқ, Исфaxonликлар улпон тўлашни истамадилар. Исфaxonли уста — чилангар ишораси билан халқ кечаси туриб Амир Темурнинг унча катта бўлмаган ҳарбий гаризонига қўқисдан ҳужум қилади ва унинг ҳамма эмиссарларини ўлдиради. Бундан хабар топган Темур қўшинларига шаҳарни эгаллашни, уламо ва имомларга тегмасдан, қолганларни ўлдириш, жазолашни буюради.

Юқорида қайд этганимиздек, Темурнинг бир йўналишда олиб борган ҳарбий юришлари унинг иккинчи томонда ана шундай уруш ҳаракатларини олиб боришга ҳалақит бермаган. У Озарбайжонга бир неча мартаба лашкар тортиб борди. Ўша пайтда Озарбайжонда Ахмад Жалойир (1383—1410 йиллар), Шервонда эса Иброҳим Дарбандий (1383—1417 йиллар) ҳокимлик қилар эдилар. Озарбайжон Амир Темур армияси томонидан шафқатсиз жанглар ва вайронагарчиликлар натижасида 1397 йилдагина батамом бўйсундирилди.

Амир Темур Арманистон ва Туркистонга қарши ҳарбий юришларида ҳам қаттиқ қўллик сиёсатини қўлаб, қадимий маданият марказлари бўлмиш бу ҳудудларни 1392 йилга келганда ўзига батамом итоат эттирди. Амир Темур бир йўналишда олиб борилган ҳарбий ҳаракатларни ғалаба билан тутатар экан, катта ўлжаларни қўлга киритиб, дарҳол навбатдаги уруш ҳаракатларига дадиллик билан тайёргарликни бошлаб юборар эди.

Тарихчи ибн Арабшоҳ Амир Темур тарихини гарчи ҳар доим ҳам реал ёндошмаган бўлсада, Соҳибқироннинг Боғдод устига қилган ҳарбий юришини ўз асарига қуйидагича баён этади: «Боғдод жангчилари матонат билан уларга қарши турдилар ва Темур аскарларидан ўлик ва ярадорлар сонини кўпайтирдилар. Шунда Темур беҳад ғазабланиб, ўз пиёдаю отлиқлари билан шаҳар қалъаси устига ёппасига ҳамла қилди. Қурбон ҳайити куни Темур зўрлик билан қалъани эгаллади. Кейин Темур ўз девони дафтарида ҳисобда бўлган қўшинларидан ўз аскари язаклари¹га мансуб бўлган ҳар бир одамига Боғдод

¹ Язак форсча «ўз бўлиб, авангард, разведка билан шуғулланадиган гуруҳни» аниқлатади.

аҳли каллаларидан иккитадан калла олиб келишни буюрди. Аскарлар якка—якка ва тўда—тўда каллалар келтириб, улар қонларини Дажла дарёсига оқиздилар. . . бу каллалардан мезаналар барпо қилинди. Шундай қилиб, улар Боғдод аҳлидан 90 мингга яқинини ўлдирдилар. . . Зикр қилинган 90 минг рақамга ҳисор вақтида ҳалок бўлганлар, олишишда қатл этилганлар ёки Дажла дарёсига гарқ бўлиб ўлганлар кирмайди.

Темур Боғдодда бир юзу йигирмага яқин мезана бунёд қилди. Кейин Темур шаҳар хазиналари бойликларини эгаллаб, унинг аҳлини фақир фуқарога айлантирди. Натижада, Боғдод шаҳри Мадинату ус—Салом (Тинчлик шаҳри) бўлганидан кейин Дор—ус—Сом («Ажал уйи») бўлиб қолди»¹.

МУСТАҚИЛЛИК ДАРСЛАРИ

I—ДАРС. МАВЗУ: «1—СЕНТЯБР ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК КУНИ»

«МУСТАҚИЛЛИК ДАРСИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА.

Хукуматимиз қарори билан мамлакатимиз халқ таълимининг барча тизимларида биринчи дарс — «1— сентябрь Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик куни («мустақиллик дарси»)» мавзусида ўтказилади. Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, мазкур дарснинг мавзусини илмий—методик ва дидактик жihatдан пухта ишлаб чиқиши, худди мана шу биринчи дарсда миллий истиқлолимиз моҳиятини Президент Ислом Каримов томонидан кўрсатиб берилган йўл—йўриқлар ва илмий жиҳатдан асослаб берилган тамойилларга таяниб ишлаб чиқишимиз айниқса дарс режаларининг пухта ва аниқ белгиланиши, яъни мазкур дарс давомида кўриб чиқиши лозим бўлган илмий—методик жараёнлар комплекси, чунончи:

а) дарснинг мотивацияси;

б) дарснинг таълимий вазифаси

в) дарснинг тарбиявий вазифаси ва ниҳоят,

г) дарс жараёнида ривожлантириб бориладиган таълим талабларини хар бир аудитория талаби даражасида, у ерда таълим олаётган талабаларнинг ёшлари, ўқишларининг йўналиши хусусиятлари ва талабаларидан келиб чиқиб, дифференциациялаштирилган ҳолда ёндашиш мазкур дарс олдида турган муаммоларни ўзаро алоқадорликда ўрганишда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Мустақиллик дарсининг олдига қўйган муаммоларни ҳал этиш жараёнида қўйиладиган талаблар моҳияти хусусида гап борар экан, шуни алоҳида қайд этмоқ лозимки, бунда муаммолар (масалан, Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистоннинг тараққиёт йўлида ҳал этилиши керак бўлган беш тамойил) зинхор ва зинхор даражаларга бўлинмайди.

Миллий мустақиллигимизнинг халқимиз тарихи ва тақдирида, шунингдек ҳамдўстлик мамлакатлари орасида тутган салмоқли ўрнини аниқ фактлар ва рақамлар билан баён этилиши, республикамизнинг мустақилликка эришгани — дан бир йил ўтмасданоқ, 1992 йилнинг 9—10 июль кунлари Хельсинкида бўлиб ўтган Хавфсизлик ва Ҳамкорлик бўйича Умумевропа Кенгашининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиши ва Президент Ислом Каримовнинг мазкур анжуманнинг иккинчи кунида унга раислик қилиши ва инсон ҳуқуқлари, қадриятларини эъзозлашга даъват этувчи нутқ билан чиқишлари, шунингдек Ўзбекистоннинг халқаро нуфузли ташкилотларга, жумладан, 1992 йилнинг 2 мартда БМТ га қабул қилиниши ҳам талабаларда ўз Ватанлари ва Йўлбошчиларига миллий ғурур кайфиятларини шаклланишида катта рол ўйнайди.

Мазкур дарсда истиқлолимиз туҳфаларини тараннум этишимиз билан бирга унинг кўз қорачигидек сақлашимиз лозимлиги, бунинг учун айниқса ёшларимизнинг ҳар қандай беъмани оқимларга аралашиб кетмасликлари учун доимо огоҳ бўлишларига даъват этмоғимиз лозим.

Мустақиллик дарсига тайёргарлик кўрар эканмиз, табиийки, Президент Ислом Каримовнинг Президентлик фаолиятида ёшларимизга нисбатан муносабатлари албатта ҳар бир педагогнинг диққат марказида бўлмоқи керак. Шу жоиз ҳар бир педагог мазкур дарс давомида Президент Ислом Каримовнинг

ёшларимиз тарбиясига, уларнинг илм-фан асосларини онгли эгаллаш, жамиятимизнинг онгли, жасур, илмли, соғлом ва фаол фуқаролари бўлиб етишмоқлари йўлидаги илмий-назарий концепсион йўл-йўриқларини тарихий изчиллик ва айниқса интеграцион ёндашув асосида системали равишда (зинҳор ва яна зинҳор мавсумий эмас), тушунарли тилда, баландпарвоз ибораларсиз, ифодаланиши керак.

Мазкур ўринда Президент Ислом Каримовнинг ёшларимизга нисбатан билдирган қуйидаги фикр ва кўрсатмаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Президент Ислом Каримов 1998 йил 25 декабрида вилоятлар, шаҳар ва туманларнинг ҳокимлари билан учрашувда сўзлаган нутқида «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт» эканлигини алоҳида қайд этар экан, «мана шу эзгу мақсад бугунги кунда ҳар биримизнинг ҳаётимиз мазмунига айланиши даркор. Биз ҳақиқатдан ҳам ўз фарзандларимиз билан фахрланишни истасак – улар замонавий билим ва тажрибага эга, иймонли – эътиқодли бўлишларига, Ватанимиз тарихида ўчмас из қолдирган буюк аждодларимизнинг ишларини давом этишларига эришимиз лозим».

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, – деб давом этди Юртбошимиз, – муболагасиз айтиш керакки, гуллаб яшнаган, кучли демократик давлат, фуқаролар жамиятини шакллантириш, саҳоватли заминимизда яшаётган одамларнинг бахтли ва фаровонлигини таъминлашдан иборат бўлган, узоқни кўзлаган мақсадимизнинг моҳияти, асоси бўлиш лозим».

Президент Ислом Каримовнинг 1999 йил 2 февралда «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавоблари ҳам ёшларимиз тарбияси ва ёшларимиз олдидаги муаммоларни ҳал этиш билан йўғрилгандир. Юртбошимиз мазкур

жавоблари ҳам ёшларимиз тарбияси ва ёшларимиз олдидаги муаммоларни ҳал этиш билан йўғрилгандир. Юрбошимиз мазкур интервьюларида ҳалқаро майдондаги сиёсий аҳволни олдиндан ниҳоят аниқ ва тўғри таҳлил этиб, мамлакатимизнинг яқин келажақдаги вазифаларини ҳам атрофлича илмий асосда бошорат қилиб, жумладан, мамлакатимиз тинчлигини бузиши мумкин бўлган мафкуравий таҳдид хусусида фикр юритар экан, ана шундай мафкуравий таҳдидлардан бири «Хезби таҳрири исломия» хусусида тўхтаб, бу ташкилотнинг вакиллари «бизнинг мамлакатимиз худудида ҳам яширинча, пинхона иш олиб боришга уринмоқда. Улар асосан ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз ёшларимизни ўз тузоғига илинтиришга, турли йўллар билан уларнинг миясини заҳарлаб, ўз халқи, ўз юртига қарши ғанимга айлантиришга жон – жаҳти билан ҳеч – қандай маблағларини аямасдан ҳаракат қилмоқдалар.

Биз ота – боболаримизнинг муқаддас дини бўлган ислом динини қадрлаймиз, ҳурмат қиламиз, одамзот руҳий дунёсида иймон – эътиқодни ўрни ва таъсирини юксак баҳолаймиз. Шу билан фуқароларимизнинг эркинлигини қонун асосида таъминлаш учун барча шарт шароитларни яратиб бермоқдамиз. Аммо биз диндан сиёсий мақсадлар ва ҳар қандай ёвуз ниятлар йўлида фойдаланишга мутлақо қаршимиз.

Инсонга ато этилган энг муқаддас фазилатлардан бири – бу Оллоҳни танишдир. Лекин инсонни мана шу буюк фазилатидан фойдаланиб, унинг онгини чалғитиб, ўз ғаразли мақсадлари учун қурол сифатида қўллаш – дунёда бундан ҳам кўра гуноҳи – азим борми ўзи? Бизнинг бу масаладаги йўлимиз аниқ ва қатъий: дин диннинг ишини, давлат давлатнинг ишини қилсин деб кўрсатди.

Талабаларнинг ота – боболаримиз дини бўлмиш ислом динига, умуман мусулмончиликка муносабатлари хусусида фикр

юритар эканмиз, бу борада юртбошимиз фаолиятларидаги ўзига хос изчилик хусусида тўхтаб, Президент Ислом Каримовнинг "Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда " сарлавҳаси остида эълон қилинган "Туркистон – пресс" ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоби (1999 йил, 6 март) дан қуйидаги фикрларни келтириш мақсадга мувофиқдир;

"Биз ўз миллатимизни мана шу муқаддас диндан айри ҳолда асло тасаввур қила олмаймиз. Диний қадриятлар, исломий тушунчалар ҳаётимизга шу қадар сингиб кетганки, уларсиз биз ўзлигимизни йўқотамиз. Ҳар биз ўзбек нимагаки муносабат билдирмасин, албатта уни яратгувчининг номи билан боғлайди.

Дин бизнинг қон – қонимизга, онгу шууримизга шу қадар сингиб кетганки, уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот билан чиқариб бўлмайди.

Халқимизнинг минг йиллик тарихини, бугунги маънавий ҳаётини, дину диёнатимизни мухтасар ифодалаб айтиш мумкинки, Оллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда. Бинобарин, халқ ҳақида, унинг миллий хусусиятлари, диний ҳиссиётлари ҳақида кўр – кўрона ҳукм чиқариб бўлмайди.

Оқ – қорани, дўст – душманни танийдиган халқимиз дин нимаю, сохта ақидалар нималигини, ким пок ниятли художўй инсоню ким риекор инсон эканини яхши билади... Муқаддас ислом динини ниқоб қилиб, манфур ишларни амалга ошираётган алақандай мутаассиб кучлар, табиийки, ер юзидаги барча мусулмонларнинг руҳий олами ва дунёқарашини белгилай олмайди.

Таассуфки, баъзан ислом дини ва ислом фундаментализми ҳақида гапирганда бу икки тушунчани бир – бирига аралаштириб юбориш ҳоллари учрамоқда.

Энг ачинарлиси шундаки, бу ёвуз кимсалар ҳали онги шаклланиб улгурмаган , тажрибасиз , гўр ёшларни ўз тузоғига илинтириб бош – кўзини айлантириб, улардан ўзларининг ифлос мақсадлари йўлида фойдаланмоқда.

Биз мусулмон дини ҳақида гапирганимизда, аввало Оллоҳ ва унинг расулини, ўзимизга руҳан яқин бўлган улуғ алломаларимиз, улуғ имомларимизни тасаввур этамиз. Имом ал – Бухорий, Имом ат – Термизий, Хожа Баҳоуддин Накшбандий, Ахмад Яссавий, Абдулҳолиқ Гиждувоний каби пири – комилларимизни назарда тутамиз.

Мазкур дарсда талабалар диққат – эътиборлари Президент Ислом Каримовнинг Биринчи Чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси (1999 йил 14 апрель)да халқ депутатлари олдига қўйилган муаммоли сўроқ – "Ўзбекистонни мустақил ривожлантиришда биз нималарга эришдик?" деб қўйиладиган бўлса, бу саволга юртбошимиз томонидан қуйидаги 10 банддан иборат илмий – назарий хулосалар билан суғорилган жавобдарни келтирмоқ жоиз.

Биринчидан – "Авваламбор, Оллоҳ таолонинг иродаси ва марҳамати билан мустақиллик ва истиқлолимизни қўлга киритиб, ўз тақдиримизни ўзимиз белгилаш, барча табиий, минерал – хом ашё бойликларимиздан, мамлакатнинг бутун салоҳиятидан ўз халқимиз ва унинг келажаги манфаатлари йўлида фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлдик.

Дунё харитасида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган янги давлат – Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Иккинчидан, мамлакатда сохта ғоя, маъмурий – буйруқбозлик асосида қурилган, собиқ Иттифоқнинг мустабид тузумига барҳам

берилди. Маълумки, бу тизимда Ўзбекистон фақатгина хом ашё базаси, ярим мустамлака ўлка эди.

Учинчидан, эркин бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган демократик давлатнинг конституцион, ҳуқуқий ва амалий асосларини яратишга муваффақ бўлдик.

Тўртинчидан, ана шу асосда давлат ва жамиятни, иқтисодиётни, молия ва пул муаммосини, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузулмани такомиллаштириш ҳамда бошқаришнинг янги тизимини барпо этишга эришдик. Жамиятда янги маънавий ва ахлоқий қадриятларнинг устиворлиги таъминланди.

Бешинчидан, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамияти — даги нуфузи ва ўрни ошишига хизмат қиладиган, унинг манфаатларига мос келадиган ташқи сиёсат ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг мустақил йўли шаклланди ва изчил амалга оширилмоқда.

Олтинчидан, мамлакатимизнинг сарҳатлари ва суверенитетини ҳимоя қилишга қодир бўлган янги миллий армия тузилди. Давлатда хавфсизлик ва жамоат тартибини таъмин этувчи мутлақо янги асосдаги тизим яратилди.

Еттинчидан, тарихий, миллий ва ахлоқий қадрият ва анъаналарнинг, муқаддас динимизнинг жамиятни маънавий юксалишидаги ўрни ва аҳамияти қайта юксалди.

Саккизинчидан, Бизнинг кейинги йилларда эришган энг катта ютуғимиз — бу умумий хонадонимизда қарор топган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликдир.

Тўққизинчидан, шаҳар ва қишлоқларимизнинг қиёфаси кундан — кунга ўзгармоқда.

Ёқилғи ва галла мустақиллигига эришилгани, иқтисодийдаги таркибий ўзгаришлар биз танлаган тараққиёт моделининг тўғрилигини тасдиқлади.

Унингчидан, одамларимизнинг тафаккури ва ҳаётга муносабати ўзгармоқда. Кишиларимиз онгида демократик кадриятлар мустаҳкамланмоқда.

Бу йиллар давомида биз эришган энг катта ва энг муҳим ютуқ — бу аҳолининг фаоллиги ошаётганидир.

Мазкур ўринда табиийки, талабаларни мамлакатимизнинг истиқлолимиз давридаги ижтимоий — иқтисодий тараққиётига доир аниқ рақамлар билан таништириб бориш, уларнинг ихлос ва эътиқодларини шаклланиб боришларида катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Ҳозирги мавжуд бўлган дарслик ва ўқув — услубий қўлланмаларда аниқ статистик маълумотларнинг лоғарлигини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир педагог даврий матбуот ва оммавий ахборот материалларидан оператив равишда фойдаланмоқлари лозим. Масалан, мамлакатимиздаги 2001 йилнинг биринчи ярмида ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш якунларини баҳолашда Президент Ислом Каримовнинг вазирлар маҳкамасининг 2001 йил биринчи ярми якунларига бағишланган йиғилишидаги нутқидан фойдаланиш айти мудаодир.

Юртбошимиз мамлакатимизнинг 2001 йилнинг биринчи ярмида ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши якунларини баҳолар экан: «Мен аввало, қуйидаги натижаларни қайд этиб ўтмоқчиман», — деди.

«Биринчидан, бу даврда ҳам иқтисодий, унинг етакчи тармоқ ва соҳаларининг изчил ва барқарор ривожланишига эришилди. Хусусан, ҳисобот даврида ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш 4,2 фоизга, саноат маҳсулоти ҳажми 7,5 фоизга,

истеъмом моллари ишлаб чиқариш 10,9 фоизга, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 7,7 фоизга, чакана савдо айланмаси ҳажми 8,6 фоизга, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш эса 13,5 фоизга ўсди.

Иккинчидан, мамлакатимизда макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик ҳамда иқтисодиётнинг мутаносиблиги таъминланмоқда. Жорий йилнинг биринчи ярмида ўртача ойлик инфляция даражаси 1,5 фоизни ташкил этди. Нақд пул эмиссияси даражаси пасайди. Тўлов интизоми мустаҳкамланди, хўжалик юритувчи субъектларнинг муддати ўтиб дебиторлик ва кредиторлик қарзлари сезиларли даражада камайди. Давлат бюджетининг камомати 0,4 фоиздан ошмади. Экспорт ҳажми ортди, ташқи савдо айланмасида ижобий сальдога эришилди.

Учинчидан, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар дастури изчиллик билан амалга оширилмоқда биринчи ярим йилликда иқтисодиётга сармоя киритиш ҳажми 2,9 фоизга, қурилиш – пудрат ишлари ҳажми эса 2,4 фоизга ортди.

Бир сўз билан айтганда, ўтган ярим йилликда мамлакатимизда 1996 йилдан бошлаб амалга оширилиб келинаётган йўналишлар – иқтисодиётимиз ва унинг муҳим соҳаларининг ўсиш суръатлари, умумий макроиқтисодий мутаносиблик барқарорлигини таъминлашда олдимизда турган устувор вазифаларни ҳал қилиш йўлида изчил қадамлар қўйилди, десак, ҳеч қандай муболаға бўлмайди».

Табиийки, мазкур дарсни давримиз талаби даражасида ўтказишда ўқитувчи ўз олдида турган улкан, жиддий вазифаларни тўла ҳис этиб, аввало ўзи юқорида келтирилган фикр – мулоҳаза, хулосаларни ўзича мустақил идрок этиб, ҳукуматимизнинг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да қайд этилган қўйидаги камчиликлар ва муаммоларни ҳисобга олиб, шу

муаммоларнинг ўзининг кундалик педагогик амалий фаолиятида қандай ижобий ҳал этиш йўл – йўриқларию, илмий – методик ва дидактик йўллари хусусида мустақил мушоҳада юрғизмоғи лозим:

"Кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислоҳотлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг

- моддий – техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, сифатли ўқув – услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги, кадрлар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчиликлар сирасига киради".
- "...Ўқувчиларда мустақил фикрлаш ривожланмай қоляпти, оқилона ҳаётий ечимлар қабул қилиши учун етарли тайёргарлик йўқ".
- "Ўқув дастурларида маънавият ва ахлоқ асосларини ўргатувчи, иқтисодий, ҳуқуқий, эстетик билимларни берувчи фанларга етарлича ўрин берилмаяпти".

Ўқитувчи таълимнинг ислоҳ қилиш омиллари хусусида фикр юритар экан, аввало ўзи учун "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да алоҳида қайд этиб ўтилганидек, узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириб боришда қуйидаги принципларга оғишмай амал қилмоғим даркор:

«Таълимнинг инсонпарварлашуви – инсон қобилиятларининг очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли – туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий кадриятлар устуворлигини таъминлаши (Т. Т.), инсон, жамият ва аτροφ – муҳит ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви;

- таълимнинг ижтимоийлашуви – таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш; таълимнинг миллий йўналтирилганлиги – таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урф одатлари билан узвий уйғунлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятини сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш – таълим – тарбиянинг узвий боғлиқлиги, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирилганлиги;

- илғор педагогик технологиялар, таълимнинг янги шакл ва услублари, ўқув шу жумладан дифференциациялашган дастурлар амалиётга жорий этилади".

Табийки, ҳар бир ўқитувчи «Мустақиллик дарсини ўтиш жараёнида миллий мафкура ва эътиқод хусусида фикр юритар экан, албатта ўқувчилар диққат – эътиборларини Президент Ислам Каримовнинг "Тафаккур" журнали муҳбири ва 2000 йил 8 июнида "Fidokor" газетаси муҳбири саволларига берган жавобларига алоҳида тўхталиб ўтиб, жумладан, юртбошимизнинг "Тафаккур" журналидаги суҳбатларида таъкидлаганидек, "сиёсатда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам, фанда ҳам вакуум – бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик керак. Яъни, агар ўз ғоянг бўлмаса сенинг юртингда чет ғоя келиб ҳукмронлик қилади", деган кўрсатмаларини, ёинки, "Fidokor" газетасига берган интервьюларида "мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун нима қилиш керак?" деб ўзлари қўйган саволга, ўзлари томонидан берилган қуйидаги жавобнинг мазмунини ҳар бир ёш қалбига атрофлича уқтириб берилмоғи керак.

"Бунинг йўли, — деб уқтирди Юртбошимиз, — одамларимиз, авваламбор ёшларимизнинг иймон — эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш. Уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота — боболарнинг муқаддас қадриятларин асраб — авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг, мен ўзбек фарзандиман, деб, гурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир.

Фарзандларимиз юрагида она — Ватанга, бой тарихимизга, ота — боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафқуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур".

Ҳар бир педагог ўз фаолиятида таълим ва тарбияни кундалик амалий ҳаёт тажрибаси билан бевосита алоқадорликда боғлаб олиб боришга ҳаракат қилар экан, табиийки, юқорида баён этилган назарий концепсион қонун — қоидалар ҳам ҳаёт талаби, миллий мустақиллигимизни янада ҳар томонлама мустаҳкамлаш шарти эканлигига оғишмай амал қилмоғи лозим.

Маълумки, 2001 — 2002 ўқув йилидан бошлаб мамлакатимиз халқ таълими тизимларида янги фан — "Миллий истиқлол ғояси" фани киритилди. Ана шу фаннинг дастурида "Ватан тақдири менинг тақдирим, Ватан келажаги менинг келажагим" деб яшаш тарзини қарор топтириш вазифалари, "Мустақилликни мустаҳкамлаш учун мен қандай ҳисса қўшдим" деган тушунча пайдо қилишга интилиш, даъват этиш масаласи қўйилган. Фикрларимизча "Мустақиллик дарслари"да жаҳон педагогика фани тажрибасида алақачонлар мустаҳкам ўрин олган предметлар аро алоқа боғлаш (бу масала 90 — йиллардан буён кўпроқ у ёки бу масалани ўрганишга интеграцион ёндашув деб юритиладиган бўлган) масаласига алоҳида эътибор беришни

тақозо этади. Гап шундаки, биз миллий мустақиллигимизга бағишланган дарсни ўтишимиздаги энг асосий Бош Ғоя ёшларимизда "Ватан" тушунчасини атрофлича ўрганишга атрофлича тушунтириб бериш лозимлиги, бу тушунчага турли ёндашишлар, концепсиялар мавжудлиги, бутунги кунимизда ҳам ана шу тушунчалар айрим экстремистик ташкилотлар, гуруҳлар, сиёсий партиялар томонидан турлича талқин қилинаётганлиги хусусида тўхтаб ўтишимиз лозим. Масалан, шўролар даврида ягона давлат мафкурасининг мутлоқ соҳта "Илмий – назарий асоси"ни ташкил этган Марксизм – ленинизм фанида К.Маркснинг "Ишчилар синфининг Ватани йўқ". Шу жоиз умумжаҳон миқёсида йўқсилларнинг зўравонликка (диктатурага) асосланган давлатларини қуриш учун "Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!" деган қирғин – баротта асосланган даъват – совет ватанпарварлигининг ҳаракатга келтирувчи дарғаси бўлиб келган эди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида кўплаб ўзбек жангчилари самолётдан фронт орқасига парашютта сакраганларида ёки душман билан қуроли тўқнашувда қарши ҳужумга ўтишларида: "Сталин учун!", "Ватан учун!" деб шаҳид бўлганларида ўзларининг жанговар ватанпарварлар деб ҳис этганлар. Ҳолбуки, ўзбек ўғлони учун ўша жаҳон уруши шароитида "Ватан" тушунчаси қандайдир унга ёт бўлган Калининград, Прага, Варшава ёки Берлинда эмас, авлодлари, ота – онаси, ўзи туғилиб ўсган маълум қишлоқ, овул, туман, шаҳар ёки миллий давлатда эканлиги номаълум бир абстракт нарсадек туйилар эди. Ҳолбуки, ватанпарварлик ҳар бир халқнинг тарихий ўтмиши билан чамбарчас боғланган бўлиб, алоҳида олинган халқнинг ватанпарварлик анъаналари, ўз Ватанларига бўлган садоқатлари, унинг озодлиги ва мустақиллиги йўлида асрлар давомида олиб

борган қаҳрамонона курашлари, айниқса бугунги мафкуравий кураш авж олиб бораётган бир тарихий даврда унинг фаровонлиги, тинчлиги ва мустақиллигини мустақамлаш йўлидаги фидоийлиги билан ифодаланмоғи керак.

Ёшларимиздаги Ватанга садоқат миллий ғоясини изчил шакллантириб бориш учун бизда миллий, ўзига хос хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда, ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан ишлаб чиқилган концепциялар мажмуи мавжуд. Муболағасиз айтишимиз жоизки, ана шундай концепсиялар Президент Ислоҳ Каримовнинг кундалик фаолиятида ўзининг яққол ифодасини топмоқда. Масалан, юртбошимизнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 15 сессиясидаги маърузасини ўрганар эканмиз, унда ватанпарварлик борасида баён этилган қуйидаги фикрларни англаб оламиз: "Мен учун Ватан озодлиги, халқимнинг омонлиги, юртимнинг равнақи, мана шу муқаддас заминимизда яшайдиган ҳар бир оиланинг фаровонлигидан бошқа олий саодат йўқ".

Биз талаба ёшларимизга «Ватан», «ватанпарварлик» хусусида таълим берар эканмиз, бугунги кунда ҳар бир инсон ҳаётида ниҳоят катта ўрин тутадиган бу тушунчаларни шархлашда экстремистик кучлар ўзларининг ғайритабиий ва ғайриилмий концепсияларини ниҳоят катта фаоллик билан тарғиб этаётганликлари хусусида ҳам аниқ назарий ва амалий билим беришга эришмоғимиз, бу борадаги ўз фикр мулоҳазаларимизни аниқ фактлар билан боғлаб олиб бормоғимиз лозим.

Президент Ислоҳ Каримов Москвада нашр этиладиган «Время МН» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида алоҳида қайд этиб ўтганларидек, «Дунёга буюқ ислоҳ файласуф ва мутафаккирларини берган ҳудудда — Ўрта Осиё, Ўзбекистонда бизларга динни ўргатишга на ҳожат? Бу ерга

келиб, ислом илоҳиётининг илмий асосларини ишлаб чиққан, Қоҳира ва Дамашқда, Боғдод ва Мадина—ю мунавварда эътироф этилаётган буюк мутафаккирлар авлодига «соф» исломдан сабоқ бериш мантиқданми?»

Ҳа, Ислом Саудия Арабистонида вужудга келган, лекин ким уни — динимизни бутун дунёга бундай жозибали кўрсатган, буюк фанга айлантирган Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ)нинг ҳадиси шарифларини тўплаган буюк Имом ал Бухорийни олинг. Ал—Бухорийнинг бундай чўққига кўтарган ким, бутун ислом дунёсида неча ўн минглаб кишилар зиёрат қилиб кетадиган бирон мажмуани у ерда ким бунёд этди? Нақшбандий мақбарасини, Ат—Термизий мақбарасини ким ободонлаштирди? Жавоб, албатта, ҳолисона ва битта—ўзбек халқининг азалий орзуси бўлган миллий мустақиллик ва уни маҳсули Мустақил Ўзбекистон Республикаси. Кўп йиллик педагогик тажрибамиз шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон Республикасининг барча таълим тизимида «Мустақиллик дарслари»ни ўқув юртининг йўналиши, шунингдек талабалар контингентининг умумий билим савиялари даражасига индивидуал ва дифференциал ёндашган ҳолда, миллий истиқлолимиз талаблари даражасида илмий—назарий ва методик жиҳатдан мукамал ўтказилиши, бутун ўқув йили давомида таълим—тарбия ишларини қандай ва қайси йўналишларда олиб бориш йўлидаги педагогик фаолиятимиз жараёнида ҳақиқий дастурил амал бўлиб хизмат қилиши ва бу соҳаларда кутилган ижобий натижаларга эришмоқни таъмин этиши мумкин.

Масалага шундай ёндашганимизда ҳурматли Президентимиз алоҳида қайд этиб ўтганларидек, «Ҳозирги мураккаб шароитда халқимиз, аввало, ўсиб—униб келаётган еш авлодимиз онги ва қалбида мафкуравий иммунитет ҳосил қилини

муҳим аҳамиятга эга. Бу ишни бамисоли ёш ниҳолга мевали дарахт куртагини пайванд қиладиган уста боғбондек нозиклик ва меҳр билан, оқилона йўл билан амалга ошириш лозим». (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон» 2000 йил 7 бет.)

Мустақиллик дарси тузилиши хусусида фикр юритадиган бўлсак, унинг ҳаётий тажрибамиздан келиб чиқиб, қуйидаги ҳолатда баён этиш талабга мувофиқдир:

МАВЗУ: 1 – СЕНТЯБР – ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК КУНИ

Дарснинг жиҳозланиши:

- А) Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий картаси;
- Б) Ўзбекистон Республикасининг миллий Давлат байроғи (1991 йил, 18 ноябрь)
- В) Ўзбекистон Республикасининг миллий Давлат Герби (1992 йил, 2 – июль)
- Г) Ўзбекистон республикасининг Давлат Мадҳияси (1992 йил, 10 декабрь)
- Д) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (1992 йил, 8 декабрь)
- Е) Ўзбекистон Республикасининг Қонунлар тўплами
- Ж) Президент Ислом Каримовнинг 1992 йил 9 – 10 июль кунлари Финландия пойтахти Хелсинкидаги инсон ҳуқуқлари ва қадриятларини эъозлашга бағишланган Хелсинки саммитида иштирок этган ва нутқ сўзлаган сурати (CSCE – Helsinki Summit 92)
- З) Леонид Левитин, Ислом Каримов – Янги Ўзбекистон Президенти. Т. «Ўзбекистон» 1996 й.

А: ДАРСНИНГ МОТИВАЦИЯСИ:

Ушбу рисоланинг муқаддимасида баён этганимиздек, республикамиз халқ таълими тизимида, жумладан, Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан "Мустақиллик дарси"ни ўтказиш тўғрисидаги тавсияномаларда ҳам мазкур мавзунинг илмий – амалий ва айниқса мафкуравий жиҳатдан қанчалик масъулиятли эканлигига қарамасдан унинг бир ёқлама баён этилиши мазкур дарс ишловининг мотивацияси бўлиб хизмат қилди.

Б: ДАРСНИНГ ТАЪЛИМИЙ МАКСАДИ:

Аниқ тарихий ва юридик ҳужжатлар асосида Ўзбекистон халқларининг бир умр миллий мустақиллик учун интилиб келганликларини ва бу даҳшатли йўлда қанчадан – қанча авлодларимизнинг кўрсатган миллий жасоратларини атрофлича тушунтириб бериш.

Ўзбек халқининг миллий мустақилликка эришувида Президент Ислам Каримов фаолияти, унинг "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" асарининг беш асосий тамойилидан торттиб, унинг кейинги асарлари ва оммавий ахборот воситаларига берган интервьюлари асосида, шулардан келиб чиқадиган концепцион қонун – қоидалар асосида истиқлолимиз берган неъматларнинг мақсад ва вазифаларини атрофлича очиб бериш:

Президент И. Каримовнинг Республика Олий Мажлиси сессияларидаги маърузалари асосида Республикаимизнинг ўтган ўн йил давомида қўлга киритган тарихий ютуқларини ўқувчиларга аниқ фактлар асосида тушунтириб бериш:

В: ДАРСНИНГ ТАРБИЯВИЙ МАКСАДИ.

Мустақиллик дарсини ўтиш жараёнида ёшларни миллий мустақиллигимизни ўн йили давомида мамлакатимизнинг Президент Ислом Каримов раҳбарлигида олиб борган ички ва ташқи сиёсатимиз бобида қўлга киритган ютуқларимиз асосида миллий ўз – ўзликимизни англашга эришганлигимиз ўзбек халқига хос ва мос миллий мафкура ва эътиқод асосларини шаклланиб бораётганлиги, халқаро ҳамдўстлик жамиятида ўзимизнинг қонуний ўрнимиз ва ифтихоримизни эгаллаганимиз буюк келажак сари дадил қадамлар билан олға қараб бораётганлигимиз асосида миллий ифтихор, фахр ва ватанпарварлик ҳис – туйғуларини тарбиялаш асосида мустақиллигимиз берган буюк неъматни мустаҳкамлаш учун ҳар қандай экстремистик кучларга қарши кураш олиб бориш учун ҳамиша огоҳликда бўлишга даъват этиш.

Г: ДАРСДА РИВОЖЛАНТИРИБ БОРИЛАДИГАН ТАЪЛИМ

“Мустақиллик дарси”нинг ўзига хос шундай хусусияти борки, унда ривожлантириб бориладиган таълим, аниқроғи хусусий дидактика талабидан келиб чиқиб, дарс структурасининг бу талабини агарда тарих дарсига тадбиқ этадиган бўлсак – мазкур дарс давомида “тарихий тушунчалар” устида ишлаш кўлами, дарснинг маълум даражада обзор хусусиятида ва тубан бўлганлиги жоиз бир мунча кенг қамровли бўлади. Шу жоиз ўқитувчи мазкур дарсни қандай мутахассислар тайёрлайдиган ўқув юртида ўқитилаётганлигига ижодий ёндашиб, унда ривожлантириб бериладиган таълим аспектиларини аниқ белгилашга эришмоғи лозим.

Шуни алоҳида қайд этишимиз лозимки, мазкур дарсни қайси босқич, қайси йўналишга ихтисослашган илм даргоҳида ўқитилаётганлигидан қатъий назар, ўқитувчи дарс давомида талабалар диққат – эътиборларини қуйидаги тушунчаларни атрофлича ўзлаштириб олишга эришмоқлари лозим;

Биринчидан, Президент Ислом Каримовнинг "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда" асарида қўйилган кординал вазифалар: – "XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси, ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги фаолиятимизнинг мазмун – моҳияти нималардан иборат бўлиши керак?" деган саволга юртбошимизнинг ўзлари томонидан берилган қуйидаги жавоблари моҳияти ҳар бир ёш фуқаро томонидан идрок этилмоғи кундалик ҳаракат дастурига айланмоғи керак.

Булардан, "биринчи устувор йўналиш –

мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини, шунингдек иқтисодиёт соҳаларини янада **эркинлаштириш лозимлиги, айниқса сиёсий соҳани эркинлаштириш,** фуқаролик жамиятини қуришни шакллантиришнинг туб моҳиятини атрофлича тушунтириб бериш;

Иккинчи устувор йўналиш – жамият маънавия – тини янада юксалтиришдан иборат бўлиб, ўз ҳақ – ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа – ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, аини замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш керак" лиги;

Учинчи устувор йўналиш — кадрлар масаласи бўлиб, бизнинг келажагимиз муносиб кадрлар тайёрлашга боғлиқ эканлиги;

Тўртинчи устувор йўналиш — халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши, аҳолини янада кучли ҳимоя қилиш;

Бешинчи устувор йўналиш — иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлашдан иборат бўлса, ниҳоят,

Олтинчи устувор йўналиш — жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз худудий дахлсизлигини таъминлашдан иборат.»

Мазкур ўринда Президент Ислон Каримов алоҳида қайд этиб ўтганларидек, «минтақадаги аҳвол, дунёнинг бошқа худудларида вазиятнинг кескинлашуви Ўзбекистоннинг суверинететига, изчил ва барқарор ривожига хавф солиши мумкин кучларга муносиб жавоб қайтарадиган хавфсизлик тизимларини яратишни тақозо этмоқда. Мазкур вазифаларни бажарган тақдирдагина биз фаровон турмушга, адолатли ҳаётга эришамиз, жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб ўрнимиз ва нуфузимиз бўлади». Шунини унутмаслик керакки, ҳар бир дарсда ривожлантириб бориладиган таълим асосини ўрганилаётган мавзудаги бош ғоялар, «таянч ғоялар» ва «таянч сигналлар»ни аниқлаб топа билиш ва ривожлантиришдадир. «Мустақиллик дарси»да эса биринчи қарашда деярли ҳеч қандай муаммога эга бўлмаган ибора — «Мустақиллик нима?», «Тенглик нима?», «Тоталитар тузум нима?», «Ҳизбут — таҳрир ал — Ислоний» («Ислон озод қилиш партияси») нима?» каби саволлар шулар жумласидандир.

Ўқитувчи «Мустақиллик дарси»га мазкур дарс ишлови муқаддимасида баён этилган билимлар асосида тайёргарлик кўрар экан, тажрибада синалган ва талабалар билимини мустаҳкамлашда самарали натижалар берган қуйидаги дарс

режаси асосида дарсни баён этишга киришади. Табиийки, «Мустақиллик дарси» албатта Ўзбекистон Республикаси Давлат Маҳфиясини ижро этишдан бошланади. Кейинги босқич эса мазкур дарс режаси асосида аудитория хусусиятидан келиб чиқадиган назарий ва фактик материалларни баён этиш билан олиб борилади.

ДАРСНИНГ РЕЖАСИ

I. Ўзбек халқининг давлатчилиги ва миллий — озодлик тарихидан лавҳалар.

- Тўмарис, Широқ, Спитамен
- Муқанна, ибн Лайс
- Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик
- Мавлонозода

«Бизким, мулки Турон, амири Туркистонмиз. Бизким миллатларнинг қадими ва энг улуғи, Туркнинг Бош бугинимиз!»

Соҳибқирон Амир Темур

«Юртим турк, элим турк, тилим турқдир,
Тилим кўп тиллардан кўркамлидир.»

Қул Хўжа Аҳмад Яссавий

«Агар бир қавм гар юз, йўқса мингдир,
Муайян турк улуси худ менингдир.
Олибман тахти фармонимда осон,
Черик текмай Хитойдин то Хуросон»

Алишер Навоий

— «Дукчи Эшон» (Пойгуғлик эшон Султонхон Тўранинг муриди, «Дукчи Эшон» номи билан танилган 42 яшар Муҳаммад

Али Халифа (Мадали Эшон) 1898 йилнинг 17 майида кечқурун Мингтепа(Марҳамат)дан 200 отлиқ, 300 пиёда мужоҳид билан русларнинг Андижон шаҳрида жойлашган ҳарбий гарнизонига ҳужум қилади. 23 ўрис аскари ўлдирилади, 24 таси ярадор бўлади, 30тача бешотар милтиқ ўлжа олинади.)

– 1916 йил июнида подшо Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай оғир ишларга жалб қилиш» ҳақидаги фармони элон қилинди.

Бу фармонга кўра Сибирь, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Закавказьедан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг кишини мардикорликка олиш бошланиб кетди. Подшонинг бу фармонига қарши миллий ўлкаларда халқ қўзғолонлари бошланиб кетди.

Бу борада асримиз бошида жўшқин фаолият кўрсатган журналист Лутфуллоҳ Олимийнинг 1926 йил ноябрида «Ер юзи» деб аталмиш журналда эълон қилинган мақоласидан қуйидаги сатрларни келтирамиз:

«Кўп ўтмасдан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлгон кишиларнинг рўйхати бошланди. Шунинг билан бирга халқнинг юрагига 30 йилдан бери подшо истибдодига қарши ҳозирланган исён оловланди, ҳар ерда ташвиқот:

– Подшоҳ энг аввало отларимизни олиб пиёда қолдирди, бизни кучсизлантирди. Энди 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган бутун йигитларимизни олиб, бизни бутунлай битирмоқчи. Мамлакатимизни ўрус унсури билан тўлдирмоқчи!

Буни зиёлилар сўзлайди.

Имомларингда бир фикр бор:

– Мусулмонларнинг душмани бўлган оқпошшо бизнинг наслимизни қуришиб, ислом динини йўқотмоқчи.

Эртага рўйхат бошланади... деган хабарга халқ мана бу хил жавоб берадир:

— Биз рўйхат қилдиргани қўймаймиз. Подшоҳга болаларимизни тирноғини — да бермаймиз!

Тонг отди; бу кунги илиқлик бошқа кунгиларга қараганда иссиқроқ. Шамол ҳам йўқ. Қушлар ҳам сайрамайдилар. Бу дунёни, алақандай даҳшатлар кутадир. Ана пристов, мингбошилар, полициячилар маҳаллага халқни рўйхат қилиш учун чиқдилар, лекин маҳаллаларда, уйларда ёш болалар, қари хотинларгина қолгон; ёш кишилар ҳаммаси ҳукуматга қарши кураш учун бир жойга тўплонгон. Ҳамманинг ёнида пичоқ, болта, ханжар ва бошқа ўтсиз қуроллар. Йиғилгон халқ орасида сўфилар, зокирлар ҳам бор, зикрисамоъ билан ҳалқнинг диний ҳаяжонларини ордирдилар.

Мана ҳозир ҳалққа қарши солдатлар, милтиқлар, пулемётлар келади. Лекин халқ қўрқиш даражасидан ўтган.

Ҳоким томондан буйруқ:

— Тарқалинглар!

Халқ жавоб беради:

— Сен солдатларинг ва пулемётларинг билан кет, сўнгра биз тарқаламиз!

Кўпда ўтмади. Эллик мингдан ортиқ халққа қарши пулемётлар ва милтиқлардан отиш бошланди. Халқ бошда ўлганига қарамасдан пулемётни қўлга киритишга уринса — да, ундан ёмғир сингари ёғилиб тургон ўқлар халқни яқинига келтирмади. Пичоқлар, милтиқлар билан пулемётга қарши уриша олмади. Халқ энгилди. Халқ қочди. Солдатлар, полициячилар уларнинг орқасидан қувлаб бориб, ўнг келган жойда отди, чопди, майдонда, кўчада, йиғитлар, чоллар, ўспиринлар қонга бўялиб ётардилар. Иккиқат хотунларнинг қоринлари устида подшоҳ

солдатларнинг найзалари санчилиб турарди. Йиқилган гўдакларнинг қизил лаблари кўқарган, ёш – қизларнинг кесилган бошларидаги қора сочлари юзларига ўралиб, уларнинг бетларини конхўрларнинг кўзларидан сақлайдилар. Ярадорларнинг инграган товушлари яқиндан оқиб шовуллаб турғон сувга қўшилиб оқадур. Шаҳар қон ичида. Халқ қилар ишини билмайдир. Майдонга чиқмоқ учун қурол йўқ.»

Чоризмнинг асл мақсади Туркистон ўлкаси халқларини қириб ташлаб, бу жаннатмакон муқаддас заминимизда ўз юртдошларини жойлаштириш эди.

«Ўрта Осиё – рус тожидаги энг қимматбаҳо дурдир».

Вишнегородский – Россия империясининг молия вазири.

2. Мустақиллик нима?

– Мустақиллик – тенглик сари қўйилган биринчи қадам. Чунки, тенглик бўлмаган жойда ким кимгадир тобеъ бўлади.

– Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўзгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо бўлади.

– «Тенглик» сўзининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро муносабатларидан тортиб, мамлакатлараро муносабатларгача ҳамма нарсани меъёр – мезонга солади, турли камситишлар ёки ортиқча тобеъликларга чек қўяди.

– Мустақиллик – ўзаро ҳурмат, бир – бирини тан олиш, бир – бирини қадрлаш асосида мамлакат фуқаролари ўзаро муносабатида ҳам, давлатлар ўртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, умумий мезонлар асосида яшаш демакдир.

– Мустақиллик – жамиятдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири билан боғлиқ бўлган истиқбол ҳақида ўйлаш демакдир.

— Мустақиллик — эркин дунёқараш, эркин тафаккурга суяниб яшаш ва ўзи ҳоҳлаган соҳада жушқин фаолият курсатиш салоҳиятидир.

3. Тоталитар тузум. Иллатлар ва сабоқлар.

Маълумки 1917 йилнинг 15—22 ноябрларида Тошкент ўлка советларининг III съезди бўлиб ўтиб, унда Туркистон большевикларининг тутган буюк давлатчилик йўли яққол ўз ифодасини топди. Съезд ишида 114 делегат қатнашиб, унда маҳаллий аҳолининг ваколатли намайндалари деярли бўлмади. Натижада большевиклар ҳокимият масаласини амалда Туркистон халқлари вакилларининг съездда кенг иштирокисиз ҳал қилдиуулар. Бу массала юзасидан умумхалқ референдумини ўтказиш хусусида гап ҳам бормади.

Советларнинг III ўлка съезди бўлиб турган бир пайтда деҳқон депутатлари съезди ҳам иш бошлади.

Съезднинг кун тартибида ўлка ҳокимиятини ташкил этиш, жойларда ҳокимият тузиш ва таъсис мажлисига сайловлар ўтқазилиш каби масалалар кўйилган эди.

Ўлка ҳокимиятини ташкил этиш тўғрисидаги масала 1917 йил 12—15 ноябларда «Шўрои Уламо» ташкилотининг раҳбари Шерали Лапин раислигида ўтган «Турли мусулмон гуруҳларининг бирлашган Кенгаши»да муҳокама қилинди.

Ушбу кенгашнинг вазифаси «Туркистон ҳокимиятини ташкил этиш тўғрисида»ги масалани кўриб чиқиш эди. Кўриниб турибдики. Бу масалани айти бир вақтда икки йиғилиш — мусулмонлар кенгаши ва асосан европаликлардан иборат бўлган делегатлар йиғини муҳокама этган. Шу жоиз улар бу кординал масалага бир — бирларига мутлоқ қарама — қарши бўлган позициядан ёндошганлар.

Ўлка мусулмон ташкилотларининг кенгаши мазкур масалани ҳал этиш чоғида биринчи маҳаллий аҳоли манфаатларини қўйди ва айти вақтда ўлкадаги келгинди (европали) аҳоли манфаатларини ҳам ҳисобга олди. Кенгаш қарорига асосан Туркистон ўлка ҳукумати — «Туркистон ҳукуматли қўмитаси» 12 кишидан иборат вакиллардан ташкил топиши ва ўнинг органи бўлган «Туркистон ўлка кенгаши»ни назорат қилиши лозим эди.

Туркистон ҳукумати таркибига ишчи ва солдат депутатлари кенгашларидан, ҳамда шаҳар ўз — ўзини бошқариш идораларидан 5тадан вакил ва ўлка мусулмон съездидан 6 вакил киритилиши кўзда тутилган эди. Туркистон ўлка кенгаши эса мусулмон съездининг 10 вакили ва советлар ҳамда шаҳар ўз — ўзини бошқариш идораларининг 5тадан вакилидан иборат бўлиши лозим эди. («Туркестанские ведомости» 1917, 21 ноября).

Ўлка мусулмонлари ташкилоти Кенгашининг бу қарорини ўлка советлари III съезди делегатлари эътиборига етказиш Шерали Лапин бошчилигида тузилган комиссияга топширилди, шу жоиз Шерали Лапин 1917 йил 18 ноябрида советларнинг III ўлка съездида мусулмон ташкилотлари кенгашининг резолюциясини эълон қилиб, «Мусулмонлар совет ҳукумати томонидан эълон қилинган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойилига асосланиб ўзларига бутун ҳокимиятни топширилишини талаб қилишлари ҳам мумкин эди, лекин улар «келгинди элементлар» вакилларининг ҳокимиятида қатнашишларига йўл қўйиб, уларга ён бермоқдалар» деди.

Сўзини якунлар экан, «Шўрои Уламо» ташкилотининг рахбари Шерали Лапин шундай деди:

«Мусулмонларнинг тутган йўли мустақил йўлдир, бу йўлни уларга Қуръон ва шарият қоидалари кўрсатиб берган. Шунинг учун улар рус сиёсий партиялардан бирортасига ҳам қўшила

олмайдилар. Лекин, барча халқ ташкилотларига таяниб, таъсис мажлисига олиб келадиган ҳокимиятни қўлаб – қувватлайдилар... Мусулмонлар рус инкқилобининг халқларни ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисидаги ваъдасига ишондилар» («Туркестанские ведомости». 1917, 21 ноября).

Шундан сўнг Шерали Лапин Мусулмонлар кенгаши (съезди) номидан ўлкани идора қилишни ташкил этиш ҳақидаги таклифларни баён этди. Бироқ, советларнинг III ўлка съезди, мусулмонлар съезди, мусулмон ташкилотлари ўлка кенгаши (съезди)нинг ўлкани идора қилишни ташкил этиш ҳақидаги таклифларини батамом рад этди. Чунки, съезда маҳаллий меҳнаткаш аҳоли қатнашчиларнинг вакиллари батамом озчиликни ташкил этиб «буюк русчилик» таъсирида иш олиб борилган эди. Съезд қарорларидан мутлоқ қаноат ҳосил ҳосил қилмаган Шерали Лапин советларнинг III ўлка съездини ташлаб чиқиб кетади.

4 Мустақиллик даврида нималарга эришлик?

Истикболларимиз қандай?

Ўқитувчи учун маълумот.

Тарихда Машриқдан Мағрибга, Мағрибдан Машриққа ўтган йўллар кўп бўлган. Улар муайян сабаблар кўра турлича номланган. Жумладан, «Лазурит йўли», кейинроқ «Шоҳ йўли», «Буюк ипак йўли». «Буюк ипак йўли» Шарку Фарбни боғлаб турган, сиёсий – иқтисодий, маданий ва ижтимоий аҳамиятта эга бўлган улкан воқеъликдир. Унинг тарихий аҳамиятини ҳисобга олиб биринчи марта Брюссел учрашувида Европа ва Осиёни бир – бирига боғлайдиган «Европа – Кавказ – Осиё» транспорт йўлаги – ТРАСЕКАни барпо этиш масаласи кўриб чиқилади ва Декларация қабул қилинди.

тикланиш ва тараққиёт банки, Жаҳон банки каби ўндан ошиқ нуфузли халқаро ташкилотлардан вакиллар иштироқ этди.

Мустақилик йилларида бозор иқтисодиётига ўтиш мулкчиликнинг хусусий шакллар ишлаб чиқаришини кенгайтириш шароитида ўрта ҳунар таълимини янада такомиллаштиришни тақозо этмоқда. Шу жоиз бугунги кунда келиб ҳар бир вилоят ва туманларда зарур ўқув юртлари, касб лицейлари, бизнес мактаблари, кичик ва ўрта бизнес фермерлик хўжаликлари, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари учун колледжлар очилди.

Ҳозирги кунда Республикамизда 160та ана шундай ҳунар лицейлари, бизнес мактаблари ва 41та колледжлари фаолият кўрсатмоқда. Уларда 112,3 минг йигит–қиз ўқимоқда. Умуман республикамизда халқ хўжалиги талаблари учун 466 ҳунар–техника билим юрти кадр тайёрлаб бера бошлади.

1999 йил якунига келиб, профессор–педагоглар таркиби 1111 нафар бўлган 30та академик лицейлар фаолият кўрсатмоқда. Уларда 7281 нафар ўқувчи таълим олмоқда. 120 касб–ҳунар колледжларида эса 30454 нафар ўқувчи таълим олмоқда. Юртбошимиз мазкур ўқув юртларининг истиқболи ҳақида тўхталиб, жумладан шундай деди:

«2005 йилга қадар биз республикамизда 1611 та касб–ҳунар коллежи ва 181та академик лицейдан иборат бўлган ўрта махсус ва касб–ҳунар ўқув юртларининг замонавий тармоқларини бунёд этишимиз керак. Бу тўққизинчи синфларни битирувчиларни ўрта махсус, касб–ҳунар таълими мактабларига тўла қамраб олишни таъминлайди». (Ислом Каримов. Асарлар 7 жилд, 397 бет).

Хулоса.

Дарснинг бориши.

Ўйлаймизки, ҳар бир педагог "Мустақиллик дарси"га таёргарлик кураб экан, мазкур дарс ишловининг муқаддимасида баён этилган илмий—услубий ва дидактик кўрсатмаларга янада ижодий ёндошиш билан, дарс режасида қайд этилган саволларга ҳам атрофлича жавоб топар.

Ниҳоят, ўқитувчи дарс якунида талабаларни ўтилган мавзунинг қанчалик ўзлаштирганликларига қаноат ҳосил қилмоғи учун дарс бошланиши олдида албатта синф доскасига, ёинки кўчма доскага ёзиб қўйилган дарс режасини ҳар бир банди бўйича уларнинг билимларини савол — жавоб йўли билан яқунлаши мазкур дарсга бўлган сўнги талабни поёнига етказишига олиб келади.

Мавзуга доир адабиётлар

1. Ислом Каримов «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» Тошкент, «Ўзбекистон» 1992 йил.
2. Ислом Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» Тошкент, «Ўзбекистон» 1999 йил.
3. Ислом Каримов «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» «Туркисто — пресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблари. Тошкент, «Ўзбекистон» 1992 йил.
4. Ислом Каримов «Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз», Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
5. Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т. 1997 йил 29 август. «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг бош таҳририяти.
6. Ислом Каримов «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Т. Ўзбекистон. 1997 й.

5. Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т. 1997 йил 29 август. «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг бош таҳририяти.
6. Ислом Каримов «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Т. Ўзбекистон. 1997 й.
7. Ислом Каримов «Баркамол авлод орзуси».Т. «Шарқ» нашриёт – матбаа концерни. 1999 йил.
8. Ислом Каримов, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Мулоқот» журнали, 1998 йил, 5 сон.
9. Ислом Каримов, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»,Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
10. Ислом Каримов, «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт». Тошкент, «Ўзбекистон» 1998 йил.
11. Ислом Каримов, «Биз ўз худудимизни халқаро доирасида бизда мавжуд барча усуллар билан ҳимоя қиламиз», «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 19 октябрь.
12. Ислом Каримов, «Ватан озодлиги – олий саодат», «Туркистон» газетаси, 1999 йил, 21 август.
13. Ислом Каримов, «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман». «Fidokor» газетаси, 2000 йил, 8 июнь.
14. Ислом Каримов, «Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин». Т., «Ўзбекистон», 1998 йил.
15. Ислом Каримов «Хушёрликка даъват».Т. «Ўзбекистон» 1999 йил.
16. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» қонуни. 1997 йил.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ФАРМОНИ «Хуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида.
18. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Т. «Ўзбекистон» 2000 йил.
19. Одил Раҳматов «Огоҳлик – муқаддас бурч». «Мовароуннахр» 2000 йил.
20. БМТ нинг Инсон ҳуқуқлари декларацияси. Тошкент, «Адолат», 1998 йил.
21. М.Ф.Лафасов, Ғ.Хотамов, А.Умаров. «Диний экстремизм ва фундаментализм: тарихи, моҳият ва бугунги хавфи» Т.Ғафур Ғулом нашриёти, 2000 йил.

«Биз ўзимизнинг шароитимизда кўп болали оилаларга, қарияларга, бечора ҳолларга мадад бермасак, ҳамма нарса портлаб кетади, ҳеч қандай бозор ёки ишбилармончилик бўлмайди. Шу сабабли мен, Президент сифатида камбағалларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш йўлини қатъий ва жуда қаттиққўллик билан ўтказмоқдаман».

Ислоҳ Каримов

Миллий истиқлолимиз туфайли жамиятимизнинг бозор иқтисодиётига босқичма—босқич ўтиши, шўролар давридаги давлат ҳукмрон мафкураси бўлган андозалардан мустасно бўлиш, мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларини том маъносидан демократиялаш жараёнини ижтимоий—сиёсий ҳаётининг барча жабҳаларига фаоллик билан сингдириб бормоқда. Президент Ислоҳ Каримов алоҳида қайд этиб ўтганидек, «Эндиги долзарб вазифамиз—бу жараённинг илмий—назарий асосларини, уларнинг янги—янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб беришдан ва уларни жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборатдир»¹.

Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида энг долзарб бўлган бундай вазифаларни амалга ошириш, талабаларда миллий истиқлол ғояларини жадаллик билан шакллантириб беришда ижтимоий фанлар ўқитувчиларнинг, биринчи галда тарих фани ўқитувчиларининг масъулиятлари бениҳоят каттадир. Яна шуни эътиборга олиш керакки, сўнгги йилларда республикамиз таълим тизимига ривожланган мамлакатлар педагоглар дунёси билан ўрнатилган узвий алоқаларимиз туфайли республика даврий матбуотида «янги педагогик технология», «таълимнинг фаол усуллари», «дебрифинг», «перцептив», «мияга хужум» (брейнстроминг), «пинборд» ва ҳақозо антиқа иборлар—у, дарс усуллари—«Ақлий хужум», «интекратив усул», «дефрифинг» каби иборалар пайдо бўлди. Шу жоиз, биз қуйида ўзимизнинг кўп йиллик педагогик амалиётимиз, тажрибаларимиздан келиб чиқиб Ўзбекистон тарихидан дастурдаги «Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш—давлат сиёсатининг бош йўналишидир» мавзусида ўтказилган ноананавий дарс структураси ва унинг

¹ «Фидокор» газетаси, 8 июнь, 2000 йил.

баёни хусусидаги дарс вариантими билан ўртоқлашамиз.

Ҳурматли касбдош! Эътибор берган бўлсангиз мазкур мавзудаги дарс вариантларидан сизга фақатгина «ноанъанавий усулинигина тавсия этиб, шу борадагина эмас, балки «мазкур мавзунини янада самарали ўтказишда сиз яна қандай вариантларни тавсия этган бўлур эдингиз!» деган муаммоли саволни ҳам ўртага ташламоқчимиз. Лозим топсангиз қуйидаги дебрифинг яъни икки томонлама саволларга эътибор берсангиз:

1. Сиз ушбу мавзунини илмий методик ва дидактик жиҳатдан кенг қамровли ишлаб чиқишда яна нималарга эътибор беришни тавсия этасиз? Ёки ушбу мавзунинг мотивацияси яна нималарни тақозо этади?

2. Ушбу мавзунини ўргатишда сизда ўқитувчи сифатида қандай муаммолар пайдо бўлиши мумкин? Сиз шу муаммоларни қандай бартараф этишингиз ёки тўғрилашингиз мумкин?

3. Сиз ушбу мавзуда дарс самарадорлигини ошириш учун яна қандай ўзгаришлар киритишингиз мумкин?

4. Таклиф этилган вариантларингиз илмий – методик ва дидактик жиҳатдан қандай амалга оширилади?

5. Мазкур дарсда эришган муваффақиятларингизни яна бир бор аниқ системалаштириб кўринг. Сиз мазкур дарсда кузатган мақсадингизга эришганлигингизни аниқ исботлар билан кўрсатиб беришга ҳаракат қилинг.

6. Ниҳоят, дарс хусусида қандай хулосага келдингиз.

Энди муаммоли таълим элементларини ўзида мужассам – лаштирилган ноанъанавий дарснинг ишланмасига ўтамиз.

Мавзу: «Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш – давлат сиёсатининг бош йўналишидир».

Ўрганиладиган мавзунинг мотивацияси: Мавзунини ўрганиш жараёнида инсоният тарихида архиактуал масала ҳисобланган «аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш» масаласини муқаддас Исломи дини тамойилларидан бошлаб, жаҳон давлатчилигига ва давлат раҳбарларининг фаолиятлари мисолларига интеграцион ёндошган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Академик Исломи Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва мустақил Ўзбекистон Республикасининг кундалик амалий фаолиятига бевосита тадбиқ этиб келинаётган «Ўзбек модели» асосида «аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш – давлат сиёсатининг бош йўналиши» эканлигини талабаларга атрофлича тушунтириб беришдан иборатдир.

Мавзу олдиндан кўчма доскага ёзиб қўйилган қуйидаги режа асосида баён этилади:

КИРИШ

1. Жаҳон давлатчилиги тарихида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масаласининг қўйилиши.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (IX – X боблар) аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялашнинг қонун билан кафолатланганлиги.

3. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг 10 йиллиги даврида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш борасида қўлга киритган ютуқларимиз (Экранда намоён этиладиган факт ва рақамлар).

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2002 йил 25 январида имзо чеккан: «Аҳолини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш тўғрисидаги Фармони» ва «Аёллар ва ўсиб келаётган авлод соғлиғини мустаҳкам – лашга доир қўшимча чора – тадбирлар тўғрисидаги қарор»ни шархлашга ўтади.

Дарснинг тури: муаммоли таълим элементларининг ўзида мужассамлаштирган ноанъанавий дарс тури.

Дарснинг жихозланиши:

– Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси «Мустақил Ўзбекистон тарихи», «Шарқ» нашриёт – матбаа концерни Бош таҳририяти. Тошкент – 2000 йил.

– Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асари. «Ўзбекистон» Тошкент – 1992 йил.

– Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги маърузаси, «Адолат – Қонун устуворлигидадир», «Ўзбекистон овози» газетаси, 30 август 2001 йил.

– «Баркамол авлод орзуси» – «Шарқ» нашриёт – матбаа концерни Бош таҳририяти. Тошкент – 1999 йил.

М.Лафасов, Т.Тошпўлатов. З.Каримов – «мустақиллик дарсларини ўқитиш бўйича методик қўлланма» Тошкент – 2001 йил.

Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси фуқароларини кучли ижтимоий муҳофазасига қаратилган илмий – назарий концепсиялари ва шу борада аниқ ахборотлар баён этилган тарқатувчи дидактик материаллар. (Масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан айрим тоифадаги фуқаролар ва оилалар учун белгиланган айрим имтиёз, кафолат ва қўшимчалар рўйхатини илова этиш).

Дарснинг максаллари:

а) Дарснинг таълимий мақсади.

Дарс жараёнида талабаларга мамлакатимизда кенг қўламли ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ислохотлар амалиётида «Ўзбекистон модели» деб ном олган жамият тараққиётининг янги модели пайдо бўлганлиги ва бу жараёнда юртбошимизнинг давлат арбоби сифатида тутган ўрни хусусида батафсил

маълумот бериш. Шунингдек, ўқитувчи томонидан бу масалага интеграцион ёндошган ҳолда тараққиётимизнинг «Ўзбек модели» илмий асосланган, тарихий тараққиёт тажрибаларига таянган, миллий ва умуминсоний қадриятлар билан суғорилган, инсон манфаатлари устувор йўналиши сифатида тан олинган, ривожланиш, янгиланиш ва юксалиш йўллари эканлиги конкрет фактлар истиқлолимизнинг ўтган 10 йили мобайнида ўзининг самарали йўл эканлигини ҳар томонлама исботлаганлиги ва халқаро миқёсида эътироф этилганлиги кўрсатиб берилади.

в) Дарснинг тарбиявий мақсади:

Дарс жараёнида талабаларда ҳукуратимиз томонидан аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш бобида олиб борилаётган кундалик амалий тадбир—чораларидан келиб чиқиб, бу тадбирлар мамлакатимизда Президент Ислом Каримов бошчилигида олиб борилаётган тинчликсевар ички ва ташқи сиёсатининг маҳсули эканлигини, ёшларимиз ота—боболаримизнинг амалий орзулари бўлган—миллий мустақилликни қўлга киритганимиз боис Ўзбекистон шарафини бутун дунёга таратаётганлиги, эндиликда ёшларимиз олдида турган вазифалар шу мустақилликнинг ҳар томонлама мустаҳкамлаб, она Ватани ҳар қандай офат—маломатлардан кўз қорачигидек сақлаб, унинг моддий ва маънавий бойликларини мустаҳкамлашда ҳар бир ёш ўз улушини қўшмоғи ва она Ватан тинчлиги—мустақиллигини сақлаш—мустаҳкамлашда ҳамиша Огоҳ бўлишларига даъват этишдан иборатдир.

г) Дарсда ривожлантириб бориладиган таълим:

Дарс жараёнида ўқитувчи талабаларни Ўзбекистон тарихи, Жаҳон тарихи, Инсон ҳуқуқлари, «Шахс ва жамият» курси, Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш, Президент Ислом Каримов асарларидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессияларида сўзлаган нутқлари, оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларини ўрганишга бағишланган махсус курслардан олган билимларига интеграцион ёндошган ҳолда, дарс жараёнида имконияти борича миллий истиқлолимиз даврида мамлакатимизда ижтимоий—маънавий соҳада амалга ошириб келинаётган қуйидаги йўналишлар бўйича олган билимларини савол—жавоблар йўли билан янада ривожлантириб боришга ҳаракат қилади:

—инсон ҳуқуқлари, эркинликларини ва бошқа манфаатларини олий қадрият сифатида устуворлигини таъминлаш:

—маънавиятини қайта тиклаш ва ривожлантириш:

—виждон ва эътиқод эркинлигини қарор топтириш:

—ижтимоий адолатни қарор топтириш, аҳолининг ижтимоий муҳофазасини кучайтириш:

— сифатли тиббий хизматни таъминлаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш:

— таълим — тарбияни тубдан ислоҳ қилиш орқали замон талабларига жавоб бера оладиган мутахассис кадрларни тайёрлаш:

— одамларнинг ўз истеъдодини намоён этишлари учун зарур шарт — шароитларни яратиш.

Дарснинг баён этилиши

а) Жаҳон давлатчилиги тарихида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масаласининг қўйилиши.

Мазкур ўринда ўқитувчи талабалар диққат — эътиборларини Т.Тошпўлатов муаллифлигида 1993 йилда «Адолат» нашриётида чоп этилган, Ўзбекистон Республикаси ижтимоий таъминот вазирлигининг таъсис этилганлигига 75 йил тўлиши муносабати билан «75 — меҳр) — шафқат йиллари» номли юбилей солномасида чор ҳукуматининг Туркистонни забт этганларидан кейинги давр маҳаллий аҳолига нисбатан ижтимоий ёрдам бериш борасидаги қуйидаги ғайриинсоний сиёсатларини аниқ рақамлар ва исбот — далилар асосида шарҳлаб беришга ўтади.

Маълумки, чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин Туркистон ҳақларининг ижтимоий жиҳатдан ҳимоясига ҳеч қандай аҳамият бермади. 1877 йилда таъсис этилган Тошкент шаҳар Думаси фаолияти эса ҳар томонлама чегараланган бўлиб, унинг у ёки бу масаладаги қарори фақат генерал губернатор тасдиғидан ўтгандагина кучга кириши мумкин эди. Туркистон ўлкасида нафақа бериш қуйидагича эди. Императорнинг 1882 йил 9 августидagi буйруғига асосан Худоёрхоннинг иккинчи хотини Мунис пошша, унинг ўғли Саид Умарбекка ва Худоёрхоннинг учинчи хотини Моҳобегимга ўша пайтдаги пул ҳисобида 350 сўмдан умрбод нафақа тайинланган эди.

1899 йил 29 мартда рус императори мустамлакачилар армияси сафида уларнинг ўлкадаги босқинчилик сиёсатларини жон — дил билан адо этиб келган ўзбек — полковник Бобобековнинг вафотидан сўнг унинг оила аъзоларига йилига 2000 сўмдан нафақа белгиланган.

Чор ҳокимияти даврида — 1882 йилдан 1909 йилгача Сирдарё вилояти бўйига 14 кишига нафақа белгиланган. Шу 14 кишидан 4 таси Қўқон хонининг хотинлари ва ўғиллари бўлиб хоннинг қариндоши Носирхон Сўфихонов, юзбоши, волость бошлиқлари ва маҳаллий ҳарбий хизматчилар бўлган.

Рус императори 1882 йил 9 августдаги фармони билан қуйи табақалари маҳаллий халқдан 1875—76 йилларда рус аскарлари сафида Қўқон хони билан бўлган жангда ҳалок бўлган Муқим Танабоев учун унинг онаси Жуманга 42 сўм 90 тийин, Қўмитбой Буксаевнинг онаси Олтинойга 21 сўм 45 тийин ва Таноқбой

Суюнчибоевнинг хотини Масиқойим Суюнчибоевга 42 сўм 20 тийиндан нафақа белгилади.

Шу фармон билан Фарғона вилоятида яшовчи 9 кишига ҳам пенсия тайинлади. Бундай фармон билан Чоризм маҳаллий халқни ўз манфаатига хизмат қилдиришга ундаш эди. Дарҳақиқат, нафақа олувчиларнинг ҳаммаси хоннинг қариндошлари, волость бошлиқлари ва императорнинг ҳомийлари эди.

Архив ҳужжатларида қайд этилишича 1882 йилдан 1909 йилга қадар Самарқанд вилояти бўйича фақат икки кишига нафақа тайинланган. Бу нафақа ҳам маҳаллий аҳолидан олинган солиқлар эвазига берилган. Чор ҳукумати ўлкада йиғиб олган солиқларнинг умумий миқдоридан 0,8 фоизнигина нафақа учун берар эди халос..

Келтирилган бу жонли далиллар Туркистон меҳнаткашларнинг рус мустамлакачилари томондан нақадар шафқатсизларча эксплуатация қилиб келганликларининг яққол ифодасидир. Мустамлакачилик йилларида чор ҳукумат айниқса халқ маорифи ва соғлиқни сақлаш ишларига деярли ҳеч қандай эътибор бермади.

1910 – 1912 йилларда бутун Туркистон халқ маорифи учун 266.014 сўм маблағ ажратилган бўлса, шундан Сирдарё вилоятига 186.710 сўм, Фарғона вилоятига 40.489 сўм белгиланган.

1910 – 1912 йилларда мустамлакачилар Туркистон ўлкаси бўйича руҳий касалликларга чалинган фуқароларга ва уларни даволаш харажатларига 33.525 сўм маблағ ажратган холос. Самарқанд вилоятига тиббий асбоб – ускуналарни харид қилиш учун эса, кўп эмас, оз эмас 50 сўм ажратилган!!!

1917 йил октябридаги Петрограддаги қонли давлат тўнтарилиши Туркистондек собиқ чор мустамлакасини ҳам четлаб ўтмади. Бу ерда ҳам ҳокимият шўролар қўлига ўтди. Шўроларнинг Туркистон ўлкасидаги аҳолини ижтимоий муҳофазаси масалалари дастлаб янги шаклланган мустамлакачиларнинг қуйидаги ҳужжатларида ўз ифодасини топди (қуйидаги ҳужжат кадоскоп орқали экранда кўрсатилади).

Туркистон ўлка халқ Комиссариатининг ўлка халқ Комиссариати бўйича Буйруғи

13 май, 1918 йил

«Бошпанасизлар ва боқимсизлар Халқ комиссариати» деган номни социалистик ижтимоий таъминот муҳтожларга фақатгина хайр эхсон ва садақа этишга асосланиб келганлиги жониз, Туркистон Халқ Комиссариати қарор қилади:

«Давлат бошпанасизлар ва боқимсизлар Халқ Комиссариати бўлими» эндиликда «Халқ ижтимоий таъминот бўлими» деб қайта номлансин.

Бошпанасизлар ва боқимсизларга тегишли ҳамма жорий ишлар соғлиқни сақлаш Комиссариати ва фуқаролик маъмурий муассаларидан олинб, Меҳнат Комиссариати ўтказилсин. Туркистон улка халқ комиссарлари Кенгаши Раиси.. Феодор Колесов.

Соғлиқни сақлаш Комиссари.. Турсунхужаев

Кенгаш котиби.. Петренко

(Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви: Фонд 25, опись 1, дела 35, лист 278.

Мазкур тарихий ҳужжат изоҳланиб бўлгач, ўқитувчи талабалар диққат — эътиборларини муқаддас Ислоом динининг беш устунидан тўртинчиси — хар бир инсоннинг моли (бойлиги) ҳисобга етгач иқтисодий жиҳатдан муҳтож бўлган бева — бечораларга моддий ёрдам беришига даввати бутунги дунёдаги ҳар қандай экстремистик ғоялар, мақсадлардан фарқли ўлароқ умуинсоний қадрият бўлиб келганлигини ва ўтмишда ота — боболаримиз ана шундай талабларга оғишмай амал қилиб келганликларига жалб этилади. Шундан кейин талабалар (тингловчилар) диққат — эътиборлари аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялашда Президент Ислоом Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва бутунги кунда бутун дунё давлатчилиги назарияси ва амалиётида катта ижобий баҳоланаётган.

Б) Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлининг белгилайдиган «Ўзбекистон модели» кадоскоп орқали қуйидаги беш бандига жалб этилиб, улардан айниқса тўртинчи банди кенг изоҳланади.

«Биз ўзимизнинг шароитимизда, — деб қайд этади Президент Ислоом Каримов ўзининг «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» номли асарига, — .. кўп болали оилаларга, қарияларга, бечораҳолларга мадад бермасак, ҳамма нарса портлаб кетади, ҳеч қандай бозор ёки ишбилармонлик бўлмайди.. шу сабабли мен, Президент сифатида камбағалларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш йўлини қатъий ва жуда қаттиқ — қўллик билан ўтказмоқдаман».

Ўқитувчи мазкур дарс жараёнида талабалар (тингловчилар)га аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоясига доир тэтчеризм концепцияси борасидаги ўз фикр — мулоҳазаларини бобомиз Баҳовуддин Нақшбанд ҳазратларининг умуман дунё динларидаги таркидунёликка (дарвешлик, монахлик) қарши

тариқатлари – меҳнат қилишга қодир бўлган ҳар бир инсон учун «Даст ба қору, дил ба Ёр» яъни «имкони бор ҳар бир инсоннинг қўли меҳнатда бўлсину қалби Оллоҳда бўлсин!» деган ҳикматларини шархлаш билан яқунлайди.

В) Эндиги навбатда ўқитувчи талаба (тингловчи)лар диққат – эътиборларини дарснинг баён этиш режасидаги «В» банди – Ўзбекистон Республикасининг Конституция – сида (IX – X боблар) аҳолини кучли ижтимоий ҳимояланишини қонун билан мустақамланганлигини ифодаловчи моддаларининг кадоскоп орқали экранда кўрсатиш ва ҳар бир моддани шархлашга ўтади. Жумладан, қуйидаги моддалар:

39 – модда. Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.

40 – модда. Ҳар бир инсон малакали тиббий ҳизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

41 – модда. Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади.

Мақтаб ишлари давлат назоратидадир.

45 – модда. Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг аҳолини ижтимоий ҳимоялашга доир юқоридаги моддаларини экран воситасида кўрсатиб, шарҳлаб берилгач, эндиги навбатда талаба (тингловчи)ларга миллий мустақилликка эришганимизнинг 10 – йиллиги муносабати билан ўрганилаётган масалалар ҳусусида соҳалар бўйича қўлга киритган ютуқларимиз яна кадоскоп орқали экранда намойиш этилиб, талабаларнинг конспект ёзишларига имкон яратиб беради ва қуйидаги факт ва рақамлар атрофлича шарҳлаб берилади.

Энди талабалар диққат эътиборини дарс режасининг «Г» бандидаги талабалар – Ўзбекистон Республикасининг ўтган шонли 10 – йил давомида қўлга киритган қуйидаги ютуқлар ва уларнинг шарҳига қаратилади.

– Олий ўқув юртларининг 142 минг талабаси ҳар йили 6 млрд 600 млн сўм стипендия олади. Кейинги 3 йилнинг ўзидагина стипендиялар миқдори 3,8 баравар, ортди.

– Фақат 2000 йилнинг аҳолининг кам таминланган қисмига фуқароларнинг ўз – ўзини бошқариш органлари – маҳалла йиғинлари орқали 54,2 млрд сўм миқдорида нафақа, кумак ва бошқа турдаги моддий ёрдамлар берилди.

— Мустақиллик йилларида мамлакатда 70 млн. кв. м. турар жойлар, 19,5 минг ўринли касалхоналар, 95,7 минг марта ташрифли поликлиникалар, мактаблар—805,9 минг, академик лицейлар—15,3 минг ва касб—ҳунар коллежлари—126,5 минг ўқувчи ўрни билан фойдаланишга топширилди.

— Аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш ва газлаштириш бўйича кенг қаровли дастурлар амалга оширилмоқда. 1991—2000 йилларда 22,6 минг километр сув қувурлари ва 54,1 минг километр газ тармоқлари ётқизилди. Аҳолининг уй—жойларини газлаштириш даражаси 46,2 % гача, ичимлик суви билан марказлашган ҳолда таъминлаш эса 64,2% дан 77,6 % гача кўтарилди.

— Ёш оилаларни қўллаб—қувватлаш дастури амалга оширилмоқда.

— Ҳозирги кунда мамлакатнинг 2 млн 640 минг фуқароси нафақа ва моддий ёрдам олади. Бундай тўловлар миқдори 2000 йилда 187,8 млрд. сўмни ташкил этди.

— Ўзбекистон ижтимоий ҳаражатлар миқдори МДҲ мамлакатлари орасида энг юқори ҳажмни ташкил қилади ва муттасил индексация қилиб борилади.

— 1994 йилда аҳолининг дори—дармонга бўлган эҳтиёжи Республикада ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳисобига бор—йўғи 4,5 фоизга қондирилар эди. Ҳозирги вақтда сармоя жалб этилганлиги ҳисобидан, бу кўрсаткич 25 фоизгача ўсди.

— Республикада аҳолига тиббий ва ижтимоий хизмат кўрсатишнинг ривожланган тизими бунёд этилди. Мустақиллик йилларида амбулатория поликлиника муассаларнинг сони 3000 дан 4,8 минггача, ёки 1,6 баравар ортди.

— Аҳолига 81,5 мингдан ортиқ шифокор турли ихтисослар бўйича малакали тиббий ёрдам кўрсатади.

— Етим болалар ва фарзандсиз оилалар тўғрисида ғамхўрлик «Киндердорф»—«Болалар» маҳаллари» Австралия лойиҳасининг Ўзбекистон ҳудудида амалга оширилишида ҳам намоён бўлмоқда. Бу ерда ота—онасиз—етим болалар ва фарзандсиз оилаларнинг кўпчилиги уй—жойли ва бус—бутун оила бўлиб яшаш бахтига муяссар бўладилар.

— Мустақиллик йилларида 100 дан ортиқ йирик спорт иншоотлари қурилди.

— Ўзбекистон спорт мажмуаси 46 мингдан ошиқ турли иншоотлардан—шу жумладан ўйингоҳлар, спорт заллари, майдонлар ва ҳовулардан иборат.

— Бадантарбия ва спорт билан 7 млн. га яқин одам шуғулланади.

— Мустақиллик йилларида Ўзбекистон спортчилари олимпиядалари Осиё ўйинлари Осиё ва жаҳон чемпионатлари ва

бошқа халқаро мусобақаларда 3000 дан ортиқ олтин, кумуш, бронза нишонлари қўлга киритилади.

Талаба (тингловчи)ларга Ватанимизнинг асрларга тенг йиллар 10 йил давомида ижтимоий – иқтисодий, маънавий – маърифий, шунингдек Жаҳон ҳамжамиятчилигига қўлга киритган беназир ютуқларини сар ҳисоб этиб кўрсатар эканмиз, бу жараёнда юртбошимизнинг келажагимиз пойдевори бўлмиш ёшларимиз тўғрисидаги гамхўрликларини ифодаловчи қуйидаги ҳаракат дастурлари мазмун моҳияти билан ўқувчиларга муфассал таништиришимиз ва умумлаштиришимиз талабага мувофиқдир.

«Билимдон, профессионал жиҳатдан саводли ҳамда ғайрат шижоатли шахсларни ўз мамакатимизнинг чинакам ватанпарварларини тарбиялай оладиган, уларни буюк миллий маданиятларини улкан маънавий мерослар билан бойита оладиган жаҳон фани ва маданияти дурдоналаридан баҳраманд эта оладиган мамлакатгина, миллатгина буюк келажакка эришиши мумкин».

Президент Ислам Каримов

Мазкур ўринда ўқитувчи талабаларга илгаридан тайёрлаб қўйилган тарқатадиган дидактик материаллар асосида қуйидаги муаммоли саволларни ўртага ташлади:

1. Аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш деганда нимани тушунасиз?

2. 1994 йил 24 августда Президентнинг «кам таъмин этилган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида»ги фармоннинг мазмуни нималардан иборат?

3. Жамиятни демократиялаш ва кенг кўламдаги ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ислоҳотида Ўзбекистон моделининг моҳияти нимадан иборат?

4. 1996 йил 10 декабрида «Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб – қувватлашни янада кучайтириши тўғрисида»ги фармонининг мазмуни нимадан иборат?

Синфга берилган муаммоли саволнинг биринчисига талабалар томонидан берилган жавоб ўқитувчи томонидан тахминан қуйидаги формада умумлаштирилган ҳолда баён этилади.

«Ижтимоий таъминот» деганда давлат томонидан яратиб бериладиган ҳаётий фаолият учун зарур бўлган эҳтиёжни моддий томондан қондириш мақсадида моддий ва бошқа ижтимоий ҳимоя қилиш тушунилади. Бунга пенсия нафақа ва ижтимоий ночор фуқароларни пул ва шунга ўхшаш шакллардаги моддий таъминотлар билан таъминлаш киради.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг бешта тамойилларидан бири давлат фаолиятини иқтисодий ва ижтимоий ислоҳ қилишга

асосланган кучли ижтимоий сиёсат ҳисобланади. Давлат органлари жумладан, Президент Олий Мажлис Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва идоралар ҳокимиятлар, маҳаллий вакиллик органлари, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз ваколатхоналари доирасидан фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишни амалга оширадилар.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда айнан шундай вазифаларни амалга оширишга қаратилган махсус давлат органлари бу ижтимоий таъминот вазирлиги ва унинг жойлардаги тегишли органларидир. Шунингдек республикамизда Пенсия фонди, болалар фонди «маҳалла фонди» ва бошқа фондлар ташкил этилиб улар самарали фаолият олиб бормоқда. Республика Президенти фармонига кўра фуқароларнинг ижтимоий таъминоти билан шугулланиш вазифаси билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига берилган.

Табиийки, ўқитувчи президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини белгилашда аҳолини кучли ижтимоий ҳимояси хусусидаги фикри – «Ишончли ижтимоий кафолотларни ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чораларини таъминлаш бозор ўзгаришларнинг ҳамма босқичлари орқали ўтади ва жамиятимизни янгилашдан иборат ғоят кенг жараённинг бошқа йўналишларини ҳам қамраб олади» деган кўрсатмаларини баён этиб шархлашдан сўнг талабаларга берилган тарқатма материаллар мазмунидан келиб чиқиб иккинчи муаммоли саволнинг шарҳига ўтади. Бу ҳужжатда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан айрим тоифадаги фуқаролар ва оилалар учун белгиланган қуйидаги имтиёз, кафолат ва қўшимчалар рўйхати ва уларнинг мазмунини атрофлича шархлаб беришга ўтади:

1. Оилаларга бола 2 ёшга етгунга қадар 1,5 минимал иш ҳақи миқдорига ёрдам пули тўлаш. Ушбу тўловлар ҳажми узлуксиз ошмоқда. 1998 йилда 521 минг нафар аёлга 10,4 млрд сўм миқдорда нафақа тўланди;
2. Ҳомиладорлик ва фарзанд кўриш даврида аёлларга иш жойидан 125 календар куни учун ўртача иш ҳақи миқдорига ёрдам пули берилади;
3. Болалиқдан ногирон бўлиб қолганларга бериладиган ёрдам пули;
4. Коммунал хизмат кўрсатиш ва квартирадан фойдаланилганлиги учун имтиёзли 50% миқдордаги ҳақ тўлаш (ногиронлар оиласи учун);
5. Қишлоқ жойларда яшаётганларни коммунал хизмат кўрсатиш ва квартира ҳақларидан тўла озод этиш ва шаҳарларда истиқомат қилувчиларга (мактаб ўқитувчилари, боғча

тарбиячилари, ўқитувчилари, илмий ходимлар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ўқитувчилари) 50% миқдорда имтиёз бериш;

6. Коммунал хизмат кўрсатиш ва квартира хақи тўлашдан тўлиқ озод этиш (1 – даражали «Соғлом авлод учун» ордени билан мукофотланганлар оиласи ёлғиз пенсионерлар);
7. Электр энергиясидан фойдаланганлиги учун 50% чегирма бериш (ойига 110 кв.с.) (ногиронлар оиласи);
8. Ер солиғи тўлашдан озод этиш (16 ёшгача бўлган 5 ва ундан ортиқ кўп болали оилалар, ногиронлар оилалари);
9. Олинаётган барча даромадлардан солиққа тортилмайдиган минимал даромаднинг 4 қарраси миқдориди, (16 ёшгача бўлган 2 ва ундан ортиқ фарзандли ёлғиз оналар);

Кам таъминланган оилаларга ва кўп болали мухтож оилаларга моддий ёрдам тўловларини молиялаштиришнинг асосий манбаси Республика ва маҳаллий бюджет воситаларидир. Кам таъминланган оилаларга 1998 йилда тўланган нафақаларнинг умумий миқдори 3 млрд сўмни ташкил қилди. 16 ёшгача бўлган фарзандли оилаларга тўланган нафақалар – 15,6 млрд. сўмни ташкил қилди.

Ниҳоят, ўқитувчи мазкур дарснинг сўнгги пунктдаги режаси «Д» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2000 йил 25 январиди имзо чеккан:

«Аҳолининг ижтимоий ҳимояга мухтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб – қувватлашни кучайтириш тўғрисидаги фармони» ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аёллар ва ўсиб келаётган авлод соғлиғини мустаҳкамлашга доир қўшимча чора – тадбирлар тўғрисидаги Қарори»ни шархлашга ўтади.

Ўқитувчи дарсни яқунлар экан, талабалар (тингловчилар) томонидан берилган саволларга жавоб бериб, машғулот давомида ўртага ташланган муаммоли саволларга берилган жавоблар асосида уларнинг олган баҳоларини изоҳлаб, эълон қилади. Шундан сўнг кўчма доскага ёзиб қўйилган қуйидаги рўйхатдан иборат уй вазифаларини бажариб келишларини яна бир бор таъкидлайди.

Уйга вазифа

1. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон» 1992 й.
2. И.А.Каримов. Адолат – қонун устуворлигида. Т. «Ўзбекистон» 2001 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т. «Ўзбекистон» 1995 й.
4. Мустақил Ўзбекистон тарихи. Т. «Шарқ» 2000 й.

5.М.Ф.Лафасов, Т.Тошпўлатов. «Мустақиллик дарсларини ўқитиш бўйича методик қўлланма (ўрта махсус, касб—ҳунар таълими муассасалари ўқитувчилари учун). Т. 2001 й.

6.Меҳру—шафқат йиллари. Т. «Адолат» 1994 й.

7.Пенсия таъминоти тўғрисида 1000 саволга жавоб. Т. «Адолат» 1995 й.

8.«Маърифат» газетаси. Т. 30 январ 2002 й.

Дарсинг режаси

1. Ғоя ва мафқуранинг тарихий шакллари ва кўринишлари.
2. Инсоният тарихи, тараққиёти ва таназзулида ғоя ва мафқуранинг тутган ўрни.
3. IX – XII асрларда Шарқ Реннасанси – Уйғотиш даври ғоялари, мафқураси, уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Чор истилоси ва шўролар истибдоди даврида ғоявий ва мафқуравий жараённинг бориши.
5. Хулоса.

Мавзуга доир адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура» Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
2. Каримов И.А. «Ўз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз» Т. «Ўзбекистон» 1999 йил.
3. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажақ йўқ» Т. «Шарқ» 1998 йил.

Кишилиқ жамияти тарихига назар ташлар эканмиз. Унинг ҳар бир саҳифасига, ҳар бир даврда турли ижобий ва салбий ғоя ва мафқуралар изларию, қолдиқларини гувоҳи бўламиз. Улар кўпинча эзгулик ва ёвузликда, озодлик ва истибдодда, айниқса маърифат ва жаҳолатда мафқура шаклида намоён бўлади. Уларнинг афсона ва ривоятлар воситасида ифода этилган мифологик, илоҳий қадриятлар мажмуаси бўлган диний, оламга илмий ёндашув асосида вужудга келган дунёвий кўринишлари мавжуд бўлиб, улар ибтидоий жамоа давридаги мифологияга асосланган, диний – илоҳий дунёқарашларидан келиб чиққан: тотемизм, анемизм ва фетишизм каби ғоявий тизимлар мажмуини ташкил этиб, ўша давр мафқурасига яқин дунёқарашни келтириб чиқарган.

Кишилиқ жамиятининг ўсиб, ривожланиб бориши билан миллий мафқура жараёнлари ҳам мазмун – моҳияти жиҳатидан янги жамият, янги мазмун касб этиб борди. Жумладан миллий асосдаги ҳиндиизм, иудаизм, конфуцийлик сингари диний мафқуралар шаклланиб борди.

Рим империяси шакланган дастлабки даврда христианлик дини аста – секин унинг империя мафқурасига айланиб борди ва бугунги кунда ҳам дунё христианларининг ғоявий маркази сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Инсоният яратилбдики, оламнинг вужудга келиши, унинг асосини нима ташкил этади деган масала ҳам турлича тасаввур ва талқинларни келтириб чиқарган ва бу масала файласуфлар

талқинида монизм, дуализм, иоданизм, конфузийлик, хиндузм, плюрализм, идеализм ва ниҳоят материализм каби «измлар» системасини келтириб чиқаради. Ана шу «изм»лар муайян тарихий давр ичида муайян ҳудудларда миллий асосдаги мафкуралар бўлиб, мутлоқ давлат мафкураси даражасига кутарилган. Масалан, шўролар даврида дахрийликка асосланган «материалистик» деб аталмиш дунёқараш ҳудди ана шундай тоталитар тузумнинг ягона давлат мафкураси эди. Бу борада собиқ шўролар Конституциянинг 6-моддасида: «Совет жамиятининг раҳбар ва етакчи кучи, совет жамияти сиёсий системасининг, давлат ва жамоат ташкилотларининг ўзаги Совет Иттифоқи Коммунистик партиясидир. КПСС халқ учун яшайди ва халққа хизмат қилади.

Марксча — ленинча таълимот билан қуролланган коммунистик партия жамиятни ривожлантиришнинг бош истиқболлини, СССРнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаб беради..» дейилган.

СССР нинг сўнгги Конституциясидаги мазкур модданинг Коммунистик мафкуранинг дарҳақиқат тоталитар тузумнинг Давлат мафкурасида таянч нуқта бўлиб хизмат қилганлиги ҳеч қандай шарҳ талаб этмаса керак.

Ғоя ва мафкуранинг шакллари тўғрисида гап борганда идеализм билан материализм ғоялари хусусида албатта тўхтаб ўтиш лозим. Чунки, бу икки ғоя ўртасидаги кураш ниҳоят узоқ тарихга эга. Мазкур ўринда Асадулла Ҳақназарнинг 1999 йил «Халқ сўзи» газетасининг 27 февраль сонисида «Огоҳликка даъват» рукни остида «Февраль воқеалари» мақоласидаги шўролар давридаги коммунистик мафкурага берилган баҳони эслаш жоиз кўринади. Мақолада кўрсатилганидек ҳукмрон мафкурага сал қовушмайдиган оддий бир гап учун халқнинг асл фарзандлари қатағон қилинганлиги жоиз аксарият одамлар иккиюзламачи, тил — ёғламалик орқали кун кечирганлари ҳаётимизнинг қонунига айланган эди.

Гап шундаки, фикримиз ёшларимизда миллий ғоя ва миллий мафкурани жадал шакллантириб бориш экан, бунда ҳаргиз ғоялар тарихида учратганимиздек Дуализмга — яъни оламнинг ибтидоси ҳам деган ғояга асло ўхшамаслиги даркор!

2. Юқоридаги шўролар давридаги тоталитар тузумга дарғачи бўлиб хизмат қилган коммунистик ғоя ва коммунистик мафкуранинг тутган ўрни ва ролини кўрдик. Мазкур ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, халқ мақолларида айтилганидек «зўрлаган ит овга ярамас» экан. Зўрбазўрлик билан «сингдирилган» ғоя мафкура вақт — соати келиши билан халқ манфаатини ўзида ифода этаолмагандан кейин дорилвақога юз тутади. Бу хусусда коммунистик ғоя ёки мафкура ягона эмас.

Масалан Францияда ҳокимият Наполеон Бонапарт қўлига ўтгандан кейин, унинг Францияни Европадаги ягона империяга айлантириш орзуси пайдо бўлди. Шу мақсадда у қўшни давлатларга ва ҳатто узоқ Мисрга нисбатан қатор босқинчилик урушлари ҳам олиб борди ва кутилмаганда сезиларли ҳарбий ғалабаларга эришди. Ҳатто унинг шахси илоҳийлаштирила бошланди. Бу борада унинг Тулон ҳарбий мактабида ўқиган маслақдош дўсти, офицер Шовеннинг роли катта бўлди. Шовен ғоясининг асосини Наполеон шахсини илоҳийлаштиришга даъват этувчи ташкил этганлиги жоиз кейинчалик бориб муайян шахс ёки миллатни бошқалардан устун қўядиган, уни абадийлаштирадиган мафкурага айланди.

Худди ўшандай жараён 1933 йилда Германияда Адольф Гитлернинг ҳокимият тепасига келгандан кейинги расизм сиёсати, яъни немис ирқини дунёдаги энг олий ирқ, жаҳоннинг ҳамма халқлари, биринчи галда славянлар ана шу «олий ирқ» немисларга бўйсунушлари керак деган ғояни келтириб чиқарган эди. Бу хаёлпарастлик немис халқини қандай фалокатларга олиб келганлиги албатта ҳеч қандай шарҳ талаб этмайди.

Ёинки, чор Россияси генерали Черняев Тошкент шаҳрини босиб олганидан кейин шаҳарнинг энг кўркам худудларидан бўлган бугунги Бобур боғи ўрнида ўзи ва босқинчи оқсуяклар учун ҳордиқ чиқарадиган гўша ташкил этди. Боққа кириш жойида маҳаллий халқни бу жаннатмакон худудга киришни қатъиян ман этадиган каттакон транспарант осиб қўйилиб, унга рус тилида «Сартам—собакам проходит приданной территории категорический запрещается» (Сортларга, итларга, ушбу худуддан ўтиш қатъиян ман этилади) деган миллат учун ҳақорат сўзлар ёзиб қўйилган эди. Буюк рус шовинизми билан йўғрилган бундай дўқ—давралар албатта тарихда ўзининг ифлос изларини қолдирмасдан қўймади. Шўролар даврида ҳам рус тилини билмайдиган мутахассис кадрлар қадамда таъқиб этилиб келинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб—ҳунар таълими маркази, Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамиятининг Ўрта махсус, касб—ҳунар таълимидаги ўқув муассасалари учун янги фан—«Миллий истиқлол ғояси» дан (2000 йил декабрь) тавсия этган ўқув дастурида 1 соатлик дарс «Мафкураларнинг тарихий шакллари» мавзусини ўрганишда «Қадимги давр маънавияти ва мафкураси. IX—XII асрларда Шарқ Ренессанси (уйғониш) даври. Темур ва темурийлар даври мафкураси. Даврлар алмашинуви ва мафкуралар баён этиш талаб этилади. Талабаларимизда миллий истиқлолимиз ғоясини чинор илдизидек мустахкам, IX—XII—XIII асрларга бориб тарқаладиган Ғоявий илдизларимизга эга

эканлигимизни батафсил баён этишимиз биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Чунки, биринчидан биз Республикамиздаги Олий ўқув юртлар, академик лицей, касб–ҳунар билим юртлари, коллежларда таҳсил олаётган талабаларимизнинг тўққиз йиллик умумтаълим мактабларидан тарих фанидан қандай билимлар билан келганликларини, очиқ тан олиш керакки аниқ билмаймиз. Бу ўқув юртларида ўрганиладиган тарихий давр эса асосан энг янги тарих даври—1917–1918 йиллардан бошланиб бугунги кунимизга қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Шундай экан, биз янги фан— «Миллий истиқлол ғояси»ни ўқитишга киришар эканмиз унга ижодий ёндошиб, унинг дастурига қатор жиддий тузатишлар ҳам киритишимизга тўғри келмоқда. Масалан, дастурда юқорида кўрсатилган мавзу (тан олиш керак илмий— назарий ва методик жиҳатдан ниҳоятда кенг қамровли мавзу) ни ўрганиш учун 1 соат (45 минут) маъруза, 2 соат амалий машғулот ўтказиш тавсия этилган. Фикримизча, бу тавсия амалий ҳаётдан анча йироқ. Бу мавзуга камида 2 соатлик малакали маъруза берилиб, шунда ҳам маърузамиз кўпроқ тарихий экскурс характерида бўлади, бу табиий ҳол. Кейин талабаларга IX—XII—XIII асрлар маънавияти ва мафкураси хусусида элементар тушунчаларни берганлигимизга иймон—этиқод билан қаноат ҳосил қилганимиздан кейингина шу мавзуда ўтказадиган амалий машғулотимиз—семинарнинг муаммоли саволларини ва бир вақтда талабаларда ўрганилаётган, аниқроғи таҳлил этилаётган «Шарқ Ренессанси» даврида миллий ғоя қандай ўрин тутганлигини диққат марказларида тутишларига йўналтирмоғимиз лозим. Фикримизча, мазкур мавзу бўйича баён этилаётган маъруза матнимизнинг режасида қайд этилган пунктлар ана шу талабаларни амалга оширишда асқотиши мумкин. Энди Ватанимизнинг IX—XII—XIII асрлардаги маънавияти ва мафкураси масалаларига ўтсак.

Дарҳақиқат, жаҳон цивилизацияси тарихида «Шарқ Ренессанси даври» деб тан олинган халқимизнинг IX—XII—XIII асрлар тарихи мазмун—маъноси жиҳатидан шу улуғ номга лойиқдир. Жаҳон цивилизациясида муносиб ўрин олган кўшгина машҳур юртдошларимизнинг илмий—амалий фаолиятлари худди мана шу даврга тўғри келган. Мана улар:

Мухаммад ибн Мусо ал—Хоразмий (783—850)

Имом ал—Бухорий (810 йил 13 май—Бухоро—870 йил 1 сентябрь Хартанг қишлоғи).

Фарғоналик астроном ал—Фарғоний (IX аср)

Абу Исо ат—Термизий (825 йилда туғилган—892 вафот этган)

Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал—Марвези (870 йилда Марв шаҳрида вафот этган)

Абу Абдулло Жаъфар Рудаки (941 йилда, бошқа маълумотларга кўра 952 йилда Панжруд қишлоғида, яъни ўз Ватанида вафот этган)

Абу Ҳасан Шаҳид Балхи (Рудакининг яқин шогирди бўлган)

Абу Шакур Балхи (915 йилда туғилган)

Абу Мансур Мухаммад ибн Аҳмад Дақиқий (977 йилда вафот этган)

Абу Қосим Фирдавсий (934 ёки 941 йилда туғилган)

«Китоб ал-маариф» (Билимлар китоби) асарининг муаллифи

Ибн – Қутайба (828 – 889)

Мухаммад Балхи (876 – 886)

Абу Бакир Наршаҳи (959 йилда вафот этган, «Тарихи Бухоро» асарининг муаллифи

Маҳмуд Қошғарий («Девону луғотит турк»)

Абу Наср Фороби (870 – 950)

Абу Али ибн Сино (980 – 1037)

Абу Райхон Беруний (973 – 1051)

Абу Саид Гардизи (XI аср) тарихчи «Зейн ал – ахбор»

(Маълумотлар гўзаллиги) асари муаллифи

Абул Файз Бейҳақи (955 – 1077) Ғазнавийлар давлатида девонбоши котиби мансабида ишлаб, Султон Маъсуднинг подшолик даврини баён этган «Тарихи маъсуди» асарини яратган.

Мажиддин Мухаммад ибн Аднон (XI аср) «Тарихи мулки Туркистон» асарининг муаллифи

Амак Бухори (1149 йилда вафот этган)

Сузаки Самарқанди (1173 йилда вафот этган)

Рашиди Самарқанди

Асади Туси (170 йилда вафот этган)

Носири Хусрав (1004 – 1080)

Масуд Саад Салмон (1046 – 1121)

Адиб Собир Термизи (1140 йилда вафот этган)

Аухаддин Анвари (1126 – 1190) Султон Санжар даврида

Хамидиддин Балхи (XI аср)

Низом ал – Мулк («Сиёсатнома» асарининг муаллифи)

Имом Фахриддин Мухаммад ибн Умар Рози (1148 – 1210)

Абул Қосим Маҳмуд Замаҳшари Хоразмий (1074 – 1143)

Абу Бакр Журжоний (1108 йилда вафот этган)

Зайниддин Исмоил Журжоний (1135 йилда вафот этган) – «

Захирай Хоразмш» асарининг муаллифи.

Мухаммад Ғазали (1058 – 1112) – файласуф

Юсуф Ҳамадоний

Хўжа Абдуҳолиқ Ғиждувоний

Қул Хўжа Аҳмад Яссавий (1103 – 1166)

Юсуф Хос Ҳожиб Баласоғуний («Қутодғу билик») асарининг муаллифи

Аҳмад Юғнаки («Ҳибат ал-ҳақойиқ» – «Ҳақиқат совғаси» асарининг муаллифи) Баҳоуддин Нақшбанд (1316–1389) ва кўплаб бошқа олиму фузоалар.

Табиийки, мазкур курс ҳали фан сифатида узил-кесил шакланмаганлиги жоиз, бу курсдан маъруза ёки амалий машғулотлар олиб борувчи педагоглар олдида қатор қийинчиликлардан бири ўқитувчи қўлида мавзуга доир синхронологик асосда битилган фактик ахборот ва илмий-методик материалларнинг йўқлигидир. Ана шу муаммони маълум даражада енгиллаштириш мақсадида ушбу мавзу матнига қўшимча равишда юқорида келтирилган олиму фузалолардан айримлари хусусидаги фактик материални илова қиламиз. Уйлаймизки, яқин келажақда бундай материаллар кўлами кенгайиб бораверади.

4. Биз ўқув дастури талабига ижодий ёндошиб ушбу мавзу режасида «Чор истилоси ва шўролар истибдоди даврида ғоявий ва мафкуравий жараённинг бориши» масаласини алоҳида кўриб чиқишни лозим топдик. Бу масала гарчи бир қарашда умумий обзор шаклидаги жавоблар мажмуини талаб этгудай кўринсада, аслида бирмунча мураккаб жараёнларни қамраб олишни талаб этади. Гап шундаки, мазкур курсни ўқитишдан мақсад талабаларда ғоя ва мафкуранинг тарихий шакллари хусусида аниқ илмий тушунчаларни шакллантиришдан иборат. Шундай экан диёримизда 130 йилдан зиёд мустамлакачилик зулмини ўтказиб келган чоризм ва шўролар истибдоди, ўша даврда шакланган ғоялар системаси ва мафкуралар тарихий ҳақиқатлар асосида тушунтириб берилмоғи даркор. Мазкур ўринда ҳурматли файласуфларимиз хоҳлайдиларми – йўқми бу муаммони асосан ўзбек халқи миллий озодлик ҳаракатлари тарихи билан чамбарчас боғланган ҳолдагина самарали амалга ошириш мумкин.

4 – дарс. Мавзу: ЁШЛАРНИНГ ҒОЯВИЙ ДУНЁҚАРАШИ ВА МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ

Дарснинг жиҳозлари.

а) Мафкура тушунчаси туғрисида Президент Ислom Каримов томонидан ишлаб чиқилган тамойил ёзилган дидактик материал:

«Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ – равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги куни ўртасида ўзига ҳос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан»

Ислom Каримов.

б) Миллий ғоя тушунчаси хусусидаги тамойил ёзилган дидактик материали:

Ғоя – инсон тафаккури маҳсули, миллий ғоя эса миллат тафаккурининг маҳсулидир. Миллий ғоя – инсон ва жамият ҳаётига маъно – мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуидир.

в) Миллий ғояга таалуқли тарқатиладиган ёзма дидактик материаллар:

г) Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. «Ўзбекистон» нашриёти 2000 йил, дарснинг мотивацияси: «Миллий истиқлол ғояси». Президент Ислom Каримов сўзбошисидан олинди. 5 – 7 бетлар.

Дарснинг мақсади.

а) Дарснинг таълимий мақсади:

Мафкура – муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад – муддаolari, манфаатлари, орзу интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган ғоялар тизимидир.

Дарс жараёнида ўрганилаётган мавзунинг талабларидан келиб чиққан ҳолда, Президент Ислom Каримов асарлари, маъруза ва нутқлари, чиқишларидаги «миллий ғоя», «миллий мафкура», шунингдек маънавий – маърифий мавзуларда билдирган фикрлари асосида талаба ёшларга «миллий ғоя», «миллий мафкура», «дунёқараш», «комил инсонни камол топтириш», «ижтимоий – сиёсий фаолиқ», «фуқаролик масъулияти» каби тушунчалар мажмуи хусусида мустаҳкам билим бериш ва билимларнинг талабалар билан юқоридаги тушунчалар мажмуи устида олиб берилган баҳс ва мунозаралар давомида уларнинг шахсий эътиқодига ўсиб ўтиш ва кундалиқ амалий фаолиятларида тезкор равишда фойдаланишларига эришмоқдан иборатдир.

б) Дарснинг тарбиявий мақсади

Дарс жараёнида ўқитувчининг мазкур мавзу юзасидан олиб борадиган таълимий, илмий – назарий ва амалий фаолияти мажмуи натижасида талабалар тарбиясига комплекс ёндошган ҳолда уларда Президент Ислом Каримовнинг тарбия бобида алоҳида қайд этиб ўтган қуйидаги кўрсатмалари ўз ечимини топишини тақозо этади:

«Олдимишга қўйган олижаноб мақсад – муддаоларимизга етиш, – деб кўрсатди Президент Ислом Каримов, – эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бушлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг хуружида ҳимояланиш, бундай тажовуларга қарши тураоладиган ҳар томонлама барқамол инсонлар вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда»¹.

в) Дарсда ривожлантириб бориладиган таълим

Мазкур дарсда ўрганилаётган мавзу «Миллий истиқлол ғояси» фанининг яқунловчи бўлими (V бўлим) «Ғоявий тарбия ва мафкуравий иммунитет» бўлганлиги жоиз талабаларда курснинг таянч ва бошқарув ғоялари ҳисобланган тушунчалардан: «ҳозирги дунёнинг мафкуравий манзараси», «минтақавий кўринишлари», «бугунги мустақил Ўзбекистонимизнинг мафкуравий муаммолари», «мафкуранинг мақсад ва вазифалари», «огоҳликка даъват» каби масалалардан қанчалик воқиф эканликларини яна бир бор мустаҳкамлаш мақсадида машғулот давомида уларнинг фаолликларини ривожлантириб бориш ва таълимда интеграция усулидан самарали фойдаланиш мақсадида ўрганилаётган мавзу давомида талабалардан мазкур курснинг юқорида қайд этилган асосий таянч ва бошқарув ғояларидан олган билимларини эслатиб, такомиллаштириб ва зарур жойларида тузатишлар киритиб боришни тақозо этади.

Мавзуни баён этиш режаси.

1. Мафкура нима? Унинг моҳияти, мазмуни ва аҳамияти.
2. Президент Ислом Каримов ёшларнинг ғоявий дунёқараши ва маънавий фазилатларининг камол топтириш ҳақида.
3. Фидоий, мустақил тафаккур эта оладиган, ҳар томонлама билимли, ижтимоий – сиёсий жиҳатдан фаол инсонни тарбиялаш – мафкуравий тарбиянинг асосидир.
4. Фуқароларда умуммаданий, ахлоқий, ижтимоий – сиёсий дунёқарашларини фаол шакллантириб бориш ва жамиятда соғлом муҳитни барпо этишда жавобгарлик масъулиятларини шакллантиришнинг шакл ва методлари.

Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар «Ўзбекистон». 2000 йил. 5 – бет.

Дарснинг тури: Муаммоли таълим элементларини ўз ичига олган ноанаънавий дарс.

Дарснинг блок чизмалари

а) Ўқитувчи ўқув жараёнининг ҳар қандай тизимида ҳам 1 – 2 дақиқа вақтни ташкилий масалага ажратиш табиий бир ҳол ана шу ташкилий дақиқаларда мавзуга оид кўргазмаларни қурошлар, тарқатувчи дидактик материаллар ва дарсда қўлланиладиган таълимнинг техника воситалари фойдаланиш ҳолатига келтириб, янги мавзу ва унинг режаси ёзилган оқ қалин қоғоздаги «кўчма доска» гуруҳ доскаси ёнига осиб қўйилади.

б) Дарс блоки чизмасидан «уй ишини текшириш» деб номланиб келадиган масалага келсак, бу ўринда ўқитувчи талабаларнинг курс юзасидан олган билимларидан юқорида қайд этган «Таянч ғоялар», «бошқарувчи ғоялар»дан иборат тушунчалар системасидан бир нечтасини муаммоли савол сифатида ўртага ташлайди. Синфнинг фаоллашувини ташкил этгач, масалан, «Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғоялари нималардан иборат?» ёки «Тараққиётнинг ўзбек модели деганда нимани тушунасиш?» деган саволни ўртага ташлаб унга талабалар жавобларини олиб бўлгач унинг умумлаштиради ва талабалар диққат – эътиборлари «кўчма доска»да баён этилган бугунги ўрганиладиган мавзунинг номи ва режасига жалб этилади.

в) Дарс блокадаги эндиги босқич – янги мавзунинг тушунтириш ёки дарснинг боришидир.

1. Ўқитувчи мавзуни баён этишга киришар экан, биринчи гада талабаларга «миллий истиқлол мафкураси қандай хусусиятларга эга бўлиши ва қандай талабаларга жавоб бериши керак» деган саволларга муфассал жавоб бермоғи лозим. Мазкур ўринда Президент Ислам Каримовнинг *Fidokog* газетаси муҳбирига берган интервьюсидаги қуйидаги фикрларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Юртбошимиз бу саволларга жавоб берар эканлар, бунда жамиятнинг маънавий жиҳатдан янгилаш, яъни «юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш комил инсонни тарбиялаш» лозимлигига, «бунинг учун биринчи гада, тараққиётимизнинг ҳар бир йўналиши – жамиятимиздаги сиёсий, ижтимоий – иқтисодий, маънавий муносабатларнинг ривожига ҳақида махсус дарсликлар, қўлланмалар, оммабоп адабиётлар яратиш зарур»лигини алоҳида қайд этиб ўтдилар.

Юртбошимизнинг истиқлол мафкураси хусусида баён этган юқоридаги фикрларида ёшларимизда истиқлол мафкурасини тарбиялаб шакллантиришда «Ватан равнақи», «халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш», «комил инсонни тарбиялаш» тушунчалари марказий ўринни эгаллаб тургани ўқитувчига дарс

давомида талабалар диққат — эътиборини ана шу тушунчаларнинг атрофлича изоҳларини тақозо этади. Лекин ўқитувчи талабаларнинг мазкур тушунчалар хусусидаги мустақил фикрларини баён этишга жалб этишдан олдин уларнинг эътиборларини «Ватан» тушунчасига кенг жалб этади. Гап шундаки, Ватанни севмоқ ундан шунчаки қувонмоқ, гурурланмоқгина эмас. Уни дил — дилдан англамоқ, у билан нафас олмақ, у билан яшамоқдир. Уни яшнатмоқ, обод этмоқ, унинг истиқболи учун тинмай кураш олиб бормоқдир. Афсуски, XIX асрнинг 60 — йилларида рус босқинчилари биздан Ватанимиз билан бирга Ватанимизга бўлган муҳаббатимизни ҳам тартиб олган эди, кейинги 70 — йил давомида ана шундай муқаддас муҳаббат ҳис — туйғуларимиз пояма — поя сўндириб келинди. Миллат, Ватан тушунчалари коммунистик мафкурага мослаб чиқилди. «Биз — совет халқимиз», «СССР — бизнинг ватанимиз» деган тушунча онларга сингдирилди. Бутун социализм йиқилиб, у билан боғлиқ тушунчалар тумандек тарқала бошлагач, яна ҳамма нарса асл ҳолида намоён бўла бошлади..

Бизнинг ватанимиз кўп минг йиллик тарихга эга бўлган, жаҳон маданиятининг чорраҳасида келган, ўнлаб илм — фан доҳолари билан башарият тафаккурини ёритган, жаҳонгир саркардалари билан олам харитасига неча бор туб ўзгартиришлар киритган табаррук Туркистон — Ўзбекистон эканлигини бугун бутун жаҳон ҳамжамиятлиги тан олмоқда.

Она Туркистонимиз тарихини варақлар эканмиз миллат тушунчаси ҳамиша Ватан билан ёнма — ён, мисоли жисму — жон эканлигига яна бир бор қаноат ҳосил қиласиз. Дарҳақиқат бу икки олий тушунчани бирини бирисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу жоиз тарихимизнинг миллий уйғониш даври деб аталган 1865 — 1929 йилларда Ватан ва миллатни англаш миллий мустақиллик учун курашиш энг муҳим масалалардан бўлиб турган эди. Ҳудди ана шу даврда жадидлар номи билан тарихга кирган фидойи оталаримиз бу борада катта шижоат кўрсатдилар.

«Ватан — у менинг жону таним, саждагоҳимиздур.
У менинг тўлин ойим, тинч — омонлигим, иззатим,
Шарафим, Каъбам, қиблам ҳамда гулистонимдур»

Абдурауф Фитрат

Биз талабаларда истиқлол мафкурасини изчиллик билан шакллантиришда Ватан омилнинг роли хусусида фикр юритар эканмиз, бугунги кундаги геополитик мақсадлар ва мафкуравий сиёсатнинг, яъни муайян давлатнинг ўз мавқеи ва таъсирини ўзга ҳудуд ва минтақаларда кучайтиришга қаратилган сиёсатларида

«Ватан» омилидан ўзларининг разил мақсадларини амалга оширишда фойдаланиш йўлидан ҳатти ҳаракатларидан ҳам ёшларимизга зарур илмий билим асосларини беришимиз лозимлиги ва уларнинг онгларига юртбошимизнинг «Халқимиз фақат жисман эмас, руҳан ҳам уйғоқ бўлмоғи даркор. Руҳ бедорлигига унинг раҳбар раҳнамолари, олиму зиёлилари, барча фарзандлари масъулдир»¹ деган огоҳликка даъватларини ҳам асло унутмаслигимиз даркор.

2. Шу нарса сир эмаски, сўнги йилларда исломни ислоҳ қилиб, воҳобизмни кенг тарғиб қилувчи кучлар фаолияти бетиним авж олмоқда. Улар айниқса «Ислом Низоми» деб номланган ўша реакцион дастурда ўзларининг гўё «Чин ва соф исломий» қарашларини тарғиб қилишга зўр бериб уринмоқдалар. Уларнинг жазавалари шу даражага етиб бордики, ҳатто Арабистоннинг Жидда шаҳрида айрим ҳожиларимизга «Ислом Низоми»ни бепул эҳсон қилишга ҳам шошилмоқдалар. Натижада бундай «беғараз» эҳсоннинг туб моҳиятидан мутлоқ беҳабар айрим ҳожиларимиз: «Қаранг, юртдошларимиз Арабистонда ҳам ўзбек тилида ёзилган китоб — «Ислом Низоми»ни нашр эттириб, эҳсон қилаётган эканлар» деб севинмоққа тушдилар. Ҳатто асл мазмун моҳияти ҳокимият учун курашмоқчи бўлиб, юртдошлари, болачақалари тинчлигини бузиб, ўзларининг мараз мақсадларини амалга оширмоқчи бўлаётганлар ҳақиқа дуолар ҳам ўқидилар.

Бу Низомда «Ислом мафкураси» ва «Ватанпарварлик», «Исломда ахлоқ» деган бобларга жуда катта ўрин ажратилган. Унда «Ватан» ва «Ватанпарварлик» тушунчалар (робиталари) қуйидагича ифодаланган: «Фикр саёзланиб, борган сари одамлар ўртасида Ватан тушунчаси пайдо бўла бошлади. Бунинг боиси шундаки, одамлар бир жойда яшаб у ерга мустаҳкам ўрнашиб қолгач, яшаш учун курашиш туйғуси ўзини мудофаа қилишга ва ўз навбатида улар яшаб турган шаҳарни ҳам, оёқлари остидаги ерни ҳам ҳимоя қилишга ундайди. Мана шундан ватандошлик алоқалари пайдо бўлади, бу эса энг кучсиз тубан алоқадир».

«Ислом Низоми»да ватандошлик ҳусусида яна қуйидагиларни ўқиймиз: «Ватандошлик» робитаси нотўғри эканлигининг учта сабаби бор:

— биринчидан, ватандошлик робитаси тубан робита бўлиб, уйғониш йўлига қадам қўйган чоғда инсонларни бир — бирига боғлаб туришда ҳеч қандай фойда бермайди;

— иккинчидан, бу робита ҳиссиётга таалуқли бўлиб, ўз жонини ҳимоя қилиш йўлида «яшаш учун курашиш» туйғусидан келиб чиқади;

¹ И.А.Каримов, Истиқлол ва маънавият. Т. «Ўзбекистон», 1994 й 119 бет.

— учинчидан, ватандошлик робитаси мудофааланиш ҳолатидагина вужудга келадиган муваққат алоқа воситасидир, аммо инсон ҳаётининг аслий ҳолати бўлган тинчлик ва барқарорлик ҳолатларида эса унча зарурат йўқ. Шунинг учун ҳам бундай робита инсон фарзандларини ўзаро боғлайдиган робита бўлишга ярамайди».

«Ислом Низоми» узининг асл мақсад — моҳиятини қуйидаги сатрларда баён этади:

«Биз ислом низомини олиб, бу низомнинг асоси бўлган Ислом ақиласини тарк қилишимиз ҳам жоиз эмас. Чунки бу ҳолда биз руҳи йўқ ўлик низомни олган бўламиз. Биз исломни олар эканмиз, уни ақидаси ва тузуми билан биргаликда, бир бутун ҳолда олиб, унинг даъватини майдонга олиб чиққанда мафкурасини ҳам ёйишимиз лозимдир.

Демак, уйғониш учун ягона йўлимиз мавжуд. У ҳам бўлса ислом ҳаётини қайта бошламоқ. Ислом давлатисиз эса, ислом ҳаётини қайтадан бошлашга йўл йўқ».

«Ислом Низоми»даги бундай сўзларни ўқиган ҳар бир инсон Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг диний экстремистлар тўғрисида гапирганларида уларнинг ватанлари, миллатлари ва ҳудудлари йўқ манқуртлар бўлиб, дунё халқлари XXI асрга ўтган бир пайтда илк ўрта аср давридаги халифаликни тиклашни орзу қилаётганликлари ҳусусидаги баҳоси айтиш ҳақиқат ва жуда тўғри эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилади. Зеро, ватанпурушларнинг назаридаги «Ватан» тушунчаси бундан ортиқ бўлишни кутиш ҳам сўқир одамдан карвонбошлиқни талаб этиш билан тенг бир нарса бўлур эди! Бу манқуртларга «Ватан ва аҳли диёр»ни қадри мусофиротда маълум бўлур. Ҳақиқатдан Ватан муқаддасдур қадрини билмоқ керак. Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур. (Маҳмудхўжа Бехбудий) деган даъватлар батамом бегонадур.

Истиқлол мафкурасини одамлар қалби ва онгига сингдиришда жамият ҳаётининг барча соҳаларини имкон қадар қамраб олишда таълим тизимининг роли ва ўрни айниқса имкониятлари беқиёс катта эканлигини ҳисобга олиб, айниқса, ижтимоий фан ўқитувчилари бу борада ҳар бир ўқув юртининг йўналишини ҳисобга олган ҳолда миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг асл мазмун — моҳиятини ёшлар онгига сингдириб боришга эришмоқлари даркор. Бу борада мазкур курс юзасидан олиб бориладиган амалий машғулотлар давомида талабаларнинг ёшлари ва билим даражаларига нисбатан индивидуал ва дифференциал равишда ёндашув алоҳида касб этади.

Ҳўш, алоҳида олинган гуруҳда « Миллий истиқлол ғояси» ўрганилаётган мавзу ягона бўлиб, аудиториядаги талаба (тинчловчи) ларнинг билим даражалари турлича бўлган бир реал

шароитда шу гуруҳда миллий истиқлол ғоясини сингдириб боришда уларда мавжуд бўлган таълим – тарбиялари даражаларига ёндош жараёни қандай амалга оширилиши мумкин.

Аввало талабалар сонига мўлжаллаб қуйидаги муаммоли саволлардан иборат тарқатувчи дидактик материаллар (саволлар) тайёрланади ва уларнинг ҳар бирини кадаскоп аппарати ёрдами билан доскада кўрсатиб (кадаскоп бўлмаган шароитда оддий доскадан фойдаланиб), талабаларнинг оғзаки жавоб – баҳсларини тингланади ва кенг муҳокама қилинади. Улар қуйидагилардан иборат эди:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси моддасида мафкура ҳусусида гап боради ва унинг мазмун – моҳияти нимадан иборат?

2. Мафкуравий иммунитет деганда нимани тушунасиз?

3. «Ислом Низоми» нима ва унинг мақсад – моҳияти нималардан иборат?

4. Президент Ислом Каримов томонидан илгари сурилган – «Ғоя қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш» тамойилини қандай тушунасиз?

5. Ғоя ва мафкуранинг қандай тарихий шакллари биласиз. Уларнинг мазмун ва моҳияти ҳусусида нималар дея оласиз?

6. Мафкуравий жараёни глобаллашуви деганда нималарни тушунасиз?

7. Президент Ислом Каримовнинг «Эски мафкурадан воз кечиш натижасида пайдо бўлган бўшлиқни янги – миллий ғоя, истиқлол мафкураси билан тўлдиришнинг зарурати барчамизга аён бўлиши зарур» деган кўрсатмаларини шарҳлаб беринг?

8. «Шовинизм» ғояси қачон, қаерда вужудга келган, унинг моҳияти нимадан иборат?

9. Мафкуравий таҳдид нима?

10. Адабиёт ва санъатининг у ёки бу мафкурани шакллантиришдаги ўрни ва роли ҳусусида нималар дея оласиз? ва ҳ.к.

Иккинчидан, дарс жараёнида мавзу юзасидан мунозара – баҳс учун тайёрланган барча муаммоли саволларга тегишли жавобларни эшитишга улгуролмаслик эҳтимоли борлиги боис, уларга уй вазифаси тариқасида тўла жавоб ёзиб келишларини топширилди ва кейинги дарсда муфассал таҳлил этилди.

Ўқитувчи юқорида кўрсатилган саволларга талабалар томонидан берилган жавобларни умумлаштирар экан, фуқароларда умуминсоний, ахлоқий, ижтимоий – сиёсий дунёқарашларини шакллантириб борилиши ва жамиятда соғлом муҳитни барпо этишда фаол иштирок этиш Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси учун муқаддас бурч

эканлиги ва бунинг учун улар маъсул эканликларини алоҳида уқтириб ўтади.

Ўқитувчи талабаларнинг гоёвий – мафкуравий ва маънавий тарбиялашда оила, маҳалла ва таълим муассасаларининг роли ҳусусида фикр юритиш учун албатта ўз тингловчиларининг оилавий шароитлари, уларнинг ўраб турган ижтимоий муҳит ҳусусида аниқ маълумотларга эга бўлиши дарс самарадорлигини ошириб бориши ва унинг таъсирчанлигини кўтаришда муҳим рол ўйнайди. Бу борада ҳам биз ўзимизнинг шахсий педагогик фаолиятимизда бирмунча ижобий натижаларни қўлга киритишга муваффақ бўлдик. Жумладан, гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий иш режалари билан танишар эканмиз, унда гуруҳ талабаларига берилган тавсифномалар, гуруҳда мавжуд бўлган ютуқ ва муаммолар, уларнинг сабаб ва моҳиятларидан миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришни янада такомиллаштириб бориш йўлида кенг фойдаланилди. Бундай методнинг қўлланилиши ўз навбатида таълим – тарбияга индивидуал ва дифференциал муносабатда бўлиш муаммосининг ҳам самарали ечишга имкон берди.

Мавзунинг баён этиш жараёнида қуйидаги фикрлардан фойдаланинг:

«Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб биз кўзлаган олий мақсад – озода ва обода жамиятни барпо этиб бўлмайди».

Ислом Каримов.

«Жамият аҳлининг мустаҳкам ва равшан мафкураси бўлмаса, ўз олдига қўйган аниқ бир мақсад – муддаоси бўлмаса, у муқаррар равишда инқирозга юз тутаяди.

Мақсад дегани – халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ».

Ислом Каримов.

«Миллий мафкура воситасида элу – юрт бирлашади, ўз олдига буюк мақсадлар қўяди ва уларни адо этишга қодир бўлади».

Ислом Каримов.

«Миллий гоё, миллий ифтихор кундалик машаққатли ишларимизда ва бунёдкорлик фаолиятимизда кучимизга куч, ғайратимизга ғайрат қўшиб, ҳақиқатан ҳам келажаги буюк давлат қураётганимизга мустаҳкам ишонч бағишлаб, руҳимизни баланд, белимизни бақувват қилишига ишонаман».

Ислом Каримов.

«Ҳар бир фуқаронинг мустақил давлат билан мағрурланиши унинг ўз давлатининг мустаҳкамланиши ва гуллаб яшнаши учун шахсий ҳисса қўшишига тайёрлигидандир. Фақат мана шундагина фуқаро давлатнинг ишончли таянчига айланади».

Ислом Каримов.

«Агар биз бугунги ҳаётимизга, бунёдкорлик ишларимизга, эришаётган ютуқларимизга тўғри баҳо бермасак, уларнинг қадрига етмасак, ўз ҳушёрлигимизни йўқотиб, бизни ҳар қадамда кутаётган таҳдидларни, тинч турмушимизга, хавфсизлигимизга раҳна солаётган, оёқ остидан чиқаётган ҳар хил бало — қазоларни ҳам пайқамай — сезмай қолишимиз мумкин».

Ислom Қаримов.

